

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

Валентина Шевченко

**Приватне банкірське
підприємництво в Одесі
(XIX – початок XX ст.)**

Київ – 2010

УДК 94 (477.7) «18/19»: 336.7

Відповідальний редактор:

доктор історичних наук, професор, член-кор. НАН України *О.П. Ресит*

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор *О.Б. Шляхов*

доктор історичних наук, доцент *І.А. Фареній*

*Видано за рішенням Вченої ради Інституту історії України НАН України
Протокол № 10 від 17 грудня 2009 року*

Шевченко, Валентина

Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.) :
Монографія / Валентина Віталіївна Шевченко; НАН України, Ін-т історії України. – К.,
2010. – 266 с., іл. – Бібліогр. : с. 199–240.

ISBN 978-966-02-5562-3

Монографію присвячено історії становлення та розвитку приватної підприємницької діяльності банкірів Одеси у XIX – на початку XX ст. На основі аналізу широкого кола джерел і наукової літератури визначено характерні риси банкірського підприємництва та особливості його здійснення в місті. З'ясовано, що саме у зазначений період на Півдні України склалися необхідні умови для становлення й розвитку даного виду господарювання, а саме: природно-географічні та організаційно-правові чинники, сприятливі внутрішні і зовнішні політика імперського уряду, міжнародна ситуація тощо.

Визначено основні тенденції діяльності одеських банкірів до й після реформ 1860–1870-х рр. Доведено їх значний внесок у соціально-економічний розвиток краю та розбудову кредитно-банківської системи Російської імперії. Проаналізовано соціальний статус, чисельність й етнічну належність. Висвітлено основні форми реалізації ними концепції соціальної відповідальності, зокрема через участь у суспільному житті й добročинності.

Книга розрахована на фахівців-істориків, краєзнавців, викладачів і студентів, усіх, хто цікавиться соціально-економічною історією України.

ISBN 978-966-02-5562-3

© В.В. Шевченко, 2010

© Інститут історії України

НАН України, 2010

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень	4
Вступ	5
Частина перша. <i>Приватна банкірська справа в Одесі удореформений період</i>	23
Чинники, які впливали на становлення й розвиток банкірського підприємництва на Півдні України	24
Функціонування перших торгово-кредитних фірм	50
Частина друга. <i>Банкірські дома і контори міста в 60-х рр. ХІХ – на початку ХХ ст.</i>	73
Частина третя. <i>Соціокультурний портрет одеського банкіра</i> ...	119
Соціальний статус, чисельність, етнічна належність	120
Участь у суспільно-політичному житті регіону	139
Доброчинна й культурна діяльність	168
Висновки	195
Джерела та література	199
Додатки	241
Іменний покажчик	257

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

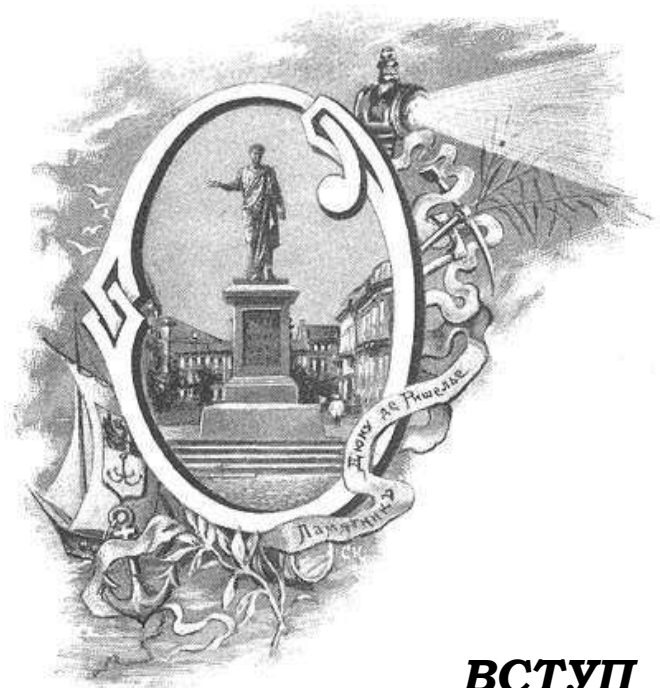
ДАОО – Державний архів Одеської області

ДАМО – Державний архів Миколаївської області

ДАК – Державний архів м. Києва

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України,
м. Київ

ПСЗ РИ – Полное собрание законов Российской империи

ВСТУП

В останні роки науковці все більше уваги приділяють вивченню соціально-економічної історії України, що обумовлено процесами побудови в нашій країні ринкової економіки, яка характеризується наявністю конкурентного середовища, приватної власності та розвитком підприємництва. Багато що з пройденого у період формування в українських землях, що входили до складу Російської імперії, капіталістичного суспільства у другій половині XIX – на початку XX ст. повторюється у сучасних умовах. Це актуалізує всебічне студіювання різноманітних процесів і явищ, які відбувалися в минулому, та їх наукове переосмислення.

У цьому контексті значний інтерес становить вивчення історичного досвіду реалізації приватної ініціативи у кредитно-фінансовій сфері, яскравим прикладом якої було підприємництво банкірів Одеси. В економічному житті Російської імперії у цілому, і Півдня України зокрема, вони відігравали досить помітну роль. Однак, як об'єкт дослідження, мало привертала увагу науковців. Багато аспектів їх діяльності й донині залишаються недостатньо з'ясованими. Саме тому цю монографію й присвячено комплексному вивченню приватного банкірського підприємництва в Одесі.

Приватна банкірська діяльність, а також історія її становлення та розвитку на території Південної України XIX – початку XX ст., і, зокрема, в Одесі, у вітчизняній історичній науці не була самостійним предметом досліджень. Пріоритет віддавався вивченню глобальних політичних, економічних і соціальних процесів та явищ. Відтак переважна частина літератури має опосередковане відношення до теми, яка розглядається у монографії.

Історія банкірської справи знайшла своє висвітлення лише в небагатьох працях XIX – початку XX ст. Фактично, вона почала студіюватися з середини XIX ст., коли поживався інтерес до вивчення економічного ладу Російської імперії й, зокрема, її кредитно-фінансової системи. Зацікавленість останньою обумовлювалася гострою необхідністю реформування існуючих тоді фінансових відносин. У цей час з'являються дослідження вчених-економістів, які водночас були фахівцями-практиками. Серед таких науковців можна назвати Є.І. Ламанського, Д.І. Піхно, М.Х. Бунге та ін.

У 1870–1880-х рр. спостерігається затишся у вивченні кредитно-фінансової системи, яке зникає наприкінці XIX і, особливо, на початку XX ст. Виходять у світ праці, присвячені Державному банку та його операціям. Автором однієї з найкращих таких робіт був В.Т. Судейкін, який дослідив не лише історію самого банку, а й зупинився на основних причинах пізнього розвитку в Російській імперії буржуазних відносин у кредитно-банківській сфері¹.

Процес розробки спеціального законодавства для банкірських домів і контор, а також значний інтерес громадськості до цих установ, очевидно, сприяли й вивченню їх розвитку та діяльності. Деякі відомості про банкірські підприємства з'являються у загальних роботах з історії торгівлі та банків у Російській імперії². Характерним для цих праць є подання фактологічного матеріалу про функціонування окремих фірм, а також викладення основних положень щодо законодавчого врегулювання банкірської діяльності. Значною

---

¹ Судейкин В. Государственный банк: Исследование его устройства, экономического и финансового значения. – Санкт-Петербург, 1891. – 520, [XVIII] с.

² Бимман А.Б. История банков. Историческое развитие банков в России и за границей с древнейших времен до наших дней. – Санкт-Петербург, 1914. – 116 с.; Гурьев А. Очерк развития кредитных учреждений в России. – Санкт-Петербург, 1904. – 250, IV с.; История торговли и промышленности в России. Т. 1, вып. 3 : Биржи, товарные склады и другие торговые учреждения. – Санкт-Петербург, 1911. – 82 с.

інформативністю серед досліджень цього періоду вирізняються праці І.І. Левіна та Ю.Е. Янсона¹.

Певний внесок у дослідження банкірського підприємництва на Півдні України зробили праці відомого історика, економіста, статистика й публіциста А.О. Скальковського, який вивчав Новоросійський край та аналізував різні показники його економічного і соціального розвитку². Інформація про приватних банкірів міститься у деяких енциклопедичних виданнях та низці робіт з історії Новоросійського краю й Одеси, опублікованих наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.³

---

¹ Левин И.И. Акционерные коммерческие банки в России. Т. 1. – Петроград, 1917. – XI, 301 с.; Янсон Ю. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе // Труды экспедиции, снаряжённой императорскими Высшим экономическим и Русским географическим обществами, для исследования хлебной торговли и производительности в России. Т. 2, вып. 2. – Санкт-Петербург, 1870. – 414 с., прилож.

² Скальковский А.А. Из портфеля первого историка г. Одессы // Из прошлого Одессы : Сборник статей. – Одесса, 1894. – С. 190–261; Его же. Опыт статистического описания Новороссийского края. В 2 ч. Ч. 1 : География, этнография и народонаселение Новороссийского края. – Одесса, 1850. – 364 с.; Его же. Опыт статистического описания Новороссийского края. В 2 ч. Ч. 2. – Одесса, 1853. – 552, III с.; Його ж. – Перше тридцятиріччя історії міста Одеси: 1795–1825. – [Репринт. вид.]. – Одеса, 1995. – 254 с. : іл., портр. – Рос. мовою.

³ Банкир // Энциклопедический словарь / Издатели Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – Т. 3 : Банки – Бергер. – Санкт-Петербург, 1891. – С. 1–5; Атлас Д. Старая Одесса, её друзья и недруги. – Одесса, 1911. – 114 с.; Бориневич А.С. Очерк хлебной торговли в Одессе. – Одесса, 1890. – 110 с.; Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем. – Одесса, 1881. – 144 с.; Плаксин С. Коммерческо-промышленная Одесса и её представители в конце девятнадцатого столетия и история развития торговых фирм с приложением адресных сведений. – Одесса, 1901. – VI, 144, 60 с.; Смольянинов К. История Одессы. – Одесса, 1853. – 284, XIV с.

У радянські часи питання історії розвитку кредитної справи та банківської системи на теренах України фрагментарно висвітлювалися лише у працях окремих вчених.

У 1950-х рр. з'явилася фундаментальна праця П.І. Лященка з історії народного господарства СРСР¹, в якій автор, по-перше, відзначив важливість проведення досліджень з історії буржуазії, а, по-друге, – досить детально проаналізував процес первісного нагромадження в Російській імперії. Характеризуючи джерела накопичення капіталів, він зазначив, що одним із таких була і приватна кредитно-фінансова діяльність.

Вивченням проблем розкладу феодально-кріпосницької системи й становлення капіталістичних відносин в українських губерніях Російської імперії займався відомий український радянський історик І.О. Гуржій. Аналізуючи ярмаркову торгівлю Правобережної України у першій половині XIX ст., він відзначав неабияку роль у ній приватних банкірів, особливо одеських і бердичівських².

Із погляду виявлення умов, в яких відбувалося становлення банкірської діяльності в Південній Україні, певний інтерес представляє монографія О.І. Дружиніної «Южная Украина. 1800–1825 гг.»³.

У 1970–1980-х рр. вийшла у світ ціла низка індивідуальних і колективних узагальнюючих праць з економічної історії України⁴. Але їх автори, зазвичай, обмежувалися тільки згадками про існування банкірських домів і контор.

---

¹ Лященко П.І. Історія народного господарства СРСР. У 2 т. Т. 2 : Капіталізм : переклад з другого російського видання. – К., 1952. – 691 с.

² Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVII ст. до 1861 року). – К., 1962. – 207 с.

³ Дружиніна Е.И. Южная Украина. 1800–1825 гг. – Москва, 1970. – 383 с.

⁴ Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. – К., 1970. – 298 с. : іл., карт.; Енциклопедія народного господарства Української РСР. У 4 т. Т. 1 : А – Е. – К., 1969. – 599 с. : іл., карт.; Там само. – Т. 2 : Є – Мех. – К., 1970. – 595 с. : іл., карт.; Історія народного господарства Української РСР. У 3 т., 4 кн. Т. 1 : Економіка досоціалістичних формацій. – К., 1983. – 463 с.

З кінця 1940-х рр., після достатньо великої перерви, починають з'являтися дослідження, присвячені безпосередньо фінансовому капіталу та становищу кредитно-банківської системи. За вивчення цієї сфери взялися переважно російські науковці¹. В Україні аналогічну дослідницьку роботу проводив одеський історик С.Я. Боровой. Саме в його праці «Кредит и банки России (середина XVII в. – 1861 г.)»² найбільш докладно, як на той час, висвітлювалася проблема приватного кредиту.

Становлення ринкової економіки у сучасній Україні спонукало багатьох вітчизняних науковців звернутися до вивчення аналогічних процесів, які відбувалися у період формування буржуазних відносин на українських теренах. З'явилися праці, присвячені аграрному секторові, регіональним відмінностям господарства, соціальній структурі населення, окремим його групам, розвитку підприємництва (торговельного та промислового) і кредитно-банківської системи.

Певні аспекти діяльності приватних банкірів висвітлено у розвідках з історії підприємництва³, банківської спра-

---

¹ Бовыкин В.И. Зарождение финансового капитала в России. – Москва, 1967. – 295 с.; Его же. Формирование финансового капитала в России, к. XIX в. – 1908 г. – Москва, 1984. – 287 с.; Гиндин И.Ф. Русские коммерческие банки. Из истории финансового капитала в России. – Москва, 1948. – 454 с.; Его же. Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861–1892 гг.). – Москва, 1960. – 415 с.

² Боровой С.Я. Кредит и банки России (середина XVII в. – 1861 г.). – Москва, 1958. – 288 с.

³ Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – К., 1999. – 282 с.; Її ж. Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892–1914 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : Збірник наукових праць. – К., 2001. – Вип. 2. – С. 24–41; Шляхов О. Б. Судновласники Азово-Чорноморського басейну наприкінці XIX – на початку XX ст. // Український історичний журнал. – 2006. – № 1. – С. 61–72; Його ж. Судовласники і моряки Азово-Чорноморського басейну : 90-ті рр. XIX ст. – 1914 р. – Дніпропетровськ, 2003. – 188 с. та ін.

ви¹, купецтва як соціального стану² тощо. Згадки про банкірські доми та контори Одеси є й у сучасних узагальнюючих працях з історії української економіки та міста³.

Досить змістовна інформація про життя і діяльність окремих банкірів, зокрема, грецького та єврейського походження, міститься у студіях Л.Г. Білоусової, В.С. Волониць, Н.О. Терентьевої⁴.

---

¹ Донченко Л. Штрихи до історії розвитку кредитної системи Російської імперії // Вісник Національного Банку України. – 2001. – № 8. – С. 49–53; Дружкова І.С. Кредитно-банківські установи на Півдні України в ХІХ – на початку ХХ ст. (історичний аспект) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. – Одеса, 2004. – 220 с.; Крохмалюк Д. Банківська справа в Україні у складі Російської імперії (друга половина ХІХ століття – 1917 р.) // Вісник Національного Банку України. – 2000. – № 9. – С. 58–63; Скоморович І.Г. Еволюція банківської справи в українських землях // Фінанси України. – 2002. – № 7. – С. 137–144; Тицкий С.И. Всемирная история денег, кредита и банков. – К., 1997. – 837 с. та ін.

² Беліков Ю.А. Купецтво Харківської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. – Х., 2003. – 267 с.; Гуржій О.І. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні. – К., 2004. – 80 с.; Його ж. Купецький стан на Лівобережній і Слобідській Україні в другій половині ХVІІ – у ХVІІІ ст.: проблеми становлення та розвитку // Український історичний журнал. – 2004. – № 3. – С. 3–21; Донік О.М. Купецтво як стан в Україні (ХІХ ст.) // Український історичний журнал. – 2006. – № 3. – С. 16–41; Його ж. Купецтво України в імперському просторі (ХІХ ст.). – К., 2008. – 271 с. та ін.

³ Історія господарства: Україна і світ. – К., 1995. – 480 с.; Історія Одеси. – Одеса, 2002. – 560 с. : іл. та ін.

⁴ Белоусова Л. Интеграция евреев в российское сословное общество: почётные граждане города Одессы еврейского происхождения [Електронний ресурс] // Морія. – 2006. – № 5; Волониць В.С. Торговельно-комерційна діяльність греків-купців в Україні (середина ХVІІ–ХІХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». – Донецьк, 2007. – 20 с.; Терентьева Н.А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (ХVІІ–ХХ вв.). – К., 1999. – 352 с.

Серед сучасних зарубіжних дослідників, наукові пошуки яких пов'язані з темою монографії, варто вказати російських¹. Деякі аспекти діяльності банкірів Одеси висвітлено у працях західних істориків, переважно у контексті вивчення окремих етносів².

Джерельна база дослідження представлена широким комплексом носіїв історичної інформації, які умовно можна розділити на шість груп: 1) архівні документи; 2) опубліковані нормативно-правові акти; 3) довідкові і статистичні видання; 4) звіти установ та

---

¹ Ананьич Б.В. Банкирские дома в России, 1860–1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства. – Ленинград, 1991. – 198 с.; Барышников М.Н. Деловой мир России : Историко-биографический справочник. – Санкт-Петербург, 1998. – 448 с., илл.; Галаган А.А. История предпринимательства российского. От купца до банкира. – Москва, 1997. – 160 с.; Гончаров Ю.М. Купеческая семья второй половины XIX – начала XX вв.: По материалам компьютерной базы данных купеческих семей Западной Сибири. – Москва, 1999. – 240 с.; История предпринимательства в России. В 2 кн. Кн. 2 : Вторая половина XIX – начало XX века. – Москва, 2000. – 575 с. и др.

² Авгитидис К.Г. Прогрессивная греческая эмиграция в Одессе (первая треть XIX в.). – К., 1987. – 42 с.; Его же. Греки в Одессе // Вечерняя Одесса. – 1989. – № 293 (4928). – С. 3; Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794 – 1914. – К., 1999. – 383 с. : іл.; Котлер И. Очерк по истории евреев Одессы. – Иерусалим, 1996. – 204 с.; Папулидис К. Просветительская и культурная деятельность греков Одессы в XIX и XX вв. // Балканские исследования. – Москва, 1989. – Вып. 11 : Политические, общественные и культурные связи народов СССР и Греции (XIX–XX вв.). – С. 190–199; Парадисопулос С. Деятельность Греческого благотворительного общества в Одессе в 1871–1896 гг. // Україна–Греція: Історія та сучасність : тези II міжнародної наукової конференції, Київ, 22–24 лютого 1995 р. – К., 1995. – С. 93–95; Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии. Социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии 1881–1904. – Москва, 2002. – 446 с.; Ципперштейн С. Евреи Одессы. История культуры. 1794–1881. – Москва ; Иерусалим, 1995. – 207 с.; Янници Ф. Греческий мир в конце 18 – начале 20 вв. по российским источникам (к вопросу об изучении самосознания греков). – Москва, 2002. – 219 с.

організацій; 5) матеріали особового походження; 6) періодична преса.

Великий масив джерел становлять архівні документи. При вивченні питання про становлення та розвиток приватної банкірської діяльності в Одесі використовувалися матеріали, які зберігаються у Центральному державному історичному архіві України (м. Київ) (ЦДІАК України), державних архівах Одеської (ДАОО) та Миколаївської (ДАМО) областей і міста Києва (ДАК).

Найбільш інформативним виявилось зібрання Державного архіву Одеської області. Насамперед, це фонди окремих банкірських домів і контор, а також їхніх власників, які збереглися лише у цій архівній установі. Їх налічується всього три: № 175 – банкірської контори Барбаша, № 188 – Родоканакі–Юр'євичів та № 246 – банкірського дому Ашкеназі. Незважаючи на те, що остання фірма входила до числа найбільших в Україні на початку ХХ ст. і проіснувала до 1917 р., матеріали фонду висвітлюють по суті лише один бік її підприємницької діяльності – створення акціонерного товариства Південно-Східного пароплавства «Звезда». Значний науковий інтерес представляє родинний архів грецьких купців Родоканакі. Зібрані у ньому документи, циркуляри торгового дому, копії купчих й інші ділові папери дають змогу простежити соціальне і матеріальне становище членів родини, сфери застосування їхніх капіталів, визначити, як довго проіснувала фірма тощо. Дуже важливими у контексті вивчення приватної банкірської діяльності є матеріали фонду банкірської контори С.М. Барбаша. У ньому містяться не тільки ділове листування, копії комерційних договорів, а й гільдійські та промислові свідоцтва, і, що особливо цінне, – щорічні заяви до податного присутства та генеральні баланси банкірської контори за декілька років. Завдяки їм вдалося встановити розміри оборотів та основні операції контори напередодні Першої світової війни.

Значний інтерес становлять фонди канцелярії одеського градоначальника (ф. 2) й Одеської міської думи (ф. 4). У них збереглися справи, які стосуються зарахування підприємців до купецької вер-

стви, відкриття ними торгових домів, алфавітні списки купців тощо. Важливим документом ф. 2 є справа № 2066 «О существующих в Одессе банкирских конторах и домах» (1894 р.) – результат першої спроби запровадити на офіційному рівні статистичний облік саме цієї категорії кредитних установ. Незважаючи на бідність представленої інформації, вона стала у пригоді при підрахунку загальної чисельності приватних банкірів і визначенні організаційної форми їх діяльності. Окремі дані щодо різних сфер економічного розвитку міста і краю містяться у фондах управління новоросійського і бесарабського генерал-губернатора (ф. 1) та Головного статистичного комітету Новоросійського краю (ф. 3). Велику кількість справ охоплює фонд Одеського комерційного суду (ф. 18). Переважна більшість – це позови про невиконання боргових зобов'язань, які подавалися як банкірськими установами, так і проти них. Докладному висвітленню добродійної діяльності приватних банкірів сприяло опрацювання фонду міської управи (ф. 16), де збереглося чимало документів про благодійні пожертвування окремих осіб.

У Державному архіві Миколаївської області містяться лише поодинокі справи, які становлять науковий інтерес для даного дослідження. Вони зосереджені, в основному, у двох фондах: канцелярії миколаївського військового губернатора (ф. 230) та міського статистичного комітету (ф. 239). Серед цих документів найбільш вагомими є звіти миколаївського біржового комітету та біржових маклерів. Біржові звіти дозволяють простежити розвиток хлібної торгівлі Миколаєва у другій половині ХІХ ст. й участь у ній одеських банкірських фірм.

Серед матеріалів Центрального державного історичного архіву України та Державного архіву м. Києва становлять інтерес документи, які висвітлюють окремі аспекти участі деяких приватних банкірів у суспільно-політичному житті та добродійності. Зокрема, було використано справи про діяльність сіоністських організацій (ф. 268, 385 ЦДІАК України) та благодійництво А.Марк. Бродського (ф. 422 ЦДІАК України; ф. 16 ДАК).

Наступний комплекс джерел становлять нормативно-правові акти, опубліковані в офіційних і неофіційних виданнях. Насамперед, велике значення має законодавство, представлене в «Полном собрании законов Российской империи». За тематичним критерієм використані нами правові акти можна умовно поділити на декілька груп: 1) які стосуються освоєння Новоросійського краю; 2) купецького підприємництва; 3) спеціальне законодавство, яким врегульовувалася власне банкірська діяльність. Означена класифікація охоплює усі три зібрання, при чому третя категорія наявна лише в останньому. Окрім того, відповідні правові норми було представлено й у кодифікованому вигляді у формі статутів (Торгового, Кредитного, Митного тощо) у «Сводах законов Российской империи» 1857, 1887, 1893 та 1902 рр. видання.

Окрему категорію законодавчих актів становлять численні статuti акціонерно-пайових товариств та банків, які представляють інтерес для даного дослідження у плані вивчення участі банкірів в їх заснуванні та функціонуванні. Досить часто для зручності користувачів такі документи видавалися окремими збірниками, наприклад «Свод узаконений и уставов кредитных». У цілому опрацювання законодавства дозволяє визначити рівень правового забезпечення підприємницької діяльності, простежити державну політику щодо економічного розвитку південного регіону, зміни у ставленні до банкірської діяльності тощо.

Значний масив джерел становлять загальноімперські та місцеві довідкові видання. За змістовим наповненням їх умовно можна поділити на дві великі групи: 1) видання загального плану; 2) спеціальні довідники. До першої належать адресні та пам'ятні книжки, путівники, в яких наводилися короткі дані про установи, підприємства, організації, посадових осіб на певний рік із зазначенням їхніх адрес. Зокрема, нами використовувалися такі видання, як «Адресная книга России», «Адрес-календарь Херсонской губернии», «Адрес-календарь Одесского градоначальства», «Вся Одесса», «Одесса и её окрестности. Полный путеводитель и справочная кни-

га» В. Коханського, «Памятная книжка Херсонской губернии» та ін. Останній довідник цінний ще й тим, що у ньому, окрім адреси банкірської установи, зазначалася особа, яка здійснювала управління нею та подавався перелік усіх службовців. Це, своєю чергою, дозволило більш чітко визначити окремі аспекти організації банкірської діяльності та в деякій мірі окреслити її масштаби.

У другій групі довідкових видань можна виокремити ще три підгрупи: 1) ті, що стосуються всіх торгово-промислових установ; 2) тільки кредитно-фінансових; 3) безпосередньо купецтва. Підготовка й опублікування збірників першого ряду здійснювалася, в основному, під керівництвом департаменту торгівлі і мануфактур міністерства фінансів Російської імперії. Їхньою специфічною ознакою є досить велика, порівняно з іншими аналогічними публікаціями, інформаційна насиченість. Відомості, наведені у цих книгах, дають уявлення про організаційні форми банкірських установ, кількість і соціальний статус їх власників, розміри основних капіталів, види операцій, які ними здійснювалися тощо. Окремі видання дозволяють визначити й інші сфери господарської діяльності банкірів, простежити їх участь у заснуванні акціонерних товариств. Другий ряд складають публікації, що присвячені лише кредитно-фінансовим установам і підготовлені переважно окремими особами. Загальною вадою цих довідників є їх мала інформативність щодо функціонування банкірських установ. Вони подають тільки перелік домів і контор за місцем розташування, проте у цілому допомагають встановити їх кількість у той чи інший час. Третю категорію спеціальних видань становлять публікації про купців, так звані «списки», де, окрім адреси, зазначалися гільдія та рід занять.

Важливим джерелом для встановлення чисельності й соціального складу підприємців, які займалися банкірськими операціями у другій половині XIX – на початку XX ст., їх участі у роботі представницьких організацій торгово-промислових кіл є довідкові книги про осіб, які отримували купецькі і промислові свідоцтва. На жаль, вони публікувалися лише у трьох містах імперії де існували купець-

кі управи – Петербурзі, Москві й Одесі. Звід даних про купців, які отримували свідоцтва, найперше почав видаватися у Петербурзі з 1865 р. і виходив щорічно до 1916 р. Московські книги друкувалися щорічно з 1869 по 1917 рр. Найпізніше вони з'явилися в Одесі і випускалися в 1910, 1912–1916 рр. під назвою «Справочная книга о купцах первой и второй гильдии, и вообще о лицах и учреждениях торгово-промышленного класса, получивших на ... год купеческие и промысловые свидетельства по городу Одессе на торговые и промышленные предприятия высших разрядов».

Певне значення мають статистичні матеріали, зокрема щорічні економічні огляди губерній, що готувалися статистичними відділами губернських земських управ. Однак суттєвою їх вадою є неточність та неповнота даних щодо діяльності банкірів, а подекуди й абсолютна їх відсутність. Тому отримана з цих джерел інформація потребує перевірки та подальшого уточнення шляхом зіставлення з іншими джерелами. Значною перешкодою для даного дослідження виявився ще один нюанс тогочасної торгово-промислової статистики. При проведенні місцевих і всеросійських переписів, підготовці інших статистичних документів банкірські дома і контори практично не виокремлювалися у самостійну графу, а рахувалися разом із комісійними, страховими або торговими підприємствами. У зв'язку з цим неможливо встановити точну кількість осіб і фірм, які займалися даним видом підприємництва.

Окремою групою джерел є періодичні звіти різноманітних громадських, переважно благодійних, організацій. Вони дають можливість встановити членство тієї чи іншої особи, форми та види участі у добродійній діяльності, розміри наданої допомоги тощо, і в такий спосіб визначити основні напрями та рівень суспільної активності банкірських родин і соціальної відповідальності самих підприємців.

Наступний комплекс джерел представлено матеріалами особового походження, які відображають не тільки конкретні події, а й дозволяють виявити особисту позицію та ставлення авторів до описуваних фактів і явищ.

Значний науковий інтерес становлять різноманітні «записки», адресовані як офіційним органам влади та посадовим особам, так і широкій громадськості. У цих документах автори могли обґрунтувати необхідність правового врегулювання того чи іншого питання, проведення реформ або вжиття інших заходів для господарського і культурного розвитку Новоросійського краю, висвітлювати свої погляди та міркування з приводу актуальних проблем. Записки готувалися як окремими особами, так і спеціально уповноваженими органами чи державними діячами. Наприклад, 1876 р. під керівництвом власника одного з одеських банкірських домів, відомого громадського діяча Є.І. Шульца, було підготовлено «Записка о средствах к развитию одесской торговли»¹, в якій значне місце відводилося розгляду стану комерційного кредитування та способів боротьби зі зловживаннями у цій сфері. Підготовлені А.О. Скальковським «Записки о торговых и промышленных силах Одессы»² дають уявлення про економічний розвиток міста у першій половині ХІХ ст., чисельність купців, їх етнічну належність тощо.

Ще один важливий комплекс джерел становлять матеріали періодичної преси. При підготовці монографії використовувалися як всеросійські, так і місцеві часописи. Особливістю преси як історичного джерела є велика різноманітність представлених у ній матеріалів. Тому інформацію, яка становить науковий інтерес для даної розвідки, залежно від змісту можна умовно поділити на декілька категорій: статистичні відомості (щорічні огляди розвитку торгівлі в регіоні, чисельність різних верств населення, насамперед купецтва, дані про прибуття і відхід суден у порту, масштаби зернових операцій тощо); оголошення рідних і близьких про смерть банкірів, некрологи; повідомлення про функціонування окремих фірм (відкриття,

---

¹ Записка о средствах к развитию одесской торговли, составленная комиссией, избранной Одесской городской думою. – Одесса, 1876. – 58 с.

² Скальковский А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы. Составленные в 1859 году. – Санкт-Петербург, 1865. – II, 181 с.

закриття, зміна власників, публікація довідників тощо); звіти акціонерних торгово-промислових товариств, комерційних і земельних банків; інформація про участь у місцевому самоврядуванні, добродійних заходах і створенні благодійних організацій; короткі різнопланові повідомлення (наприклад, про виїзд купців за кордон).

Багато матеріалів економічної тематики друкувалося в «Одеськом вестнике», велику інформативну насиченість якого неодноразово відзначали інші дослідники історії Південної України XIX – початку XX ст.

Окремо треба виділити рекламні оголошення як джерело інформації. Вони публікувалися у різноманітних друківаних виданнях – газетах, журналах, довідниках, календарях, оглядах тощо. Саме завдяки рекламі вдалося визначити основні види операцій, які здійснювалися банкірськими домами та конторами.

За результатами аналізу джерельної бази дослідження можна зробити висновок про її різноманітність, розпорошеність і нерівноцінність за своїм значенням. У цілому використаний комплекс джерел є достатньо репрезентативним для висвітлення приватного банкірського підприємництва в Одесі у XIX – на початку XX ст.

На завершення вважаємо за потрібне зупинитися на категоріальному апараті, застосованому у монографії, зокрема на таких основних поняттях, як «приватна банкірська діяльність», «банкір», «торговий дім», «одноосібне підприємство», «банкірський дім», «банкірська контора».

Для того, щоби дати визначення приватної банкірської діяльності, необхідно з'ясувати сутність інших дефініцій, передусім «підприємницької діяльності». Формулювань цього поняття на сьогодні існує досить багато. В узагальненому вигляді його можна представити так: самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик діяльність з виробництва продукції, виконання робіт, надання послуг та заняття торгівлею з метою отримання прибутку. Цьому поняттю відповідає й термін «підприємництво», тому їх ми розглядаємо як тотожні. Окрім того, останнє характеризує також і діяльність

власне підприємця. Відмежовуючи державне підприємництво від приватного необхідно зазначити, що перше проявлялося в Російській імперії у вигляді монополій на ті чи інші види господарювання. Приватне підприємництво передбачало комерційну діяльність однієї або декількох осіб. Здійснення господарської діяльності у кредитно-фінансовій сфері мало свої особливості. Зокрема, формування банківської системи від самого початку проходило за участі й під контролем держави. Створення та функціонування банків й інших кредитних установ відбувалося в рамках жорсткого спеціального законодавства. Виняток становили саме купці-банкіри, які займалися фінансовими операціями. Їх діяльність регулювалася нормами торгового права і характеризувалася відносною свободою.

Певні проблеми існують і з трактуванням поняття «банкір». У словниках, виданих у ХХ ст., під ним розуміють, найчастіше, власника банку або акціонера, який володіє великою кількістю банківських акцій¹. Проте таке визначення не може застосовуватися однозначно для характеристики процесів, які відбувалися у ХІХ ст. У Російській імперії термін «банкір» з'явився значно раніше, ніж почали виникати недержавні банки. Це звання міг прийняти купець, який легально займався кредитно-фінансовими операціями. Навіть після «засновницької гарячки» 1860–1870-х рр., коли було утворено велику кількість комерційних банків, поняттям «банкір» продовжували позначати приватних підприємців, а не власників банків. У цьому контексті необхідно звернути увагу ще на один момент. Якщо, згідно з тогочасним законодавством Російської імперії, засновниками і власниками банків могли бути представники різних верств суспільства – дворяни, купці, міщани, селяни, різночинці тощо, то банкірськими операціями до 1898 р. могли займатися лише купці першої гільдії. Тому, зважаючи на викладене вище, ми використо-

---

¹ Словарь иностранных слов в русском языке. – Москва, 1996. – С. 95; Словник української мови. В 11 т. Т. 1 : А–В. – К., 1970. – С. 101.

вуємо терміни «банкiр» і «приватний банкiр» у значенні приватного підприємця.

Щодо понять, якими позначаються організаційні форми підприємницької діяльності банкiрів, то їх витoki також слід шукати у тодішньому законодавстві¹. Оскільки банкiрські операції належали до торгових, то і здійснюватися вони мали у формах, встановлених для торговельних закладів – одноосібного підприємства чи торгового дому. Першим володів лише один власник або сім'я. Структура другого була більш складнішою і передбачала участь декількох осіб. У Російській імперії діяли торгові дома двох видів – повні товариства і на вірі (командитні). Перші об'єднували невелике коло близьких людей, переважно пов'язаних між собою родинними зв'язками, які разом вкладали свою особисту працю у справу й несли спільну відповідальність. Командитні товариства являли собою вищу форму асоціації капіталів із залученням до справи партнерів, які робили внесок у функціонування фірми тільки коштами. Такі способи організації торгових установ залишалися незмінними протягом усього ХІХ і на початку ХХ ст. Отже, під торговими домами розумілися суто пайові товариства. Термін «банкiрська контора», «банкiрський дім» не змінюють сутності понять «одноосібне підприємство» і «торговий дім», а лише відображають у назві сферу діяльності. Тому у монографії ці дефініції, а також словосполучення «банкiрські установи», «банкiрські підприємства», використовуються як тотожні.

Ураховуючи викладене вище, під поняттям «банкiрське підприємство» автор розуміє приватну підприємницьку діяльність у сфері надання кредитно-фінансових послуг, яка здійснювалася окремими особами чи групою осіб (банкiрами) у формі одноосібних підприємств та торговельних товариств (повних і на вірі). Для підкреслення саме її приватнопідприємницького характеру у назві та тексті вживається словосполучення «приватне банкiрське підприємство (діяльність)».

---

¹ ПСЗ РИ. – Собрание 1. – Т. 29. – № 22418. – С. 971–979.

Запропонована монографія не претендує на вичерпне висвітлення теми – це лише перша спроба створення комплексного уявлення про специфічний вид приватної підприємницької діяльності.

Автор висловлює глибоку вдячність за допомогу у написанні цієї праці члену-кореспонденту НАН України О.П. Реєнту, докторам історичних наук О.Б. Шляхову, І.А. Фаренію, колегам із відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України, а також співробітникам Державного архіву Одеської області й, зокрема, кандидату історичних наук Л.Г. Білоусовій, та працівникам відділу «Одесика» Одеської національної наукової бібліотеки ім. М. Горького.

**ЧАСТИНА
ПЕРША**

**ПРИВАТНА БАНКІРСЬКА
СПРАВА В ОДЕСІ
У ДОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД**

Чинники, які впливали на становлення й розвиток банкірського підприємництва на Півдні України

Щоб зрозуміти, чому саме Одеса стала центром приватного банкірського підприємництва на Півдні України, треба, насамперед, звернути увагу на умови, в яких зароджувався цей вид господарської діяльності та чинники, які впливали на його розвиток. У цьому контексті, на нашу думку, визначальними були внутрішня адміністративна, економічна і соціальна політика Російської імперії, її зовнішня активність та міжнародна ситуація, а також організаційно-правові, природно-географічні й інші умови.

У результаті трьох воєн з Османською імперією (1735–1739, 1768–1774, 1787–1791 рр.) Російська імперія поступово розширила свої південні кордони з метою виходу до Чорного моря, який вона здобула після Ясського мирного договору 1791 р. Новоприєднані землі, що отримали назву Новоросійського краю, стали важливим об'єктом державної політики. Влада розуміла, що для остаточного закріплення у цьому регіоні конче необхідним є встановлення військового та економічного контролю над ним. Тому від самого початку уряд був зацікавлений у прискореній інкорпорації Північного Причорномор'я до загальноімперської адміністративної та соціально-економічної системи. Її план передбачав ряд елементів, зокрема розбудову міст, заселення території, відповідну соціально-економічну політику тощо.

Особливістю південноукраїнських міст було те, що вони виникали переважно з ініціативи уряду і мали спочатку військово-

оборонний характер¹. Ольвіополь, Миколаїв, Херсон, Єлисаветград, Очаків розташовувалися навколо фортець, які являли собою систему так званих «прикордонних ліній». Останнім великим населеним пунктом, який з'явився у XVIII ст. на теренах Херсонської губернії, стала Одеса біля фортеці Хаджибей (1794 р.).

Варто зауважити, що разом із військовослужбовцями, чисельність яких не була надто великою, до нових поселень влада залучала й інші категорії населення. У всіх указах про створення міст ішлося про цивільних мешканців і передусім розвиток торгівлі. У Херсоні й Одесі обов'язково мали влаштовуватися пристані для купецьких суден тощо².

Зміни, що відбулися у стратегічній, політичній та економічній ситуаціях, вплинули й на подальший розвиток краю та його міст. Останні все більше почали виконувати торгово-промислові функції, перетворюючись не лише в економічні центри, роль яких зростала, але й осередки поширення нових виробничих відносин³.

До появи інших великих міст основним торговельним центром південного регіону України був Єлисаветград. У 60–70-х рр. XVIII ст. місцеве купецтво вже здійснювало значну внутрішню і зовнішню торгівлю. Проте з відкриттям порту в Хаджибейській бухті та заснуванням Одеси багато єлисаветградських купців переселилися туди і стали одними із перших жителів нового міста.

---

¹ Боровой С.Я. Особливості формування населення міст Південної України в дореформений період // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – К., 1982. – Вип. 16. – С. 65; Діанова Н.М. Особливості виникнення та розбудови міст Південної України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // Одеський державний університет імені І.І. Мечникова. Записки історичного факультету. – Одеса, 2000. – Вип. 10. – С. 148.

² ПСЗ РИ. – Собрание. 1. – Т. 20. – № 14764. – С. 722–723; Там же. – Т. 23. – № 17208. – С. 514.

³ Діанова Н.М. Вказ. праця. – С. 151.

Торгово-промисловий напрям розвитку визначився й у Херсоні та Миколаєві, які мали вихід до моря. Якщо перше місто почало спеціалізуватися на торгівлі зерном, то друге – на поставках для Чорноморського флоту і задоволенні потреб місцевих жителів, оскільки з 20-х рр. XIX ст. стало закритим військовим портом. Найбільшого рівня розвитку досягла Одеса. Завдяки покровительству уряду і здібним місцевим керівникам вона швидко перетворилася на провідний економічний та адміністративний центр Новоросійського краю і Херсонської губернії, ставши «південними воротами» експортно-імпоротної торгівлі держави.

Процес залюднення Південної України також характеризувався певними специфічними рисами, зокрема темпами, соціальним складом переселенців, офіційною колонізаційною політикою. Заселення причорноморських земель українськими та російськими селянами і козаками почалося десь із кінця XVI ст., але широких масштабів воно набуло після укладення Яського миру. Відтоді і до реформ 60–70-х рр. XIX ст. цей край заселявся швидше, ніж інші райони Російської імперії. Причому це твердження стосується не лише сільської місцевості, але також і міст. Якщо у цілому населення регіону з 1794 по 1863 рр. зросло майже втричі, то за 1811–1863 рр. кількість мешканців Одеси збільшилася в 10,8, Ростова – в 7,3, Таганрога – в 5,7, Херсона – в 4,4 рази при тому, що Петербурга – тільки в 1,6, Москви – в 1,7, Риги – в 2,4, Києва – в 2,9 рази¹.

Соціальний склад осіб, які перебиралися на нові території, обумовлювався як стихійною так і організованою державою колонізацією. На південних просторах поселялися військові, відставні солдати з сім'ями, каторжани, так звані вихідці (у тому числі й старообрядці) та кріпаки-утікачі². Проте значну частину переселенців стано-

---

¹ Боровой С.Я. Особливості формування населення міст Південної України в дореформений період. – С. 64.

² Там само. – С. 65–66; Герлігі П. Вказ. праця. – С. 26.

вили особисто вільні люди – землероби, ремісники та торговці. Багато з них спеціально запрошувалися російською владою з інших країн.

Царський уряд, зацікавлений у якнайшвидшому господарському освоєнні Новоросійського краю, проводив тут зважену податкову політику та створював для переселенців відповідні пільгові умови. Їм гарантувалася свобода віросповідання, надавалися кредити на будівництво, вони звільнялися від військової служби, сплати податків і постою військ¹. До поселення у містах насамперед заохочувалися комерсанти та ремісники, які мали сприяти розвитку торгівлі, промисловості й судноплавства. Перші преференції* запровадила Катерина II. У своєму рескрипті від 2 жовтня 1795 р. на ім'я новоросійського генерал-губернатора П.О. Зубова вона дарувала всім іноземцям і тим, хто прибував із внутрішніх губерній імперії до нових міст Катеринославської й Вознесенської губерній, десятирічне звільнення від усіляких податей і постоїв. Однак право на пільги отримували не всі, а лише записані до гільдій торговці та міщани, які зводили там власним коштом і для власного використання будинки, торгові чи виробничі установи, перші – «на ту суму, яку... в капітал оголошувати наказано», а другі – «не менше, як на 1000 руб.»². Таким чином, купцям, для користування податковими пільгами, необхідно було дотримуватися двох умов: 1) належати до однієї з гільдій; 2) здійснити забудову. Ці вимоги призвели у майбутньому до виникнення певних суперечностей між місцевою і центральною владами³.

---

¹ Скальковський А. Перше тридцятиріччя історії міста Одеси... – С. 132; Орлов А. Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 год. – Одесса, 1885. – С. 10–12; Одесса, 1794–1894. – Одесса, 1895. – С. 165; Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем. – С. 23.

* *Преференція* – перевага, пільга, яка надається кому-небудь у користуванні чимось.

² ПСЗ РИ. – Собрание 2. – Т. 1. – № 577. – С. 935.

³ Див.: Там же. – Т. 3. – № 2163. – С. 698–701.

У 1802 р. на прохання жителів Одеси та з метою «сприяння поліпшенню загалом торгівлі того краю» існуючі пільги були продовжені для міста ще на 25 років (відлік – з 1802 р.). Окрім того, для утримання та подальшого облаштування порту дозволялося відраховувати до міського бюджету десяту частину від митних зборів¹.

Хоч створені умови й приваблювали торговий люд, проте не до тієї міри, якої сподівалася влада. Тому 1804 р. «як виняток із загального правила» на Херсонщині та Катеринославщині було дозволено торгувати оптом і вроздріб іноземним й іногороднім купцям без записування в гільдії².

Треба зауважити, що керівництво Новоросійського краю постійно переймалося економічною ситуацією у регіоні, у зв'язку з чим у середині 20-х рр. XIX ст. неодноразово зверталосся до уряду з клопотанням про продовження пільг Одесі, Феодосії і Таганрогу. Комітет міністрів поставився неохвально до прохання, оскільки, з його погляду, «від продовження пільги, що існувала досить тривалий час, скарбниця втрачає належний їй дохід», проте вирішив продовжити пільги на сплату державних податей для зазначених міст на 5 років у повному обсязі, а по їх закінченні – на такий самий строк у половинному розмірі³.

Після того, як у 1807 р. іноземцям, що не прийняли російського підданства, заборонили вступати до гільдій, останні автоматично втратили й право на пільги. Але деякі чужоземні купці й надалі продовжували безпідставно ними користуватися. У такий спосіб вони «мінімізували свої податкові платежі до державної скарбниці, а то

---

¹ ПСЗ РИ. – Собрание 1. – Т. 27. – № 20121. – С. 26.

² Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. В 2 т. Т. 1. – Одеса, 1925. – С. 245–246.

³ Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. – Кіровоград, 2007. – С. 322.

й навіть взагалі від них ухилялися»¹. Влада пільгових міст досить часто не лише закривала очі на такі відступи від законів, а й потурала порушникам та захищала їх. Наприклад, у 1825 р. Комітет міністрів розглядав питання про стягнення в казну податків із чотирьох англійців, які здійснювали торгівлю в Одесі як купці першої гільдії гостьової статті і вважали, що мають право на пільги. З цього приводу новоросійський генерал-губернатор М.С. Воронцов у своєму відношенні до міністра фінансів хоча й визнавав правомірність такого стягнення, просив про поблажку купцям, як особам, «що користуються в Одесі великою довірою, і котрі завдяки зв'язкам із закордонними торговцями можуть бути корисними для нашої торгівлі». «Суворе ж, хоч і законне ставлення до них, – зазначав він далі, – за нинішньої ситуації в комерції Одеси позбавить нас кращих неогоціантів та зупинить і той невеликий відпуск за кордон виробів наших, що нині існує, і звичайно від цього більше шкоди, ніж користі нашим фінансам буде»². М.С. Воронцова підтримав і міністр іноземних справ К.В. Нессельроде, який висловився не тільки за звільнення прохачів від оподаткування, але й запропонував поширити встановлені пільги на інших іноземців, які виявлять бажання торгувати в Одесі³. Імператор Олександр I погодився з останньою думкою, про що Комітет повідомив міністра фінансів. Остаточне ж рішення про надання подібної пільги у містах Новоросійського краю було прийняте майже через півтора роки – у вересні 1826 р.⁴ У цілому воно позитивно вплинуло на стан одеської торгівлі. Правом на пільгу скористалися й деякі іноземці, які згодом прийняли російське громадянство і стали власниками великих торгово-банкірських домів. Загалом саме іноетнічний елемент мав особливе значення для розвитку зовнішньої торгівлі й банкірської справи у Південній Україні

---

¹ Там само. – С. 317.

² ПСЗ РИ. – Собрание 1. – Т. 40. – № 30346. – С. 275.

³ Там же. – С. 276.

⁴ Там же. – Собрание 2. – Т. 1. – № 577. – С. 934–937.

й Одесі зокрема. У цьому контексті доцільно детальніше зупинитися на процесі формування етнічного складу купецької верстви регіону. Це питання важливе ще й тому, що, як слушно зауважила О.І. Дружиніна, «представники різних народів, які оселилися в Причорномор'ї, приносили туди свої особливі господарські навички та культурні традиції»¹.

Своєрідність купецтва південноукраїнських міст полягала у його багатонаціональності. Якщо серед простого люду переважали українці і росіяни, то серед купців, насамперед негоціантів, – вихідці із-за кордону. Така ситуація пояснюється декількома факторами. По-перше, іноземних торговців приваблювали нові неосвоєні ринки, перспективи соціально-економічного розвитку Півдня України та надані урядом преференції. По-друге, українським і російським купцям бракувало знання іноземних мов, досвіду у зовнішній торгівлі і мореплаванні. До того ж, вони не мали розгалужених міжнародних зв'язків, які були, наприклад, у греків, вірменів та євреїв. З цього приводу один із дописувачів «Одесского вестника» зазначав у 1845 р.: «Припустімо, що всіх їх [іноземців – В. Ш.] водночас видалили з наших портів: які б були від цього наслідки? Застій у справах...отже, загальне в нашому краї зубожіння! Запевнити, що тоді б росіяни мимоволі зайнялися цим, неможливо, тому що вони зовсім до цього негідготовлені, не мають ніяких відомостей і знайомств, і при цьому якою б мовою вели вони свої розрахунки із закордонними портами, і на яких суднах?»². По-третє, іноземці приїздили до нових міст регіону, як правило, зі значними капіталами, які дозволяли їм одразу налагодити успішну підприємницьку діяльність. Таким чином, провідні позиції у великій торгівлі (у портових містах – закордонній) зайняли саме вони. В Одесі переважали греки, вірмени,

---

¹ Дружиніна Е.И. Указ. соч. – С. 69.

² Цит. за: Атлас Д. Старая Одесса, её друзья и недруги. – С. 80.

євреї й італійці¹. Українські та російські прізвища практично не зустрічалися у списках купців, які вели експортно-імпорتنі операції. Проте це не означає, що вони зовсім не займалися торгівлею. В їх руках зосереджувалася вся внутрішня торгівля². Окремі з них стали факторами* чужоземних купців або дрібними торговцями у повітових і губернських містах³.

Звісно, найбагатші комерсанти проживали в Одесі, яка характеризувалася найбільшою концентрацією купецтва порівняно з іншими губернськими містами України та його неоднорідним етнічним складом. У першій третині XIX ст. в оптовій закордонній торгівлі міста лідирували греки, далі йшли італійці та невелика кількість німців. Потрібно зауважити, що до представників грецького етносу влада Російської імперії здавна виявляла свою прихильність. «Жодному народові, навіть одноплемінному, – писав А.О. Скальковський, – не даровано було таких прав і милостей, як грекам»⁴. Починаючи з часів Петра I греки, які проживали на теренах російської держави, одержували значні пільги та привілеї. У великих містах вони вносилися в окремі відомості, звільнялися від постойів і багатьох інших казенних повинностей та податей. Їм дозволялося засновувати власні заводи і займатися промислами. Деякі грецькі купці могли багато років утримувати відкупи на збір усіх грошових і хлібних прибутків⁵.

---

¹ Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2 т. Т. 2 : Від середини XVIII століття до 1923 року. – К., 1992. – С. 348.

² Атлас Д. Старая Одесса, её друзья и недруги. – С. 80; де Рибас А. Старая Одесса. Исторические очерки и воспоминания. – Одесса, 1913. – С. 81.

* *Фактор* – маклер, професіональний посередник у укладанні торговельних та біржових угод.

³ Дружинина Е.И. Указ. соч. – С. 169.

⁴ Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Ч. 1. – С. 273.

⁵ Гуржій О.І. Купецкий стан на Лівобережній і Слобідській Україні в другій половині XVII – у XVIII ст... – С. 16–17.

Така ж протекційна політика збереглася і на рубежі XVIII–XIX ст. щодо греків, які почали оселятися у містах Херсонської губернії. Відповідно до імператорського указу про влаштування поселення єдиновірних народів у місті Одесі від 19 квітня 1795 р., для грецьких цивільних переселенців створювалися дуже сприятливі умови. Їм надавалися тимчасове житло, грошові кредити (від 100 до 150 руб. на сім'ю), дозволялося безмитно ввозити власне майно та товари для продажу на суму до 300 руб. Вони звільнялися від сплати всіх податей на 10 років, а від постою і військової служби – назавжди¹. Указані привілеї та комерційні перспективи привабили багатьох грецьких торговців, які почали переселятися до Одеси не лише із-за кордону, а й з раніше заснованих міст Новоросійського краю. У місті з'явилася значна кількість торгових домів, відкритих грецькими купцями, які практично монополізували торгівлю зерном і стали «главнейшими капиталистами» у середовищі одеського купецтва. Специфіка організації підприємницької діяльності грецьких купців полягала у тому, що розкидані по берегах Середземного і Чорного морів вони підтримували міцні зв'язки як між собою, так і зі своєю історичною Батьківщиною². Завдяки цьому вони змогли створити широку світову торговельну мережу, одним із центрів якої стала Одеса³. Відкриті там грецькі торгові дома фактично до середини XIX ст. виступали як філії центральних контор, які функціонували у великих портах Європи⁴. Ми цілком поділяємо думку В.С. Волониць, що серед основних складових успішності одеських грецьких підприємців треба назвати значні капітали й великий досвід у тор-

---

¹ ПСЗ РИ. – Собрание 1. – Т. 23. – № 17320. – С. 686–687.

² Авгитидис К.Г. Прогрессивная греческая эмиграция в Одессе... – С. 12; Дружинина Е.И. Указ. соч. – С. 357.

³ Авгитидис К.Г. Прогрессивная греческая эмиграция в Одессе... – С. 12.

⁴ Волониць В.С. Вказ. праця. – С. 13; Терентьева Н.А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVIII–XX вв.). – С. 206.

гівлі та судноплавстві; вправне посередництво між виробниками зерна та іноземними покупцями; наявність розгалуженої системи представництв; протекторат російської влади щодо судноплавства¹. Проте, на наш погляд, до цього переліку варто додати загальне покровительство грекам із боку влади Російської імперії та, що важливіше, їхню історично сформовану схильність до окремих видів господарської діяльності (торговельної, фінансової, судноводіння тощо).

Іншу велику групу представників купецтва становили євреї. Хоча вони й раніше мешкали на південних просторах, основна їх маса переселилася до Новоросійського краю у кінці XVIII – першій половині XIX ст. Буття євреїв у Російській імперії визначалося особливим соціально-правовим статусом. Вони обмежувалися у цілому ряді громадянських й економічних прав та могли проживати тільки на чітко визначеній території, у так званій «межі осілості». Керуючись знову ж таки прагматичними цілями, Катерина II включила новоприєднані південні землі до цієї межі і почала переселяти сюди єврейське населення, яке перейшло в російське підданство після поділів Речі Посполитої. Згодом євреї, шукаючи кращої долі, почали переїжджати на південь за власною волею. Переважна їх більшість оселилася у містах. Найбільша громада сформувалася в Одесі.

Новоросійські євреї перебували у кращих умовах, ніж ті, які проживали в інших губерніях межі осілості. Як центральне, так і місцеве керівництво, особливо за часів губернаторства М.С. Воронцова та О.Г. Строганова, виявляло щодо них ліберальне ставлення. Таку позицію влади дослідники історії Південної України пов'язують із підприємницькою активністю євреїв, яка була вигідна і для держави. За словами литовського цивільного губернатора І.Г. Фрізеля, купцями, які займаються закордонною торгівлею, є «надто корисний клас євреїв» і «ці люди, дбаючи про власну вигоду,

---

¹ Волониць В.С. Вказ. праця. – С. 13.

і суспільству приносять користь»¹. Історично так склалося, що в Європі традиційними єврейськими заняттями стали торгівля, фінансові операції та ремесло. А оскільки на початку XIX ст. у північнопричорноморських портах середній клас як такий був майже відсутній, останні почали поступово заповнювати цю нішу, відіграючи помітну роль в економічному житті цих міст.

Значний вплив на етнічний склад купецтва Новоросійського краю справили й події у світі та зовнішньополітичний курс царизму. «У всій Російській імперії, – наголошував С.Я. Боровой, – не було іншого регіону, на складі населення якого (в тому числі і міського) так відчутно відбивалися зовнішні політичні події»². Війни з Туреччиною та боротьба грецького народу за незалежність викликали у другій половині XVIII – на початку XIX ст. декілька хвиль масової міграції греків і болгар до Причорномор'я та Приазов'я. Поділи Речі Посполитої, тимчасові зміни російсько-австрійського кордону призвели до переселення в Одесу великих груп євреїв із Білорусії, Галичини та Буковини.

Поліпшення російсько-французьких відносин виявило велику зацікавленість французької буржуазії у завоюванні ключових позицій у зовнішній торгівлі північнопричорноморських міст-портів³. Такий інтерес виник у кінці XVIII ст., а після укладення франко-турецького договору 1802 р., згідно з яким відкривався вільний доступ французьких суден у Чорне море, ще більше зріс. Марсельське купецтво розраховувало на монополізування вивозу з російських портів корабельної деревини і зерна⁴. Після наполеонівських війн

---

¹ Цит. за: Дружинина Е.И. Указ. соч. – С. 153.

² Боровой С.Я. Особливості формування населення міст Південної України в дореформений період. – С. 67.

³ Боровой С.Я. Франция и внешнеторговые операции на Чёрном море в последней трети XVIII – начале XIX в. // Французский ежегодник. 1961 г. – Москва, 1962. – С. 497–498.

⁴ Там же. – С. 500.

Одеса, як пункт отримання дешевого хліба, приваблювала й італійців. Не останню роль у залученні іноземців відіграло і призначення градоначальником міста дюка де Рішельє. Але романським негоціантам не вдалося в повній мірі реалізувати свої плани стати монополістами у зовнішньоторговельних операціях. Вони поступилися представникам інших етносів, зокрема грекам та євреям. Однак саме французи визнавалися першими ініціаторами різного роду підприємств, які вказали «справжні форми і способи європейської торгівлі»¹. Одними з таких були негоціанти Фурн'є і Рено та ліворнський банкір Жом, які й започаткували приватну банкірську справу в організованій формі на Півдні України.

Своє ліберальне ставлення влада Російської імперії виявляла не тільки до торгово-промислових прошарків населення, а й стосовно всього економічного поступу Новоросійського краю. У кінці XVIII – першій половині XIX ст. урядова політика у Південній Україні мала радше фритредерський, аніж протекціоністський характер, властивий державі в цілому. Міста регіону користувалися можливістю вільного виходу на зовнішній ринок, що було значимим фактором розвитку місцевого підприємництва. У 1784 р. право вільної торгівлі (у тому числі й зерном) отримав Херсон, а з 1800 р. й іншим портам Новоросійської губернії дозволили продавати пшеницю за кордон². Ці правові заходи сприяли активізації та зростанню торговельних оборотів. Так, одеський вивіз пшениці становив у 1803 р. 535 тис., у 1804 р. – 538 тис., а в 1805 р. – понад 700 тис. четвертей³.

---

¹ Яковлев В.А. Кое-что об иноплеменниках в истории г. Одессы // Из прошлого Одессы : Сборник статей. – Одесса, 1894. – С. 388; Скальковский А.А. Из портфеля первого историка г. Одессы. – С. 235.

² ПСЗ РИ. – Собрание 1. – Т. 26. – № 19554. – С. 292; Там же. – Т. 22. – № 15935. – С. 50–51.

³ Одесса, 1794–1894. – С. 177.

Рішельє Арман Еммануель дю Плессі

Важливу роль у господарському житті Півдня України відіграло запровадження в Одесі порто-франко – вільної безмитної торгівлі у порту та спеціальній приморській зоні. Це питання порушувалося з моменту утворення самого міста, але не знаходило підтримки центральних органів влади. Суттєвий крок у напрямі його вирішення було зроблено при одеському градоначальнику А.Е. Рішельє, який домогся розширення прав одеського порту та надання йому певних пільг. Зокрема, у 1804 р., у порядку експерименту, вирішено було встановити режим *entrepôt*, тобто надати дозвіл на безмитне складування реекспортних товарів протягом одного з половиною року. Чинність указу визначалася на п'ять років¹. Це мало

---

¹ Оглоблин О. Одеське порто-франко. – [Київ ?], [19 – –]. – С. 2.

сприяти розвитку транзитної торгівлі через Одесу. Очевидно, нововведення виявилось вигідним для російського уряду, оскільки було пролонговане: у 1809 р. на п'ять років, 1814 та 1816 рр. – на два роки, аж до запровадження порто-франко¹. Формально право безмитної торгівлі строком на 30 років було проголошене у квітні 1817 р.², однак із технічних причин де-факто набуло чинності лише через два роки – з серпня 1819 р.³

Увесь час існування порто-франко в Одесі у суспільстві тривала полеміка щодо його доцільності. Головні учасники дискусії поділялися на дві групи – прихильників та противників. До першої належали місцева адміністрація, представницькі органи торгово-промислового прошарку, власне самі неогоціанти та всі ті, хто мав причетність до зерноекспортних операцій, у тому числі й великі українські землевласники. «Український (особливо південний) дідич, – писав О.П. Оглоблин, – мав право гадати, що порто-франко – річ взагалі не погана, бо дешево міг дістати в Одесі або з Одеси усе потрібне йому, і то доброго закордонного гатунку... А що на Південній Україні він був плантатор, а не промисловець, мало не всі тут були задоволені з того порто-франко»⁴. Серед противників зони вільної торгівлі були російські купці та промисловці з внутрішніх губерній імперії; окремі урядовці (наприклад, міністр фінансів Є.Ф. Канкрін) та українські виробники цукру-рафінаду (рафінери). Усі суперечності щодо одеського порто-франко знайшли своє яскраве відображення у тогочасній пресі⁵. І все ж таки прихильникам цього режиму вдалося відстояти свої інтереси. Звертаючись до урядо-

---

¹ Оглоблин О. Вказ. праця. – С. 2.

² ПСЗ РИ. – Собрание 1. – Т. 34. – № 26792. – С. 208–211.

³ Оглоблин О. Вказ. праця. – С. 4.

⁴ Там само. – С. 10.

⁵ Там само. – С. 8–9; Гончарук Т.Г. Деякі аспекти полеміки щодо одеського порто-франко на сторінках преси XIX ст. // Одеський державний університет імені І.І. Мечникова. Записки історичного факультету. – Одеса, 1999. – Вип. 8. – С. 123–126.

вих кіл із проханням про його пролонгацію, вони наголошували, що порто-франко дає життя торгівлі, «забезпечуючи можливість привозити і відвозити товари зі сплатою невеликого збору», збагачує місто та казну й охороняє державу від чуми. Скасування ж його призведе до відтоку капіталів, закриття в Одесі кращих іноземних торгових домів і втрати впливу на торгівлю Європи¹. Порто-франко не лише проіснувало встановлений строк, але й після його закінчення було продовжене на п'ять, а згодом – ще на три роки². Остаточоно воно припинилося 19 квітня 1859 р.³

Незважаючи на певні негативні сторони, позитивні результати запровадження порто-франко в Одесі були набагато вагомішими. Воно сприяло нагромадженню капіталу, розвитку зовнішньої торгівлі України (особливо зернового експорту), збільшенню торговельного обігу, розширенню економічного і фінансового впливу Одеси на прилеглу територію, здешевленню транспорту, полегшенню кредиту та зростанню банківських і комісійних операцій⁴. У місті з'явилися великі банкірські доми, обороти яких охоплювали все узбережжя Чорного й Азовського морів⁵. На середину XIX ст. Одеса стала головним чорноморським портом Російської імперії. У 1844 р. загальна сума оборотів одеської торгівлі становила 84 млн руб. асигнаціями, що перевершувало торгівлю Риги і поступалося лише Петербургу⁶. А 1847 р. одеський порт вийшов на перше місце в Європі за експортом зерна⁷. Водночас Одеса набуває рис культурного центру,

---

¹ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 167. – Спр. 17. – Арк. 3 зв.–5.

² ПСЗ РИ. – Собрание 2. – Т. 24, отд. 1. – № 23310. – С. 323; Там же. – Т. 29, отд. 1. – № 28408. – С. 708.

³ Одесса, 1794–1894. – С. 196.

⁴ Оглоблин О. Вказ. праця. – С. 6.

⁵ Одесса, 1794–1894. – С. 182.

⁶ Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем. – С. 37.

⁷ Боровой С.Я. Одесса (К 150-летию со дня основания) // Исторический журнал. – 1944. – № 5–6. – С. 41.

Дж. Доу. Портрет Михайла Семеновича Воронцова

типового західного міста з усіма відповідними атрибутами. У результаті, протягом першої половини XIX ст. це місто стає одним із найбільших у Російській імперії, європейським лідером за темпами розвитку і домінантою господарського життя Новоросійського краю.

Необхідно зазначити, що не останню роль у розбудові Одеси і всієї Південної України відіграли здібні адміністратори, які здійснювали управління регіоном у першій половині XIX ст. Передусім це градоначальники та генерал-губернатори, такі, як А.Е. Рішельє, О.Ф. Ланжерон, М.С. Воронцов і О.Г. Строганов. Їх діяльність на своїх посадах детально дослідила В.С. Шандра, яка переконливо довела ефективність політики цих діячів для розвитку краю. Зокрема, такі особисті риси А.Е. Рішельє, як уміння знаходити спільну мову з представниками різних етнічних груп, підприємливість і незаангажованість сприяли колонізації регіону й зростанню значення

одеського порту¹. Корисною була й політика М.С. Воронцова, який перебував на посаді генерал-губернатора 32 роки. Його діяльність охоплювала різноманітні напрями – від дипломатичної до запобігання епідеміям. Пріоритетна увага приділялася забезпеченню торговельно-господарського розвитку регіону, у результаті чого вдалося поєднати свободу підприємництва з реалізацією політики державного протекціонізму й контролю. Він по суті був «буфером між центром та регіоном», постійно вдаючись до компромісів². Генерал-губернатор О.Г. Строганов, на думку дослідниці, був нетиповою постаттю серед тогочасних адміністраторів, врядування якого вирізнялося відстоюванням регіональних інтересів. Особливі його заслуги полягають у посиленні місцевої влади та реформуванні громадського управління в Одесі³.

Зміни міжнародної обстановки та зовнішня політика Російської імперії позначалися не тільки на процесі колонізації Південної України, а й на розвитку її економіки, особливо чорноморської торгівлі. Остання залежала, насамперед, від російсько-турецьких відносин. Кючук-Кайнарджийський мирний договір 1774 р. відкрив для російських торговельних суден можливість безперешкодного плавання по Чорному морю і проході через Босфор і Дарданелли, що позитивно вплинуло на стан зовнішньої торгівлі. На початку ХІХ ст. торгові обороти Російської імперії скоротилися внаслідок російсько-турецької війни (1806–1812 рр.) та погіршення відносин із Францією. Проте чорноморська торгівля перебувала на підйомі. Під час перемир'я між Росією і Туреччиною, укладеного після Тильзитського договору 1807 р., торгові відносини між двома державами знову поновилися⁴.

---

¹ Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ – початок ХХ ст. – К., 2005. – С. 167.

² Там само. – С. 180–184.

³ Див.: Там само. – С. 209–218.

⁴ Дружинина Е.И. Указ. соч. – С. 334.

М. Кузнєцов. Портрет Олександра Григоровича Строганова

Успіхам торгівлі з північнопричорноморських портів сприяла й континентальна блокада Англії, до якої Російська імперія змушена була приєднатися в 1807 р. Це завдало значної шкоди фінансовій і торговій сферам, але водночас позитивно вплинуло на розвиток економіки Півдня держави¹. Однією з причин, які обумовили таке явище, була позиція центральної влади, котра допускала здійснення у південних портах численних відступів від офіційної політики, що по суті зводило блокаду нанівець, сприяючи накопиченню місцевим купецтвом капіталів².

Особливого економічного підйому зазнав Новоросійський край, і передусім Одеса, після наполеонівських війн. Неврожаї в країнах Західної й Південної Європи викликали гостру потребу у сіль-

¹ Ананьич Б. Капіталізм с человеческим лицом [Електронний ресурс].

² Дружинина Е.И. Указ. соч. – С. 335.

ськогосподарській продукції, і як наслідок – спричинили високі ціни на хліб. Попит задовольнила Російська імперія. Невідомий італієць писав: «Потреба у продовольчих припасах, що її відчувала Європа у ці останні три роки, настільки змінила комерційний баланс на користь одеського ринку, що годі навіть обрахувати величезні суми, які хлинули до кас його негоціантів для закупівлі зерна»¹. 1816–1817 рр. відзначилися найвищими у дореформений період темпами торгового обороту та його дохідністю. Саме з останнього року в Одесі з'явилися солідні капіталісти і банкіри, які почали будувати прекрасні будинки і великі магазини* для пшениці².

У наступні десятиліття зовнішньополітичні умови (хлібні закони в Англії і Франції, національно-визвольний рух у Греції, російсько-турецька війна 1828–1829 рр. тощо) й економічна ситуація в інших країнах зумовлювали зміни в експорті хліба з чорноморських портів. Найбільш тривалий період його зростання спостерігається з 1838 до 1854 р., коли він на деякий час зовсім перервався у зв'язку з Кримською війною. Після завершення бойових дій вивіз зерна відновився, досягши напередодні реформи 1861 р. великих розмірів³.

Важливе значення для економічного розвитку мало також географічне положення Херсонської губернії, її населених пунктів, а також наявність транспортних артерій. Херсонщина межувала з шістьма іншими губерніями (Полтавською, Київською, Подільською, Катеринославською, Таврійською та Бессарабською), мала вихід до Чорного моря, Дніпра і Дністра. Більшу частину її території займали

---

¹ Цит. за: Боровой С.Я. Франция и внешнеторговые операции на Чёрном море в последней трети XVIII – начале XIX в. – С. 504–505.

* *Магазин* – приміщення для зберігання запасів харчування тощо; комора, склад.

² Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем. – С. 33; Смольянинов К. Указ. соч. – С. 174.

³ Гуржій І.О. Вказ. праця. – С. 170.

чорноземні степи. Клімат – континентальний, особливість якого полягала у нерівномірному випадінні опадів. Середньорічна температура коливалася від +7,7°C на півночі, до +11,4°C – на півдні губернії¹. Родючий ґрунт і теплий клімат створювали усі умови для розвитку сільського господарства – як землеробства, так і тваринництва. Важливим в економічному плані був і вихід до моря – довжина берегової лінії губернії становила 117 верст (124,02 км).

Найвигідніше не лише у природному, а й у транспортному плані положення серед міст північнопричорноморського регіону займала, звісно, Одеса. Сама місцевість, на якій стоїть місто, була відкритою для вітрів різних напрямків, що спричиняло швидкі зміни спеки на холод². Натомість захищеність від вітрів і висока середньорічна температура Одеської бухти ставили її в один ряд із Севастополем. Тут ніби «сходилися» гирла Дніпра, Південного Бугу та Дністра³. Завдяки порівняно м'якому клімату одеський порт замерзав на досить короткий час, причому поступово, відтак більшу частину року був придатним для судноплавства. Приблизно раз на три роки він взагалі не закривався⁴. Вигідність для морської торгівлі природно-кліматичних умов Одеси неодноразово відзначали російські та іноземні мандрівники. Наприклад, письменник В.В. Ізмайлов, який відвідав місто у 1799 р., писав у своїй книзі «Путешествие в Полуденную Россию», що «немає жодного іншого чорноморського порту, де б судна могли найкраще ховатися від штормів і вітрів: гори захищають його з трьох боків і поблизу немає мілин»⁵.

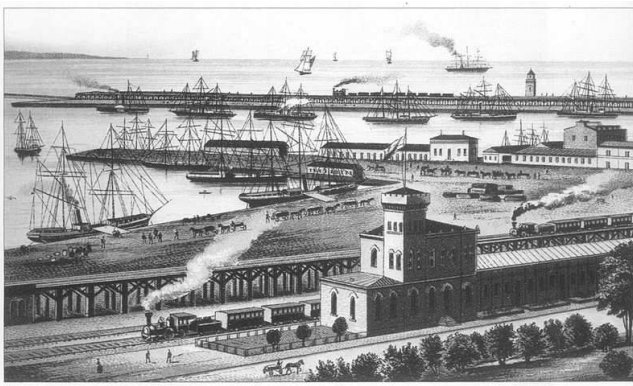
¹ Мурашкинцев А. Херсонская губерния // Энциклопедический словарь / Издатели Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – Т. 37. – Санкт-Петербург, 1903. – С. 166.

² Герлігі П. Вказ. праця. – С. 22.

³ Дружинина Е.И. Указ. соч. – С. 59.

⁴ Герлігі П. Вказ. праця. – С. 23.

⁵ Цит. за: Известия о редких и малоизвестных книгах и брошюрах, касающихся Новороссийского края и Бессарабии // Юг. – 1882. – № 2. – С. 152.

Карантинна гавань Одеси. Кінець XIX ст. Літографія

Географічне розташування Одеси дозволило їй зайняти ключові позиції й у світовій торгівлі. Місто стало основною сполучною ланкою між Середнім Сходом та Європою, міжнародним транзитним центром. Азійські товари перевозилися суходолом із Персії до Туреччини (згодом – Кавказького узбережжя), морем доставлялися до Одеси, потім річковим чи сухопутним шляхом через Броди і Лейпциг на північний захід Європи, у т. ч. до Англії. Торгівля Німеччини та Франції з Туреччиною також ішла через Одесу¹. Виявляли зацікавленість у чорноморських портах і польські комерсанти, оскільки вивіз польських товарів через Данциг і Кенігсберг (тодішні володіння Пруссії) був ускладненим. Окрім того, у дореформений період в Одесу прямувало й три найважливіших внутрішньоімперських сухопутних тракти (всього в державі – 17)². Усе це, звісно, сприяло економічному зростанню міста.

---

¹ Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем. – С. 31; Ципперштейн С. Указ. соч. – С. 35.

² Гончарук Т.Г. З історії виникнення шляхів міжнародного транзиту Броди–Одеса у 1805 р. // Одеський державний університет імені І.І. Мечникова. Записки історичного факультету. – Одеса, 2000. – Вип. 10. – С. 156.

Розглядаючи чинники, які впливали на розвиток банкірської діяльності в Південній Україні, не можна оминати питання про загальний стан кредитно-фінансової галузі країни у дореформений період. Особливістю Російської імперії було втручання держави в усі сфери суспільного життя і постійний контроль над ними. Під її опікою почала формуватися й банківська система, функціонування якої одразу було поставлене у жорсткі законодавчі рамки. Збереження феодално-кріпосницьких відносин обумовило й основну спрямованість кредитно-фінансових установ – забезпечення інтересів казни та пануючих верств. Комерційному кредитуванню не приділялося достатньої уваги. На Півдні України, господарство якого розвивалося ринковим шляхом, особливо гостро відчувався брак капіталів. Поступове розширення товарного виробництва і зростання грошового обігу потребували проведення кредитних і деяких інших банківських операцій, зокрема розрахунків між клієнтами та обліку векселів*. Такий попит задовольняли лише дві державні структури – прикази громадської опіки й облікові контори Асигнаційного банку (згодом – контори Комерційного банку), а також лихварі. Проте у функціонуванні перших відзначалося багато прорахунків, через що вони виявилися недостатньо ефективними. Прикази громадської опіки (на території Херсонської губернії їх було два – Херсонський (1802 р.) й Одеський (1823 р.)) узагалі не вважалися суто кредитними установами. Банківські операції розглядалися ними лише як допоміжне джерело отримання прибутку й, до того ж, були

---

* *Вексель* – борговий документ установленого законом зразка про обов'язкову сплату боржником певної суми грошей у вказаний строк. *Облік векселів (дисконт)* – це купівля банком (приватною особою) векселів (інших боргових зобов'язань) до закінчення їх строку. При цьому векселетримачу, тобто особі, що є одержувачем за векселем, достроково виплачується зазначена у ньому сума з вирахуванням відсотків із моменту обліку до терміну оплати за векселем.

дуже обмеженими (обслуговувалися переважно поміщики)¹. Облікові контори мали у своєму розпорядженні невеликі капітали і практично не обслуговували внутрішнього товарообігу. Певні негаразди існували згодом і в роботі одеської контори Державного комерційного банку, відкритої 1819 р. Останній був створений у 1817 р. на базі облікових контор. Основною метою банку проголошувалося припинення лихварства і надання допомоги купецтву для сприяння поширенню землеробства, промисловості і торгівлі². У перші роки свого функціонування банк та його філіальна мережа дійсно позитивно вплинули на стан кредитування торгово-промислової сфери. Однак у подальшому його курс змінився. Він став джерелом поповнення запасів казначейства. І хоча його загальні ресурси збільшувались, питома вага операцій з кредитування торгівлі – навпаки, зменшувалася³. У цілому треба констатувати, що спільною рисою казенних кредитних установ у першій половині XIX ст. була неможливість надати відповідну фінансову допомогу усім, хто її потребував, особливо представникам торгівлі і промисловості. Лихварі ж, діяльність яких була фактично нелегальною, за свої послуги встановлювали дуже високі процентні ставки, що також аж ніяк не сприяло розвитку підприємницької ініціативи. Наприклад, в Одесі до заснування контори Комерційного банку лихварі встановили ставку 36%, а після того зменшили її до 12%⁴.

Отже, російська держава, узявши на себе повноваження з організації комерційного кредиту, не змогла добитися на цьому напрямі відчутних результатів. Такий стан речей багато у чому був визначений політикою, яку проводило міністерство фінансів і безпосередньо його керівники. Уважаючи необхідним і корисним втручання

---

¹ Бровер І.М. Україна на переломі до промислового капіталізму. Соціально-економічні нариси й матеріали. В 2 т. Т. 1. – Одеса, 1931. – С. 100.

² Дружкова І.С. Вказ. праця. – С. 92–93.

³ Там само. – С. 60, 97–98.

⁴ Там само. – С. 45.

держави в економіку, вони всіляко підтримували його й у сфері фінансів. І якщо міністр фінансів Д.О. Гур'єв стояв на позиціях розвитку державного кредитування вітчизняної торгівлі і промисловості та створення для цього відповідних банків¹, то його наступник Є.Ф. Канкрін мав кардинально протилежну думку. В основі фінансової доктрини останнього лежав пошук оптимального співвідношення між користю для держави і народним добробутом. Маючи на увазі першочергові інтереси казни, він негативно ставився до будь-яких банківських установ. На його погляд, головне зло банків полягало у тому, що вони відволікали капітали, котрі могли бути використані урядом. Банківський кредит визнавався шкідливим для народного господарства, оскільки заохочував борги і спекуляції та ускладнював отримання позик державою. Його існування допускалося як виняток і тільки під контролем уряду задля «финансовых воспособлений», котрі він може дати казні².

Особливо палко Є.Ф. Канкрін виступав проти приватних банків, які випускали власні кредитні папери. Він вважав, що останні «не мають бути толеровані урядом, подібно пройдисвітам-медикам, знахарям і різним винахідникам панацей»³. Подібне ставлення з його боку спостерігалось й до інших банків – депозитних, комерційних, жиробанків* тощо. Міністр фінансів визнавав їх менш небезпечними, однак абсолютно непотрібними установами. На його думку, банки на мали ніякого впливу на успіхи господарства,

---

¹ Див.: Боровой С.Я. Кредит и банки России (середина XVII в. – 1861 г.). – С. 159–161.

² Див.: Безобразов В.П. О влиянии экономической науки на государственную жизнь в современной Европе. – Санкт-Петербург, 1867. – С. 59–60.

³ Цит. за: Безобразов В.П. О влиянии экономической науки... – С. 59.

* *Жиробанк* – банк, який здійснює безготівкові розрахунки між своїми клієнтами.

Граф Єгор Францович Канкрін

а тому торгівля могла обходитися зовсім без них. При цьому Є.Ф. Канкрін зауважував, що «навіть чи може бути бажаним будь-яке полегшення надання позик приватними особами». Розвиток приватного кредиту уявлявся йому найменш шкідливим лише у вигляді позик між окремими особами¹. Цьому твердженню цілком могли відповідати операції приватних банкірів, які не створювали спеціальних фінансових посередницьких установ (банків), а діяли як торговці. Отже, виходить, що Є.Ф. Канкрін виступав проти приватних банків, але не проти банкірів. На цьому наголошував і відомий український радянський дослідник економічної історії С.Я. Боровой².

Банкірському підприємництву у першій половині XIX ст. сприяли й організаційно-правові умови. На початку століття у за-

---

¹ Безобразов В.П. О влиянии экономической науки... – С. 59.

² Боровой С.Я. Кредит и банки России (середина XVII в. – 1861 г.). – С. 163.

конодавстві Російської імперії було юридично закріплене право здійснювати таку господарську діяльність, визначене коло її суб'єктів, тобто осіб, які могли нею займатися, встановлено конкретні організаційні форми підприємницьких структур і порядок їх легалізації. При цьому для банкірських домів і контор важливим був той факт, що на відміну від інших кредитних установ при регулюванні їх діяльності офіційно зберігся європейський принцип свободи підприємництва.

Таким чином, у дореформений період на Півдні України, а особливо в Одесі, склалися сприятливі умови для появи та становлення приватного банкірського підприємництва. Природно-кліматичне розташування міста та сприятлива урядова політика визначили його швидкий соціально-економічний розвиток. Зацікавленість Російської імперії у чорноморській торгівлі позитивно позначилася на збільшенні товарообігу та розширенні як зовнішнього, так і внутрішнього ринків. Це, своєю чергою, породило потребу в комерційному кредиті та виникненні відповідних структур. Оскільки центральна влада не дуже переймалася вирішенням цього питання, і навіть виступала проти створення приватних банківських установ, то нішу, що виникла, заповнили купці, які поряд із торгівлею почали займатися банкірськими операціями.

Функціонування перших торгово-кредитних фірм

Охарактеризовані у попередньому підрозділі чинники сприяли становленню та розвитку приватного кредитування в Одесі вже у першій половині ХІХ ст. Фактично з моменту заснування міста у ньому з'явилися торгові доми, які почали здійснювати банкірські операції¹. Перші вірогідні відомості про надання приватного кредиту, що підкріплюються документально, датуються 1795 р.²

Швидкі темпи розвитку міста-порту, постійне зростання обсягів зовнішньої й внутрішньої торгівлі, а разом із ними обігу капіталів породжували потребу в кредиті, на недостатність якого скаржилися як купці, так і чиновники. Свідченням цього є неодноразові звернення А.Е Рішельє до міністра фінансів про заснування відповідної кредитної установи³. Відгуком з боку царської влади на прохання керівництва Одеси стало відкриття тут 23 лютого 1804 р. «промінної контори» з капіталом 100 тис. руб. мідною монетою⁴. Проте вона здійснювала лише обмін валют, що зовсім не відповідало реальним потребам торгівлі. Тому 1806 р. в Одесі була створена об-

---

¹ Боровой С.Я. Кредит и банки России (середина ХVІІ в. – 1861 г.). – С. 238.

² Дружкова І.С. Вказ. праця. – С. 135.

³ Скальковский А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы. – С. 125; Смольянинов К. Указ. соч. – С. 136.

⁴ Скальковский А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы. – С. 125.

лікова контора з капіталом 750 тис. руб.¹ Такі контори існували в Російській імперії при Державному асигнаційному банку з 1775 р.

Одеська контора обліковувала векселі переважно російського купецтва й надавала позики під заставу товарів і продуктів російського виробництва на строк до 9 місяців².

Під час континентальної блокади проявилися вади функціонування облікових контор – жорстка регламентація всіх операцій, обмежене коло осіб, які мали право видавати вексельні зобов'язання, а також недостатнє забезпечення урядом оборотних коштів для задоволення попиту на кредит. У зв'язку з цим операції таких установ були незначними³.

У 1817 р. облікові контори були реорганізовані у Комерційний банк, заснований у Петербурзі. Одразу після заснування почали створюватися його філії. 1819 р., на наполегливу вимогу О.Ф. Ланжерона, контора банку відкрилася в Одесі. Їй дозволялося приймати вклади, видавати позики, купувати золото й срібло, обмінювати різного роду асигнації на срібну й мідну монету, купувати переказні векселі на Петербург, Москву й іноземні міста; учиняти індосамент (передавальний напис) на білетах Державної комісії з погашення боргів. Фактично ж здійснювалися лише вкладні та позикові операції. При цьому процедура видачі останніх була досить складною й залежала не від потреб та становища на ринку позичальника, а від належності його до гільдії⁴.

Таким чином, зусилля керівників міста і краю щодо організації торгово-промислового кредитування на початку XIX ст. не принесли відчутних результатів. Брак кредиту відчувався й надалі. Про нагаль-

---

¹ ПСЗ РИ. – Собрание 1. – Т. 29. – № 22334. – С. 801.

² Скальковский А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы. – С. 125.

³ Судейкин В. Указ. соч. – С. 91.

⁴ Скальковский А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы. – С. 126.

ну потребу його розвитку неодноразово писав у 1820–1840-х рр. новоросійський і бессарабський генерал-губернатор М.С. Воронцов¹.

За таких умов, коли державні кредитні установи були не у змозі задовольнити інтенсивний розвиток економіки в регіоні, провідну роль у фінансуванні основних її галузей узяли на себе приватні особи. Саме перші купці Одеси стояли біля витоків постійного організованого приватного кредиту. Серед найбільш відомих у перші десятиліття існування міста були І.І. Ростовцев і брати Андросови.

Іван Ілліч Ростовцев переїхав до Одеси з Бахмута у 1796 р. Він був власником пивного заводу і займався внутрішньою торгівлею, спеціалізуючись на продажу рогатої худоби й солі. З часом купець став надавати позики іншим мешканцям міста, переважно міщанам, які займалися торгівлею².

Іван і Семен Андросови, елисаветградці, з'являються в Одесі в той же час, що й І.І. Ростовцев. І.І. Андросов був власником двоповерхового будинку з двома крамницями і торгував переважно «красним товаром» власного виробництва. Брати брали активну участь у громадському житті міста. С.І. Андросов з 1812 по 1815 р. перебував на посаді міського голови. Потім він займався підрядами на постачання будівельних матеріалів і на будівництво портових споруд, одержуючи великі гроші. При цьому І. та С. Андросови приділяли багато уваги кредитуванню³.

Наданням грошових позик більш-менш постійно займалися й інші купці. Але здійснення банкірських операцій (на професійній основі) започаткували іноземці. У 1801 р. негоціант Фурн'є та ліворнський банкір Жом відкрили в Одесі перший банкірський дім із капіталом 300 тис. ліvrів. Імператор вважав таку установу корисною для торгівлі й у своєму рескрипті на ім'я новоросійського губернатора М.П. Миклашевського повелів надавати засновникам усіяку

---

¹ Дружкова І.С. Вказ. праця. – С. 136.

² Там само. – С. 136–137.

³ Там само. – С. 137–138.

допомогу в межах закону, виходячи з комерційних потреб краю¹. Ця подія була розцінена сучасниками як важливий феномен, який не міг не сприяти розвиткові одеської торгівлі².

Пізніше відкрився цілий ряд торгових домів, які здійснювали кредитно-фінансові операції. Власниками більшості з них були іноземні неогоціанти, переважно греки та італійці. Практично кожна велика грецька купецька родина поєднувала торгівлю з банкірськими операціями. Наприклад, кредитуванням займалися Маразлі, Раллі, Маврокордато, Петрококкіно та ін.

З Одесою пов'язана й діяльність предків останнього придворного банкіра барона О.Л. Штігліца. Династія Штігліців походила з м. Арользена у Західній Німеччині. В її засновника, надвірного радника князя вальдекського єврея Лазаря, було шестеро синів. Четверо з них у кінці XVIII – на початку XIX ст. перебралися до Російської імперії, де зайнялися комерцією. Першими переїхали Микола (1772–1820), Бернгард (1774–?) й Еміль (?–?). Інформації про останнього немає, оскільки його сліди згодом загубилися. Справи двох інших братів, навпаки, були успішними й досить швидко вони ввійшли до верхівки ділових кіл.

Бернгард, оселившись у Кременчуці, узяв на відкуп виготовлення та продаж спиртних напоїв. У 1805 р. він записався в одеські купці першої гільдії. Пізніше одержав спадкове дворянство й чин колезького асесора (згодом – надвірного радника)³.

---

¹ Смольянинов К. Указ. соч. – С. 122; Скальковський А. Перше тридцятиріччя історії міста Одеси... – С. 98–99; Плаксин С. Коммерческо-промышленная Одесса и ее представители в конце девятнадцатого столетия и история развития торговых фирм с приложением адресных сведений. – С. 18; Орлов А. Указ. соч. – С. 72; Одесса, 1794–1894. – С. 172.

² Скальковський А. Перше тридцятиріччя історії міста Одеси... – С. 98; Одесса, 1794–1894. – С. 172.

³ Бердников Л. Как стать бароном? [Електронний ресурс].

Великий бізнес започаткував Микола Штігліц, для ведення якого обрав Південь України. На початку 1800-х рр. разом з іншим відомим підприємцем регіону – Абрамом Перетцем він вів видобуток солі з кримських озер і виконував великі казенні підряди¹. У березні 1801 р. вони уклали восьмирічний контракт із сенатом на поставку кримської солі до західних губерній – Литовської, Білоруської, Мінської, Подільської та Волинської. Проте вже в травні того ж року цю угоду було скасовано урядом. Через значні зловживання утримувачів соляних озер при продажу з них солі вільнопромисловцям, новоросійському цивільному губернатору наказувалося звернути особливу увагу на припинення такого утиску, як «іменюющего следствия вредной монополии»².

Водночас М.Л. Штігліц займався питейними відкупамі, чим саме і привернув увагу центральної влади. 1801 р. він отримав чин колезького асесора «за перебування при торгах у винному відкупі»³. Тоді ж М.Л. Штігліц остаточно переїздить до Петербурга, де засновує власний торговий дім. У 1802 р. він купує у вдови князя О.О. В'яземського великий маєток у Катеринославській губернії з 2000 кріпаків⁴. Це був своєрідний прецедент, оскільки, згідно з указами 1784 і 1801 рр. євреям не дозволялося володіти й розпоряджатися селами і поміщицькими селянами.

Під час війни 1812 р. М.Л. Штігліц виконував величезні провіантські підряди для російської армії, за що Олександр I пожалував йому дворянське звання. Очевидно, купцеві вдалося завоювати прихильність імператора не лише своєю підприємницькою діяльністю, а й наданням певних фінансових послуг. Наприклад, у 1809 р. останній скористався посередництвом банкіра для переведення за кордон

---

¹ Дружкова І.С. Вказ. праця. – С. 138.

² Орлик В.М. Вказ. праця. – С. 407.

³ Штиглиц // Еврейская энциклопедия. – Т. 16. – Санкт-Петербург, [конец XIX – начало XX в.]. – Стб. 116.

⁴ Бердников Л. Как стать бароном?

Людвіг Штігліц

грошей на особисті витрати. У 1817 р. М.Л. Штігліца призначили директором державної комісії погашення боргів. Його діяльність на цій ниві високо оцінював міністр фінансів граф Є.Ф. Канкрін¹.

Не маючи прямих нащадків, М.Л. Штігліц звернувся до Олександра I з проханням надати його братам дворянство, аби вони мали право володіти маєтком у Новоросійському краї. З цією метою він зробив щедре пожертвування (100 тис. руб.) на заснування в Одесі Рішельєвського ліцею². Після смерті в 1820 р. усе його майно перейшло до брата Людвіга.

Людвіг Штігліц (1778–1843) був наймолодшим і найуспішнішим із братів. Він останнім переселився до Російської імперії в 1803 р. На його переїзді наполягав Микола. Саме він, разом з їхнім дядьком Пітером Клейном, забезпечив Людвіга стартовим капіталом у 100 тис. руб. і на перших порах усіляко підтримував, поступово

¹ Дружкова І.С. Вказ. праця. – С. 140.

² Смольянинов К. Указ. соч. – С. 158.

уводячи в комерційний світ Петербурга¹. Згодом справи у молодого підприємця, який відрізнявся працелюбством, самовладанням, чесністю й порядністю, пішли добре. 1805 р. уже як купець першої гільдії він відкрив у столиці власний торговий дім під фірмою «Штігліц і К^о», який займався експортно-імпортними операціями. Багатство Людвігу принесли різноманітні торговельні операції під час війни з Наполеоном і континентальної блокади Англії². «Не зважаючи на існуючу в рамках блокади заборону торгових взаємовідносин із Британією (1807–1812), офіційна російська влада закривала очі на дії деяких великих торговців, які мали зв'язки при дворі. До останніх належав і Людвіг Штігліц»³.

Поступово Л.Л. Штігліц завойовує ім'я й загальну повагу у ділових колах. За підтримки наближених до монарха сановників Є.Ф. Канкріна й К.В. Нессельроде та старшого брата Миколи він займає першість на біржі. А після відставки А.Ф. Ралля в 1819 р. стає придворним банкіром. Послугами його контори користувалися найвпливовіші особи імперії.

1826 р. Л.Л. Штігліц отримав спадковий баронський титул. У зв'язку з цим його значення на світовій біржі ще більше зросло й у 1830-х рр. він міг рівнятися багатством із відомим гамбурзьким банкіром Соломоном Гейне⁴.

У 1828 р. генерал-губернатор Новоросійського краю граф М.С. Воронцов, який ратував за розвиток комерційного кредитування в Південній Росії, звернувся до Людвіга з ініціативою. Він вважав за необхідне відкрити в Одесі кредитну установу під відомим за кордоном іменем, власне яким і було прізвище Штігліца. Банкір висловив згоду на пропозицію за умови отримання для свого брата Бернгарда права володіти землею і селянами. Угода закінчилася

---

¹ Бердников Л. Как стать бароном?

² Левин И.И. Указ. соч. – С. 14.

³ Корнейчук Д. Банкиры царского двора [Електронний ресурс].

⁴ Левин И.И. Указ. соч. – С. 15.

сприятливо для сторін – Бернгард одержав чин колезького асесора з правами спадкового дворянства, а в Одесі з'явилася контора Штігліца¹.

Помер Л.Л. Штігліц у березні 1843 р. у віці 65-ти років. Мільйонні статки успадкував єдиний син Олександр, який не тільки продовжив справу батька, але й значно розширив і примножив її. Він став найбільшим банкіром Російської імперії дореформеного періоду, а згодом і першим керуючим Державного банку.

Однак найбільш відомими місцевими торгово-банкірськими фірмами, які продовжували свою діяльність до кінця XIX ст., були «Ф. Родоканакі і К^о», «І. Тработті», «Арист Мас і К^о», «Сфруссі і К^о» та «Рафалович і К^о».

Уродженець грецького острова Хіос Федір Павлович Родоканакі походив із родини комерсантів, яка займалася експортно-імпортними операціями у Західній Європі. У пошуках нових ринків збуту Ф.П. Родоканакі у квітні 1819 р. прибув до Одеси. Оцінивши можливості економічного розвитку Південної України й перспективи комерційної діяльності у цьому регіоні, він виявив бажання «залишитися назавжди в Росії». У зв'язку з цим 12 червня 1819 р. Федір Павлович подав херсонському військовому губернатору графу О.Ф. Ланжерону прохання про прийняття його в російське підданство та зарахування до одеського першогогільдійного купецтва². Сума оголошеного ним капіталу становила 50 100 руб. (при необхідному мінімумі 50 тис. руб.). На той час йому виповнилося лише 20 років³.

---

¹ Дружкова І.С. Вказ. праця. – С. 140.

² ДАОО. – Ф. 4. – Оп. 1а. – Спр. 411. – Арк. 3.

³ Там само. – Арк. 6–6зв.

Федір Павлович Родоканакі

Процедура зарахування Ф.П. Родоканакі до російського купецтва розтягнулася аж на сім років. Його клопотання було задоволене указом херсонської казенної палати тільки у листопаді 1826 р.¹ До того моменту Федір Павлович устиг багато чого зробити – заснував торговий дім в Одесі, придбав там нерухомість, активно займався зовнішньоторговельними операціями. Від самого початку його комерційні справи мали успіх. Уже за перше півріччя свого перебування в Одесі він зумів організувати значний товарообіг, сума якого на кінець 1819 р. склала 125 150 руб. Через рік він збільшився в 2,8 рази, досягнувши 348 002 руб. 75 коп.² У подальшому оборот торгової фірми «Ф. Родоканакі і К^о» постійно зростав.

---

¹ ДАОО. – Ф. 4. – Оп. 1а. – Спр. 411. – Арк. 19зв.–22зв.

² Янниці Указ. соч. – С. 180.

Так, 1821 р. він становив 425 977 руб., 1823 – 433 362 руб., 1824 – 645 625 руб.¹

Офіційне зарахування Ф.П. Родоканакі до одеських купців першої гільдії у 1826 р. дозволило користуватися пільгами, передбаченими у законодавстві Російської імперії, що, своєю чергою, сприяло подальшому розвитку його підприємницької діяльності. На початку 30-х рр. XIX ст. оборот торгового дому становив 2,5 млн руб., а в кінці десятиліття – збільшився практично вдвічі, досягнувши 5 681 689 руб. у 1838 р.²

1828 р. Федір Родоканакі одружився з Орієтою – донькою віденського грека Фоми (Томаза) Галаті. Від цього шлюбу народилося четверо дітей – три доньки і син Перикл, який згодом продовжив бізнес батька.

У першій половині 1830-х рр. (у різних джерелах фігурують дві дати – 1833 р. і 1836 р.) з'являється торговий дім «Тработті». Його заснував виходець із Триєста Ілля Йосипович Тработті. Будучи австрійськопідданим громадянином 26-ти років, він наприкінці 1825 р. прибув до Одеси і подав клопотання про зарахування до тамтешнього купецтва другої гільдії гостьової статті з капіталом у 20 000 руб. «на основаних льготы, городу Одессе дарованной»³. Як видно із представлених І.Й. Тработті відомостей про себе у міський магістрат, спочатку він мав бажання стати одеським купцем на постійній основі, однак через певні обставини не зміг тоді цього зробити. Очевидно, свої наміри йому вдалося здійснити на початку 30-х рр. XIX ст., про що свідчить заснування в Одесі власної фірми. Згодом І.Й. Тработті став купцем першої гільдії та ввійшов до числа крупних експортерів Півдня України.

¹ Там же.

² Там же. – С. 180; Івасюк І.М. «Одесский вестник» про зовнішню торгівлю Одеси у 20–30 рр. XIX ст. // Одеський державний університет імені І.І. Мечникова. Записки історичного факультету. – Одеса, 2000. – Вип. 10. – С. 160.

³ ДАОО. – Ф. 4. – Оп. 1а. – Спр. 296. – Арк. 1, 5, 9.

8 липня 1838 р. відкрився торговий дім «Арист Мас і К^о». За деякими даними, ця фірма стала наступницею одного з найвпливовіших у той час торгово-банкірських домів регіону – «Людвіг Штігліц і К^о»¹. Її засновником був німець за походженням Арист (Ернст) Юхимович Мас*. Він народився 1 березня 1807 р. у Петербурзі в купецькій родині, яка прийняла російське підданство. Отримав домашню освіту й, за прикладом батька, почав займатися торгівлею. 1832 р. А.Ю. Мас приїхав до Одеси, де й залишився на постійне проживання. З 1835 р. він став купцем першої гільдії. Більше 20 років вів свої комерційні справи самостійно, без компаньйонів. Фірма, займаючись зерноторгівлею, поступово розширювала свої операції, і незабаром додала до них і банкірські. У ділових відносинах Арист Юхимович вирізнявся чесністю, порядністю й обов'язковістю, завдяки чому його торговий дім набув великого авторитету як у Російській імперії, так і за кордоном². Сучасники відзначали, що великі обороти фірми сприяли розвитку й процвітанню не лише Одеси, а й усього Новоросійського краю. Як голова банкірського дому він надав неоціненні послуги під час торгових криз 1848, 1853, 1855 рр. і російсько-турецької війни 1877–1878 рр.³ За свою успішну підприємницьку діяльність А.Ю. Мас був удостоєний багатьох звань, відзнак і нагород. При цьому, слід зазначити, що фірма «Арист Мас і К^о» практично до початку ХХ ст. залишалася єдиною банкірською установою південного регіону, створеною етнічними німцями.

Із 1830-х рр. провідні позиції в одеській зовнішній торгівлі й банкірській справі починають завойовувати євреї. Хоча вони й проживали у місті з перших днів його існування, у перші десятиліття

---

¹ Плесская-Зебольд Э.Г. Одесские немцы. 1803–1920. – Одесса, 1999. – С. 65.

* У різних джерелах зустрічається написання прізвища Маас, Масс.

² Некролог : Барон Арист Ефимович Мас // Одесский вестник. – 1880. – № 3. – С. 2.

³ Скальковский А. Мои воспоминания о бароне А.Е. Массе // Одесский вестник. – 1880. – № 6. – С. 2.

XIX ст. в економічному житті Одеси не відігравали помітної ролі. Більшість із них були дрібними ремісниками і торговцями, посередниками між поміщиками внутрішніх українських губерній і експортерами на зовнішній ринок, агентами великих іноземних і місцевих хліботорговельних компаній, маклерами¹. Суттєві зміни відбулися після наполеонівських війн, коли до Одеси переїхала значна кількість євреїв із великого торговельного центру Галичини – міста Броди. Слідом за ними почали переселятися і євреї з Австрії та Німеччини, західних губерній Російської імперії. Це призвело до невпинного зростання єврейського населення Одеси. Разом із масами бідноти, які сприймали місто як «нове Ельдорадо», сюди перебралися й великі неогоціанти з солідними капіталами. Якщо 1825 р. тут не було жодного єврейського торгового дому, то в 40–50-х рр. з'являються фірми міжнародного масштабу, які починають концентрувати більшість зерноекспортних і банкірських операцій. «Одеські євреї, – писав А.О. Скальковський, – вже не задовольняються дрібною торгівлею: 8 із них торгує по 1-й, а 16 по 2-й гільдії, і всі 24 беруть участь у банківських операціях на одеській біржі, до яких вони мають «особенную способность», хоч статки деяких із них ще занадто обмежені, порівняно з греками чи генуезцями»².

Лідуюче становище у громаді міста посіли т. зв. бродські євреї, оскільки вони були заможнішими й освіченішими за інших. Галичани в основному стали купцями, банкірами та маклерами. Іоакім Тарнополь зазначав, що вони «скупчуються на торгових біржах...Їх зв'язки з Петербургом, Бродами і Бердичевом, їх широкі контакти з представниками фінансової аристократії Європи, так як і їхня увага до пунктуального виконання своїх обов'язків, сприяли тому, що вони контролювали всі [одеські] банківські операції»³.

¹ Котлер И. Указ. соч. – С. 15.

² Скальковский А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы. – С. 108.

³ Цит. за: Ципперштейн С. Указ. соч. – С. 50.

Останнє твердження, з невеликою поправкою, є цілком виправданим для другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Проте, на нашу думку, його застосування до першої половини ХІХ ст. не є коректним, якщо йдеться про банкірське заняття як вид узаконеної приватної підприємницької діяльності, а не про лихварство та неорганізований кредит. Підтвердженням цьому може служити незначна кількість великих єврейських підприємців у середині століття. Купців першої гільдії налічувалося лише до десятка (наприклад, 1842 р. – 7, 1847 – 7, 1857 – 8¹). Хоча окремі з них упевнено увійшли до когорти найбільших одеських експортерів, і разом зі збільшенням торгових оборотів здійснювали банкірські операції. Насамперед це стосується Абрама Рафаловича, Іоахіма Єфруссі* та Герца Люльки**.

Про початковий етап їх діяльності маємо дуже мало інформації. Відомо, що підприємництвом в Одесі вони зайнялися в 30-х рр. ХІХ ст. Іоахім Айзикович Єфруссі – виходець із житомирських міщан – у 1835 р. був зарахований в одеські купці першої гільдії². Тут він заснував торгово-банкірський дім «Єфруссі і К^о», філії якого згодом були відкриті у Відні та Парижі. Фірма функціонувала успішно й уже в 1860-х рр. мала мільйонні обороти, користуючись авторитетом як у Російській імперії, так і за її межами.

Досить розрізнені відомості маємо про родину Рафаловичів. Достеменно невідомо коли і звідки з'явився в Одесі її родоначальник Абрам Зейлікович Рафалович, та вже 1856 р. він займав 8-ме місце у списку 123 купців, які здійснювали найбільшу закордонну

---

¹ Скальковский А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы. – С. 108; Финкель И.С. О торговле, промышленности, просвещении и образовании одесских евреев. – Одесса, 1843. – С. 5; Скальковский А. Коммерческое народонаселение города Одессы в 1846–1847 гг. // Одесский вестник. – 1847. – № 12.

* Зустрічається написання прізвища Ефруссі, Ефрусі, Єфрусі.

** Зустрічається написання прізвища Люлька.

² Белоусова Л. Указ. соч.

торгівлю¹. Купець мав численне сімейство, усіх членів якого встановити наразі не вдалося. До того ж, прізвище «Рафалович» було досить поширеним у підприємницьких колах. Шляхом зіставлення окремих знайдених відомостей ми з'ясували, що у нього було дві доньки – Аннета й Олена та п'ять синів – Лев, Герман, Онисим, Давид, Соломон-Артур. Діти та внуки Абрама Рафаловича прийняли православ'я, у зв'язку з чим деякі з них змінили ім'я (Давид став Федором, а Соломон-Артур – Артемієм) і по батькові (на Олексійович). Практично всі сини, за винятком Артемія, брали участь у започаткованій батьком справі. Останній, після закінчення Рішельєвського ліцею, здобув медичну освіту у Берлінському та Дерптському університетах, де згодом захистив дві докторські дисертації. Потім повернувся до Російської імперії, став професором Рішельєвського ліцею й очолив там кафедру судової медицини. Своєю діяльністю здобув світове ім'я й опублікував ряд наукових робіт².

1843 р. А.З. Рафалович разом із сином Левом заснував в Одесі торговий і банкірський дім «Рафалович і К^о»³. Комерційні справи родини розвивалися більш, ніж успішно й 31 січня 1856 р. російський імператор дозволив їй відкрити філію в Берліні, строком на три роки⁴.

Абрам Рафалович помер 19 серпня 1860 р. у 76-річному віці. Очевидно, більшу частину батьківського бізнесу й торговий дім успадкував Федір, оскільки саме його фірма «Федір Рафалович і К^о» була найбільш знаною у другій половині XIX ст. Інші сини також

---

¹ Одесская торговля в 1856 году // Одесский вестник. – 1857. – № 26.

² Див.: Кульбин Н. Рафалович Артемий Алексеевич // Русский биографический словарь. – Т. 14. – Санкт-Петербург, 1910. – С. 505–506; Рафалович Артемий Алексеевич // Энциклопедический словарь / Издатель Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – Т. 26. – Санкт-Петербург, 1899. – С. 375–376.

³ ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 255. – Арк. 2.

⁴ ПСЗ РИ. – Собрание 2. – Т. 31, отд. 1. – № 30118. – С. 64–65.

продовжували займатися підприємницькою діяльністю, мали свої контори з торгівлі хлібом і проводили банкірські операції.

Аналізуючи джерела накопичення приватними банкірами великих грошових сум, необхідно зазначити, що вони були традиційними для Російської імперії. Насамперед, це торгівля, мануфактурний промисел, казенні поставки, відкупи та монополії, лихварство тощо. Однак процес первісного нагромадження капіталів власниками банкірських установ Одеси мав певні особливості. Так, на відміну від деяких петербурзьких і московських банкірських родин, для них не характерне накопичення капіталів шляхом мануфактурного виробництва та залізничного грюндерства. Переважними джерелами були відкупи, поставки і торгівля.

Система відкупів, скасована лише у 1863 р., слугувала одним із найважливіших у Росії джерел збагачення. На винних відкупках розбагатіли Гінцбурги та Полякови. Не залишилися осторонь і новоросійські банкіри, зокрема Ф.П. Родоканакі та І.А. Єфруссі.

Ще одним суттєвим джерелом нагромадження капіталів виявилися різноманітні казенні поставки, передусім військові. Численні війни, які вела Російська імперія з Туреччиною у XVIII–XIX ст., завжди призводили до витрачання великих грошових сум. Армія потребувала зброї, обмундирування, транспортних засобів та продовольства. Для забезпечення всім цим уряд укладав угоди з окремими особами – виробниками, підрядниками, постачальниками. В умовах кріпосницького ладу, коли запити казни збільшувалися, а пропозиція залишалася практично незмінною, саме останні отримували значні прибутки. Особливо це проявилось під час Кримської війни. «Усім пам'ятні хороші ціни, за якими продавався хліб у Південній Росії, – вказував М.Х. Бунге, – всім відомі багатства, що утворилися в 1854–1856 рр., котрі заявляють нині про своє існування створенням банкірських контор»¹.

---

¹ Бунге Н.Х. Заметки о современном экономическом кризисе в России // Журнал для акционеров. – 1860. – № 194. – С. 1463.

Проте для підприємців Одеси основним джерелом доходів у першій половині XIX ст. стала торгівля. Можна до певної міри не погодитися із П.І. Лященком, який вивчав процес первісного нагромадження в Російській імперії й заявляв, що зовнішня торгівля була лише відносно невеликим його джерелом¹. Можливо, у масштабах усієї держави так воно і було, але не у південному регіоні. Цей край від початку свого входження до складу імперії вирізнявся швидкими темпами соціально-економічного розвитку. І саме зовнішня торгівля відіграла у цьому одну з провідних ролей. Особливо це стосується Одеси, де експортно-імпортним операціям, функціонуванню порту була підпорядкована вся інфраструктура міста. У торгівлі на першому місці стояв вивіз зернових. Хліб «годував» і судноплавство, і страхові компанії, і банкірські доми і т. п.² Так, усі власники банкірських установ входили до числа крупних експортерів. В основному вони здійснювали вивіз сільськогосподарської продукції до портів Західної Європи, переважно Англії, Франції й Італії. Меншими були ввізні операції. Певне уявлення про асортимент товарів, які експортувалися та імпортувалися торговими домами банкірів у середині XIX ст. можна скласти з інформації, яка подавалася у рубриці «Рух торгівлі при Одеському порту. Судноплавство» в газеті «Одесский вестник» (див. додаток А). Та ж газета, завдяки публікаціям щорічних оглядів зовнішньої торгівлі, дозволяє простежити й обсяги торговельних оборотів банкірських домів. Як видно з таблиці (див. додаток Б), загальна сума річних оборотів банкірів коливалася в межах від десятків тисяч до мільйонів рублів сріблом. У період з 1845 по 1853 рр. лідируючі позиції займав Ф.П. Родоканакі. Обсяги його оборотів (окрім вказаних у таблиці)

---

¹ Лященко П.І. Вказ. праця. – С. 14.

² Одесса, 1794–1894. – С. 178; Андреев П. Иллюстрированный путеводитель по Юго-Западной железной дороге [Електронний ресурс]. – С. 242–243.

становили: у 1847 р. – 4 544 379 руб., 1850 – 1 973 921 руб., 1852 – 3 309 867 руб.¹

Поряд із суто торговими справами експортери займалися й банкірськими. На цю ситуацію, як на звичне явище, неодноразово вказували й тогочасні дослідники². Проте, якщо всі банкіри належали до експортерів, то не всі експортери були банкірами. Навпаки, багато великих торгових домів займалися лише торгівлею, не здійснюючи фінансових операцій.

Поєднання негоціантами цих видів господарської діяльності у першій половині ХІХ ст. обумовлювалося, насамперед, двома факторами, без яких неможливий розвиток ринкових відносин – необхідністю комерційного кредитування та спрощенням системи розрахунків між учасниками міжнародної торгівлі. Банкірські операції одеських торгових домів якраз і спрямовувалися на розв'язання цих завдань. Вони зводилися, в основному, до надання відстрочення платежу за товар, інкасування* та обліку векселів. Схема діяльності була приблизно такою. Проданий за ордером або відправлений на продаж вантаж супроводжувався трасуванням** на закордонний банкірський дім. Переказний вексель, який утворювався таким чином, продавався місцевому (одеському) банкірському дому, від котрого експортер отримував готівку, якою розраховувався з продавцями, перевізниками тощо. У такий спосіб одеські банкіри вели розрахун-

---

¹ Янниці Ф. Указ. соч. – С. 180; Плаксин С. Указ. соч. – С. 59–60.

² Одесса, 1794–1894. – С. 182; Одесса. Исторический и торговое-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем. – С. 74; Бориневич А.С. Указ. соч. – С. 41; Финкель И.С. Указ. соч. – С. 5; Янсон Ю. Указ. соч. – С. 288.

* *Инкасо векселів* – операція з пред'явлення векселів до оплати та отримання за ними грошей.

** *Трасування* – переведення оплати грошей на іншу особу (в т. ч. юридичну), видача тратти. *Тратта* – переказний вексель, в якому одна особа наказує другій сплатити третій особі відповідну суму грошей у певний термін – переважно в міжнародних розрахунках.

ки не тільки з європейськими фірмами. До їхніх рук надходили також і тратти азовських торгових домів¹.

Таким чином, домінуюча роль хлібної торгівлі в економічному житті Одеси першої половини XIX ст. визначила й переважання у діяльності місцевих банкірів комерційного (торгового) кредиту над грошово-позиковими операціями, на яких спеціалізувалися їхні бердичівські колеги. Останні, в основному, займалися обслуговуванням Київського контрактного ярмарку. Вони давали гроші під облік векселів, сплачували за векселями та надавали позики під високі проценти. При цьому бердичівські банкіри позичали кошти не тільки власникам латифундій, але й поміщикам середньої ланки, відкупникам, промисловцям, і навіть дрібним лихварям².

Бердичівські контори привозили на «контракти» величезні суми готівкою. Так, за даними міністерства внутрішніх справ і звітами київського губернатора, у 1835–1839 рр. вони становили 1021,6 тис. руб. щорічно, 1840–1844 рр. – 848,7 тис. руб., 1845–1849 рр. – 1628 тис. руб.³

У Київському ярмарку брали участь і одеські банкіри. Суми привезених ними коштів хоча й були меншими, ніж у бердичівських, проте також значними (1845 р. – 380 тис. руб., 1847 р. – 550 тис. руб., 1848 р. – 800 тис. руб.)⁴. Очевидно, що у такий спосіб вони розширювали територіальні межі свого бізнесу та знаходили нових клієнтів.

На жаль, за відсутності інформативних джерел неможливо точно встановити обсяги кредитних й інших фінансових операцій тогочасних банкірських домів Одеси. Скоріше за все вони, у сукупності з суто торговими, сягали десятків мільйонів рублів. Підкріпленням цьому є записка, надіслана до канцелярії імператора на початку

---

¹ Янсон Ю. Указ. соч. – С. 331–332.

² Боровой С.Я. Кредит и банки России (середина XVII в. – 1861 г.). – С. 237.

³ Гуржій І.О. Вказ. праця. – С. 107.

⁴ Бровер І.М. Вказ. праця. – С. 111.

1845 р., в якій стверджувалося, що в портах Південної Росії банкіри за рік видавали векселі для оплати за кордоном на 100 тис. руб. сріблом¹.

Незважаючи на те, що діяльність приватних банкірів була пов'язана лише з верхівкою купецтва², у розглядуваний період у кредитуванні внутрішнього і зовнішнього товарообороту вони відіграли суттєве значення. Окрім того, їхня роль полягає ще й в акумулюванні капіталів, які у другій половині XIX ст. інвестувалися у виробництво та створення банківської системи. Хоча приватний кредит і не задовольняв усіх вимог стрімкого розвитку економіки Новоросійського краю, багато в чому завдяки приватним банкірам Одеса стала «грошовим і кредитним ринком не лише для свого регіону, але й для всіх чорноморських і азовських портів, а частково і для Москви»³.

У першій половині XIX ст. визначилися й основні організаційно-правові форми банкірського підприємництва. Оскільки така діяльність законодавчо відносилася до торговельної, то і банкірські установи створювалися як торгові у вигляді одноосібних підприємств та купецьких товариств (торгових домів).

Перші засновувалися і функціонували за рахунок капіталів однієї особи, яка вкладала у справу свою працю і несла відповідальність за зобов'язаннями усім своїм майном.

Право організовувати торгові товариства було надане купцям імператором Олександром I у маніфесті від 1 січня 1807 р.⁴ Положення цього закону, з певними змінами та доповненнями, залишилися чинними до революції 1917 р. Відповідно до нього розрізнялися товариства двох видів: повні й на вірі (командитні). Повним вважалось товариство, яке складалося з двох і більше учасників, які, згідно з укладеним між ними договором, здійснювали спільну тор-

---

¹ Історія Одеси. – С. 95.

² Боровой С.Я. Кредит и банки России (середина XVII в. – 1861 г.). – С. 238.

³ Скальковский А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы. – С. 109.

⁴ ПСЗ РИ. – Собрание 1. – Т. 29. – № 22418. – С. 971–979.

говельну діяльність під однією назвою та несли солідарну відповідальність усім належним їм майном. Більш складною формою організації були товариства на вірі, учасники яких поділялися на т. зв. повних товаришів, чії права й обов'язки визначалися статусом учасників повного товариства, і вкладників. Останні брали участь у справі лише чітко визначеним внеском.

Суттєвою умовою створення товариств обох видів була належність усіх компаньйонів до однієї гільдії та сплата кожним із них процентного збору з капіталу (з 1824 р. – наявність свідоцтва на торгівлю одного роду)¹. Оскільки банкірською діяльністю займалися лише купці 1-ї гільдії, то саме вони й могли бути засновниками та учасниками банкірських установ. Також у законодавстві встановлювалася безумовна заборона одночасної участі однієї особи у декількох товариствах, «бо... товариш відповідає за борг одного дому всім майном»².

Торгові доми створювалися й функціонували на основі договору, в якому вказувалися розмір складеного капіталу та частка у ньому кожного з учасників, строковість, порядок розподілу прибутків і збитків тощо. Вести справи товариства чи представляти його інтереси могли або всі учасники, або окремі особи залежно від домовленостей між ними.

Оскільки особистий склад учасників був важливим для існування товариств, то у законодавстві містилися спеціальні норми на випадок смерті кого-небудь з останніх. Обов'язком кожного учасника було зазначення в засновницькому договорі особи, яка має замінити його у разі смерті³.

Організація торгово-кредитних установ у формі повних товариств цілком відповідала сімейному характерові купецької діяль-

---

¹ Там же. – С. 972.

² Там же.

³ Там же. – Собрание 2. – Т. 10, отд. 1. – № 7950. – С. 252–254. – ст. 9–12.

ності. Солідарна відповідальність товаришів усім своїм рухомим і нерухомим майном передбачала добре знання професійних та особистих рис кожного учасника. Тому, природно, до складу товариства не могла входити велика кількість людей. Найчастіше об'єднували капітали особи, пов'язані між собою родинними зв'язками.

Відкриттю торгового дому обов'язково передувала процедура реєстрації. Вона передбачала попереднє оповіщення купецтва «печатними листами» і подання до міської, а в Петербурзі, Москві та Одесі – до купецької управи виписки з установчих документів. У ній мали вказуватися: 1) вид товариства; 2) прізвище, ім'я, по батькові, місце проживання та звання повних товаришів; 3) підписи і печатки тих товаришів, які правомочні безпосередньо керувати та розпоряджатися справами; 4) розмір складеного товаришами і вкладниками капіталу¹.

Будучи суб'єктом підприємницької діяльності, кожна банкірська установа мала своє найменування. Воно утворювалося зі слів «торговий дім» («банкірський дім», «банкірська контора») й особистої назви власника одноосібного підприємства, імен усіх товаришів – для повних товариств, або додаванням до вищевказаного «і комп.» – для товариств на вірі. Хоча досить часто повні товариства використовували у своїх найменуваннях елемент «і К^о». У цілому ж торгово-кредитні установи дуже рідко змінювали свою фірмову назву, хоча з часом могли мінятися як власники, так і організаційна форма. Таке становище обумовлюється особливостями торговельного обороту, в якому знаність і репутація фірм пов'язується з їх комерційним найменуванням.

Право на збереження однієї й тієї ж назви підкріплювалося законодавчо. Свідченням цьому є записка міністра фінансів Є.Ф. Канкріна, внесена на розгляд Комітету міністрів і височайше затверджена 18 серпня 1825 р.² У ній йшлося про те, що існують фірми,

---

¹ ПСЗ РИ. – Собрание 2. – Т. 10, отд. 1. – № 7950. – С. 252–254. – ст. 5.

² Там же. – Собрание 1. – Т. 40. – № 30456. – С. 428–429.

в назві яких зазначено декілька імен чи додано до прізвища «і комп.», «маючи назви ці з давніх часів за відомістю їх у торгових колах як за кордоном, так і в Росії», а насправді торгівлю здійснює одна особа, оскільки інші або виїхали з Росії, або померли, або «від фірми відстали». Відповідно ж до маніфесту 1 січня 1807 р., кожен з учасників торгового дому зобов'язаний був мати свідоцтво і сплачувати відсоток із капіталу. Однак положення цього документа не зовсім правильно виконувалися – міські думи забороняли товариствам вести торгівлю до надання законних доказів про вибуття товаришів чи їх відсутність, «про що нерідко від купецтва надходили скарги, і нині великі англійські дома про це неодноразово просили міністра фінансів, пояснюючи, що довго існуюча фірма належить до найповажніших по комерції предметів».

Для уникнення подібних ситуацій міністр фінансів запропонував дозволити купцям, які здійснюють торгівлю під «фірмою», для отримання свідоцтва в міських думах давати розписку у тому, що крім них ніхто з жителів Російської імперії не бере участі в торгівлі, і цей документ уважати достатньою підставою для допущення до торговельної діяльності за одним свідоцтвом, не вимагаючи свідоцтв інших осіб. Таким чином, фактично відбулося юридичне оформлення права товариства саме на фірмове (комерційне) найменування, яке не залежало від зміни складу його учасників.

У фондах ДАОО містяться рапорти одеської міської думи за 1850 р. про те, що при отриманні свідоцтва купець 1-ї гільдії А.Ю. Мас повідомив, що він 8 липня 1838 р. відкрив в Одесі торговий дім під фірмою «Арист Мас і комп.», і окрім нього ніхто більше участі не бере, а слова «і комп.» є лише фірма, тому просить її затвердити як «с давних лет существующую»¹. А купець 1-ї гільдії А.З. Рафалович заявляв, що торговий дім під фірмою «Рафалович

---

¹ ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 259. – Арк. 2.

і комп.» складається лише з двох компаньйонів – його самого та його рідного сина. Їхній сукупний вклад становив 250 тис. руб. сріблом¹.

В Одесі, як і у цілому на Півдні України у першій половині ХІХ ст., переважними формами організації банкірських установ були одноосібні підприємства і повні товариства. Найперші дома засновувалися їхніми власниками індивідуально, а з розширенням бізнесу поступово перетворювалися у корпорації*.

---

¹ ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 255. – Арк. 2.

* У цьому випадку поняття «корпорація» застосоване у розумінні сукупності осіб, які об'єдналися для досягнення якої-небудь мети, зокрема комерційної.

**ЧАСТИНА
ДРУГА**

**БАНКІРСЬКІ ДОМИ
І КОНТОРИ МІСТА**

в 60-х рр. ХІХ – на початку ХХ ст.

Реформи 60-х рр. XIX ст. викликали підйом ділової активності. Виникла необхідність у короткотермінових кредитах на вигідних умовах, котрих не могли запропонувати державні та інші установи. Цю нішу продовжував заповнювати приватний і сімейний капітал, який ще більше активізувався.

У 1860–1880-х рр. в Одесі з'являється цілий ряд нових банкірських установ – А.Марк. Бродського (1859 р.), М.Н. Ашкеназі (1866 р.), С.М. Барбаша (1866 р.), О.С. Хаїса (1870 р.), Р.Р. Зоншейна (1875 р.), І.С. Грубера, Д.А. Мінца та ін. Причому, якщо у першій половині XIX ст. вони у своїй діяльності поєднували банкірські операції з торгівлею, то у цей період створюються підприємства, які спеціалізувалися виключно на кредитно-фінансових операціях.

У цей час активно формувалася мережа акціонерних банків, зокрема й у провінції. З 1880-х рр. саме вони почали відігравати провідну роль в економіці Російської імперії. Однак банкірські установи Півдня України не втратили своїх позицій, пристосувавшись до навколишніх змін. Багато клієнтів віддавали перевагу саме їм, а не банкам, що пояснювалося більшою доступністю та меншим контролем із боку уряду. Попит на послуги приватних банкірів явно існував і надалі, про що свідчить поява все нових і нових установ. Продовжували функціонувати й банкірські доми, які виникли у першій половині століття. На цей час усі вони перетворилися на солідні фірми з мільйонними оборотами та світовим ім'ям.

Однією з найвідоміших банкірських фірм Одеси другої половини XIX – початку XX ст. був торговий дім «М. Ашкеназі». Його засновник – Мозес Нафтолійович Ашкеназі – ще у доволі молодому віці приїхав на Поділля з Європи і заснував зерноекспортну контору

в Могилеві-Подільському. Своєю діловою активністю, чесністю та обов'язковістю він швидко завоював авторитет і заробив значний капітал. У 1864 р. М.Н. Ашкеназі відкрив відділення фірми в Одесі, керівництво яким у середині 1870-х рр. передав своєму синові Євгену. Відділення займалося операціями, пов'язаними із закупівлею та реалізацією сільгосппродукції, а з 1868 р. – і банкірськими. Згодом до Одеси перебрався й сам Мозес Ашкеназі¹.

Євген Мозесович (Мойсейович*) Ашкеназі мав солідні родинні зв'язки. Його дружиною була Луїза Гесселівна Розенберг, одна з п'яти доньок великого цукрозаводчика Гесселя Розенберга. Її сестри також вигідно одружилися: Анна вийшла за банкіра Горация Гінцбурга, Теофіла – за Сигізмунда Варбурга, також відомого банкіра, Роза – за барона фон Гірша, а Розалія взяла шлюб із будапештським фінансистом Герцфельдом².

М.Н. Ашкеназі помер 1887 р. у віці 76 років. Ненадовго пережив його син, який помер у травні 1890 р. Фірмою почали опікуватися Л.Г. Ашкеназі, а по закінченні навчання у Новоросійському університеті – Зігфрід Євгенович Ашкеназі, з ім'ям якого пов'язане значне розширення справи на початку ХХ ст., зокрема у кредитуванні (з 1897 р. фірма зайнялася суто кредитно-фінансовими операціями, а надлишкові кошти вкладалися у великі підприємства³).

Із 1870-х рр. спостерігається загальне економічне піднесення міст Новоросійського краю. Це було пов'язане, насамперед, із будівництвом залізниць, спадом міжнародного значення одеського порту і великою реконструкцією миколаївського та інших північнопричорноморських портів. У середині 1880-х рр. Миколаїв стає основним

---

¹ Соломонов Б. Очерк развития торгово-промышленных фирм г. Одессы // Южно-русский альманах. – Одесса, 1899. – С. 290 (2 паг.); 1900. – С. 264 (4 паг.).

* У джерелах частіше зустрічається Мойсейович.

² Губарь О. Приморский бульвар, № 3 // Дерибасовская–Ришельевская. – 2005. – Вып. 21. – С. 34.

³ Соломонов Б. Указ. соч. – 1899. – С. 290 (2 паг.)

Зігфрід Євгенович Ашкеназі. 1911 р.

конкурентом Одеси у вивозі зерна. Його комерційний порт виходить на третє місце у Російській імперії за вантажооборотом й експортом зерна. Усі ці обставини зумовили розвиток приватної банкірської діяльності і в інших містах регіону. Звичайно кількість створених там банкірських контор та обсяги їх оборотів були меншими, ніж в одеських фірм. Але поява подібних закладів свідчила про піднесення торгівлі і промисловості та зростання потреби у кредиті.

За даними статистичного відділу Херсонської губернської земської управи, на території губернії у 1895 р. функціонувало 27 банкірських установ. У загальній кількості торгово-промислових підприємств вони становили дуже малий відсоток. Проте обсяги їх оборотів і прибутків були досить значними. Одеські банкірські дома та контори кількісно становили лише 1%, тоді, як обороти складали більше половини від загального обсягу – 50,2%, а прибутки – 6,8% (див. Таблицю 1).

Таблиця 1

Одеські банкірські установи в 1895 р.¹

	Кількість	Оборот (руб.)	Прибуток (руб.)
Банкірські дома і контори	20	438 000 000	1 345 000
Усього торгово-промислових підприємств в Одесі	1994	873 179 500	19 823 900

Тому можна стверджувати, що й у кінці XIX ст. приватне підприємство у сфері кредитування відігравало не останню роль у господарському розвитку Півдня України.

Говорячи про операції банкірських установ, треба зазначити, що вони, згідно із законодавством Російської імперії, вважалися торговими. Конкретного їх переліку не було, лише вказувалося, що до таких належать «грошові перекази на російські, іноземні міста й узагалі різні банкірські справи; утримання крамниць і столів для обміну грошей; утримання установ для укладання угод купівлі-продажу державних процентних паперів, а також акцій та облігацій акціонерних товариств чи компаній і товариств на паях»². Проте більшість підприємств здійснювала практично ті ж операції, що й комерційні банки, користуючись великою довірою серед своїх постійних клієнтів. Аналіз рекламних оголошень і довідкових матеріалів останньої третини XIX – початку XX ст. дає змогу виявити види операцій, якими займалися банкірські дома і контори Одеси. Найпоширенішими серед них були купівля-продаж державних і приватних про-

¹ Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1895 год. – Херсон, 1897. – С. 199, 201.

² ПСЗ РИ. – Собрание 2. – Т. 38, отд. 1. – № 39118. – С. 4.

центних паперів*, акцій**, облігацій***, іноземної валюти та золота; надання позик під заставу процентних паперів, різних цінностей та товарів; відкриття поточних, контокорентних, спеціальних, онкольних (on call) і депозитних рахунків**** до запитання й на визначений строк; облік векселів, девіз****, тиражних білетів тощо; інкасування переказів, чеків, векселів, коносаментів***** й інших товарних і фінансових документів у містах Російської імперії та закордону; прийом доручень на купівлю-продаж фондів на місцевій і столичних біржах; продаж митних купонів для сплати мита; видача чеків, пере-

---

* *Процентні папери* – цінні папери, боргові зобов’язання, що приносять певний процент на вкладений у них капітал.

** *Акція* – цінний папір, який свідчить про те, що його власник вніс певний пай у підприємство.

*** *Облігація* – 1) цінний папір, що дає його власникові прибуток у вигляді процентів або виграшу; 2) боргове зобов’язання, видане державою або підприємством на певних умовах під час випуску внутрішньої позики.

**** *Поточний рахунок* – рахунок вкладника банку або ощадкаси, з якого вкладник може одержувати свої гроші, якщо є потреба, і поповнювати його додатковими внесками. *Контокорент* – єдиний рахунок, що його відкривають установи банку своїм постійним клієнтам для взаємного розрахунку. *Онкольний рахунок* – поточний рахунок банку, що його відкривають під заставу цінних паперів. *Депозит* – 1) гроші або цінні папери, адресовані через кредитну установу (банк, ощадну касу, нотаріальну контору) кредитором, а також сама операція з грошми або цінними паперами; 2) вклади в банках, банкірських домах і конторах.

***** *Девіза* – вексель, чек і т. ін., виписаний в іноземній валюті для оплати його за кордоном.

***** *Чек* – документ із розпорядженням вкладника банкові видати або перерахувати пред’явникові певну суму з поточного рахунку. *Інкасо чеків* – переказ грошей з рахунків осіб, які виписують чек, на рахунки отримувачів чеків. *Інкасо переказів* – одержання банком грошей за дорученням клієнта й зарахування цих грошей на його банківський рахунок. *Коносамент* – у зовнішній торгівлі – документ, що містить умови угоди морських перевезень.

казів, акредитивів*, телеграфних трансферт** на міста Російської імперії та закордон; страхування виграшних білетів усіх позик від тиражів погашення; прийом цінних паперів на зберігання; прийом доручень на перезаставу нерухомості з одного банку в інший; різні комісійні доручення.

Звичайно не всі банкірські установи здійснювали перелічені операції. Невеликі підприємства в основному зосереджувалися на декількох із них. Великі фірми виконували й інші повноваження фінансового характеру. Наприклад, торговий дім «М. Ашкеназі» здійснював сплату купонів акціонерних товариств: Одеського коркового заводу «Ед. Арпс і К^о», Барського пісочно-рафінадного цукрового заводу, Південноросійського товариства плавучих елеваторів, Південноросійського шкіряного виробництва, Товариства виноробства, Бершадського цукрового заводу, Товариства винного виробництва і торгівлі винами садовласників «Бр. І. та В. Сінадіно і К^о», Товариства суднобудівних, механічних та ливарних заводів у Миколаєві¹.

Однією з важливих сторін діяльності банкірів була участь у розміщенні державних та інших позик. Наприклад, банкірський дім «Ф. Рафалович і К^о» успішно реалізовував зовнішні державні позики на Берлінській біржі, за що засновники фірми неодноразово отримували почесні нагороди від російського уряду. Інколи до послуг своїх одноплемінників удавалися й уряди іноземних держав. Так, під час

---

* *Акредитив* – 1) грошовий документ, що являє собою наказ однієї кредитної установи іншій про виплату певної суми власникові документа; 2) іменний папір, який підтверджує право особи, на ім'я якої його випи-сано, отримати в банку вказану в ньому суму.

** *Трансферт (трансфер)* – 1) переказ іноземної валюти або золота з однієї країни до іншої. Перенесення банківських операцій з одного на інший рахунок; 2) передача права володіння цінними іменними паперами іншій особі. Розпорядження банку видати вказаній особі зазначену суму грошей.

¹ Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов. В 2 т. Т. 2. – Санкт-Петербург, 1905. – С. 337–338.

Критського повстання 1866–1869 рр. торгові доми Родоканакі і Вучини були вповноважені грецьким національним банком здійснити в Російській імперії підписку на облігації грецької позики у розмірі 628 млн драм, яку грецький уряд обіцяв погасити у майбутньому¹.

БАНКИРСКИЙ ДОМЪ
Р. Зоншейнъ . К^о
Производитъ слѣдующія операціи:

Покупаеъ и **продаетъ** $\frac{9}{10}$ бумажі, акціи, облигаціи и закладные листы всѣхъ банковъ по курсу дня.

Принимаетъ деньги на **текущій счетъ** и **вклады** на срокъ и до востребованія.

Выдаетъ **ссуды** подъ залогъ $\frac{9}{10}$ бумажъ въ наивысшемъ размѣрѣ.

Открываетъ **спеціальные текущіе счета** (оп call) подъ $\frac{9}{10}$ бумажі, векселя и ж. д. дубликаты.

Выдаетъ **чеки, переводы, анкредитивы, кредитныя письма** и **телеграфные трансферты** на всѣ города Россіи, **заграничныя мѣста** и **курорты**, а равно на города Сѣверной и Южной Америки и Аргентинской республики.

По желанію всѣ письменные и телеграфные переводы производятся съ доставкой **на домъ** безъ особой доплаты.

Принимаетъ на себя **порученія по перезалогу** недвижимыхъ имуществъ изъ одного банка въ другой на самыхъ выгодныхъ условіяхъ.

Принимаетъ **порученія на покупку и продажу** фондовъ, какъ на здѣшней, такъ и на столичныхъ биржахъ.

Принимаетъ переводы, векселя, коносаменты пароводныхъ обществъ и ж. д. дубликаты для **инкассо** въ Одессѣ и другихъ городахъ Россіи и заграницы.

Страхуетъ выигрышные билеты всѣхъ займовъ отъ тиражей погашенія.

Свѣдѣнія и **справки** вышедшихъ въ тиражъ $\frac{9}{10}$ бумажъ и **размѣнъ купоновъ** производится **бесвозмездно**.

Принимаетъ $\frac{9}{10}$ бумажі **на храненіе**.

Рекламне оголошення банкірського дому «Р. Зоншейн і К^о»

Банкірські установи також організували за кордоном підписку на облігації різних залізничних товариств. Зокрема, засновники

¹ Янници Ф. Указ. соч. – С. 188–189.

Товариства Харківсько-Кременчуцької залізниці О.А. Абаза і К.К. Унгерн-Штернберг у 1868 р. з цією метою скористалися послугами одеських банкірських домів «Сфруссі і К^о» та «Ф. Рафалович і К^о»¹. Проте, на відміну від російських і польських великих банкірських домів, для південноукраїнських не були характерними операції, пов'язані з залізничним грюндерством. Їх участь у будівництві та функціонуванні залізниць обмежувалася в основному лише посередництвом – розміщенням позик, сплатою дивідендів і погашенням акцій.

Як і в Європі, банкіри Одеси стояли у витоків банківської системи капіталістичного типу. Накопичивши достатні кошти, маючи постійну клієнтуру та досвід проведення банкірських операцій вони активно включилися у «засновницьку гарячку» 1860–1870-х рр. До того ж, участь у створенні промислових підприємств та акціонерних банків розглядалася ними як ще одне, дуже вигідне, джерело доходів. Власники найбільших банкірських фірм були засновниками як місцевих, так й інших провінційних, і навіть столичних акціонерних банків. При цьому, серед останніх спостерігаємо практично одні й ті ж прізвища. Таку «монопольність» банкірів зауважив І.І. Левін, який писав, що «місце попередніх засновників, крупних місцевих капіталістів, займають засновники-професіонали, які віднині фігурують різними групами у різних поєднаннях мало не в усіх банках»².

«Усюди у списках засновників – продовжує далі І.І. Левін, – трапляються петроградські банкірські дома – Е.М. Мейер і К^о, І.Є. Гінцбург, Вінекен і К^о, Леон Розенталь, В.Я. Оболенський і К^о, варшавські банкіри – Леопольд Кроненберг, Юлій Вертгейм і С.А. Френкель, ризькі – Гейман і Циммерман, торгові дома бр. Єлисеєвих і С. Гвайер – в Петрограді, т.д. Вогау і К^о, Стукен і Шпіс – в Москві, одеські торгові дома – Сфруссі і К^о, Рафалович, Родоканакі, Маас, таганрозький – Скараманга і К^о, архангельський –

¹ Ананьич Б.В. Банкирские дома в России, 1860–1914 гг. – С. 135.

² Левин И.И. Указ. соч. – С. 182.

Е. Брандт»¹. Так, відомо, що Ф.П. Родоканакі був серед засновників Петербурзького міжнародного (1869 р.), Азовсько-Донського (1871 р.), Ростовського-на-Дону (1871 р.), Кишинівського (1871 р.) комерційних банків², а Герман Рафалович й Ігнатій Єфруссі – Петербурзького облікового та позикового банку (1869 р.)³. 1871 р. створено Російський для зовнішньої торгівлі банк. У цьому заході взяли участь практично всі банкірські фірми Одеси, які виникли у першій половині ХІХ ст., зокрема, Єфруссі, Родоканакі, Маса та Рафаловичів⁴.

Значну роль відіграли власники банкірських домів і контор у створенні місцевих банків. Завдяки своїй діяльності вони акумулювали частину вільних коштів населення і привчили провінційну публіку до банківських операцій, підготувавши її таким чином «до сприйняття банківської справи»⁵. Майже всі комерційні банки Південної України виникли та функціонували за підтримки одеських приватних банкірів. Останні виступали не лише як засновники, а й брали активну участь в управлінні справами цих кредитних установ.

Одним із перших на теренах України з'явився Одеський комерційний банк (1870 р.), основними акціонерами-засновниками якого виступили спадкові почесні громадяни Герман і Лев Рафаловичі, Ігнатій Єфруссі, комерції радники Леон Єфруссі та Федір Родока-

---

¹ Левин И.И. Указ. соч. – С. 183.

² Устав С.-Петербургского международного коммерческого банка // Свод узаконений и уставов кредитных. В 2 т. Т. 2. – Санкт-Петербург, 1873. – С. 93; Устав Азовско-Донского коммерческого банка // Там же. – С. 295; Устав Ростовского-на-Дону коммерческого банка // Там же. – С. 371; Устав Кишиневского коммерческого банка // Там же. – С. 340.

³ Устав С.-Петербургского учётного и ссудного банка // Свод узаконений и уставов кредитных. – Т. 2. – С. 81.

⁴ Устав Русского для внешней торговли банка // Свод узаконений и уставов кредитных. – Т. 2. – С. 264–265.

⁵ Левин И.И. Указ. соч. – С. 183.

накі¹. Згодом у керівництві установою брав участь й Ілля Тработті².

8 вересня 1879 р. розпочав операції Одеський обліковий (дисконтний) банк – один із двох банків в українських губерніях Російської імперії, які функціонували і на початку ХХ ст. Він займався обліком російських й іноземних векселів та надавав кредити строком до 9 місяців під заставу цінних паперів. У 1890-х рр. його очолював С.І. Раллі, а серед членів правління були М.М. Маврокордато та А.І. Тработті³. Останній пізніше став віце-головою, а згодом і головою правління банку⁴.

Функціонування Миколаївського комерційного банку (1872 р.) тісно пов'язане з торгово-банкірським домом «Арист Мас і К^о». Так, А.Ю. Мас брав участь у його створенні, а Є.І. Шульц певний час очолював правління⁵.

У 80-х рр. ХІХ ст. до засновництва акціонерних банків стали долучатися власники нових банкірських домів і контор, які виникли у пореформений період. Наприклад, серед засновників Одеського торгово-промислового банку (1889 р.) значаться імена Соломона Зусмана й Озіаса Хаїса⁶.

---

¹ Устав Одесского коммерческого банка // Свод узаконений и уставов кредитных. – Т. 2. – С. 154.

² Дружкова І.С. Вказ. праця. – С. 161.

³ Там само. – С. 159.

⁴ Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов. – Т. 1. – Санкт-Петербург, 1905. – С. 1763; Вся Одесса : Адресная и справочная книга всей Одессы с отделом Одесский уезд на 1912 год. – Одесса, 1912. – С. 305.

⁵ Устав Николаевского коммерческого банка // Свод узаконений и уставов кредитных. – Т. 2. – С. 397; Протокол общего собрания акционеров Николаевского коммерческого банка 7 апреля 1885 года // Одесский вестник. – 1885. – № 88. – С. 1.

⁶ Дружкова І.С. Вказ. праця. – С. 160; Коханский В. Одесса и её окрестности : Полный путеводитель и справочная книга с тремя планами и рисунками. – Одесса, 1891. – С. 368.

Бессарабсько-Таврійський земельний банк. Поч. ХХ ст.

Банкірські фірми виступали організаторами не лише акціонерних комерційних, а й земельних банків. Першою установою такого типу став Харківський земельний банк, утворений у 1871 р. Слідом за ним виникло ще 10 банків, серед яких і Бессарабсько-Таврійський із правлінням в Одесі. Його статут схвалено 31 серпня 1872 р., а початковий основний капітал становив 1,5 млн руб. (6 тис. акцій кожна по 250 руб.). Засновниками банку виступили контр-адмірал М.М. Чихачов і землевласники Бессарабської області: К.Г. Писаржевський, статський радник Г.Г. Маразлі, Л.О. Рафалович, спадкові почесні громадяни Ф.О. Рафалович, Ф.П. Родоканакі, П.Ф. Родоканакі, Є.Л. Ришкан-Держинський, барон О.Ф. Стюарт, банкірські дома «Брати Рафаловичі» та «Єфрусси і К^о», спадковий почесний громадянин Л.М. Розенталь, барон Г.Є. Гінцбург, статський радник М.Д. Бенардакі, торговий дім у Петербурзі «С. Козлов і К^о»¹.

¹ Устав Бессарабско-Таврического земельного банка // Свод узаконений и уставов кредитных. – Т. 1. – С. 197.

Акція Бессарабсько-Таврійського земельного банку 1911 р.
Підпис голови правління банку – М.Ф. Рафаловича

Банк був створений для видачі позик під заставу нерухомості й охоплював Бессарабську, Подільську, Таврійську, Херсонську губернії, Керч-Єнікольське та Одеське градоначальства, міста Катеринослав, Бахмут, Павлоград, Олександрівськ і Нікополь Катеринославської губернії.

Бессарабсько-Таврійський земельний банк фактично можна назвати родинним банком Рафаловичів. Спочатку Федір Олексійович, а згодом його сини у різні періоди були членами правління банку. Марк Федорович і Олександр Федорович неодноразово обиралися на посаду голови правління. У 1905 р. на честь 25-ліття служби останнього загальні збори акціонерів постановили оголосити йому подяку, виплатити одноразово 15 000 руб. і розмістити його портрет у залі засідань правління¹. У цілому ж провідна роль Рафаловичів

¹ Извлечение из протокола общего собрания акционеров Бессарабско-Таврического земельного банка 2 февраля 1905 года // Торгово-промышленная газета. – 1905. – № 36. – С. 5.

у керівництві банком зберігалася аж до Першої світової війни. За час свого існування банк зайняв лідируючі позиції в іпотечному кредитуванні українських губерній. Його основний капітал з моменту утворення зріс майже у 6 разів (з 1,5 млн руб. у 1872 р. до 8,75 – у 1913 р.), а операції поширилися на Курляндську й Естляндську губернії, міста Мітаву, Лібаву та Ревель¹. На початку ХХ ст. управлінські посади у банку займали й інші одеські банкіри. Так, у 1905 р. до складу ревізійної комісії входили А.А. Анатра та З.С. Ашкеназі, а до правління – Р.Л. Харі².

З участю банкірських домів Одеси пов'язана й історія створення акціонерного товариства «Центральний банк російського поземельного кредиту». Відповідно до законодавства Російської імперії, земельним банкам дозволялося надавати довгострокові та короткострокові позики. При цьому перші видавалися шестипроцентними заставними листами, а другі – переважно готівкою. Оскільки більшість позичальників відчувала потребу саме у готівкових коштах, а продаж заставних листів у районах функціонування банків досить часто був ускладнений, то земельні банки укладали угоди з деякими банкірськими домами про продаж їм своїх заставних листів цілими серіями за обумовленим заздалегідь курсом. Восени 1872 р. останні припинили такі операції. Тоді банкірський дім «І.С. Гінцбург» намагався вивести заставні листи Харківського земельного банку на закордонний ринок. Спроба виявилася невдалою. У зв'язку з цим банкіри А.Е. Френкель і Л.М. Розенталь заявили про свою готовність заснувати спеціальне товариство для розміщення заставних листів на валютних ринках Європи і залучення у сільське господарство Російської імперії іноземного кредиту. Проект створення Центрального банку російського поземельного кредиту викликав полеміку як

---

¹ Банки и кредитные учреждения : Торгово-промышленный, биржевой и банковый справочник-ежегодник. – Петроград, 1915. – С. 96.

² Биржевой отдел. Хроника акционерного дела. Общее собрание акционеров Бессарабско-Таврического земельного банка // Торгово-промышленная газета. – 1905. – № 35. – С. 3.

у суспільстві, так і в Державній раді, більшість членів якої виступили проти даної установи. Незважаючи на це, у квітні 1873 р. статут банку був затверджений. Його засновниками виступили, окрім А.Е. Френкеля й Л.М. Розенталя, усі названі ними іноземні та російські банкірські дома і банки. Південь України представляли одеські фірми «Єфруссі і К^о», «Брати Рафаловичі», «Ф.П. Родоканакі»¹.

Треба зазначити, що фінансова активність банкірів не обмежувалася лише участю в акціонерному засновництві. Прізвища багатьох із них фігурують у списках учасників і посадових осіб державних, громадських і приватних кредитних організацій.

Після створення в 1860 р. Державного банку, імперський уряд залучав до роботи у ньому й купецьку верству. Згідно з положеннями статуту контор Держбанку, представники купецтва могли обиратися до складу облікових і позикових комітетів. До того ж, таке право отримали не лише християни, а і євреї (у тих містах, де вони відігравали суттєву роль у торгівлі). Тривалий час членом облікового й позикового комітету одеської контори був А.Ю. Мас, якого за відмінну службу на цій посаді нагородили орденом Св. Станіслава 2-го ступеня². У 1891 р. серед членів комітету представники торгово-банкірських фірм становили практично половину його складу – четверо з дев'яти (П.Ф. Родоканакі, Є.І. Шульц, О.Ф. Рафалович, С.А. Бродський)³.

Банкіри були активними учасниками різноманітних кредитних товариств, які почали утворюватися після проведення буржуазних реформ. Одним із перших у Російській імперії відкрився Товариство взаємного поземельного кредиту (1866 р.). Серед його засновників значилися неогоціанти Родоканакі й Рафалович⁴. На початку 1868 р. починає функціонувати Одеське товариство взаємного кре-

¹ Ананьич Б.В. Банкирские дома в России, 1860–1914 гг. – С. 133–134.

² ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 924. – Арк. 7зв., 1бзв.

³ Коханский В. Указ. соч. – С. 366.

⁴ Повідомлення засновників Товариства поземельного кредиту // Одеський вестник. – 1866. – № 70.

диту, мета якого полягала у наданні необхідних капіталів особам, які займаються торгівлею та іншими промислами. Членами товариства у різний час були А.Марк. Бродський, П.Ф. Родоканакі, В.Ф. Куссіс¹.

Досить важливою кредитною установою було Одеське міське кредитне товариство (1871 р.), створене за ініціативою міського голови М.О. Новосельського. До його складу входили Ф.О. Рафалович – директор, А.Марк. Бродський – член наглядової ради та П.Ф. Родоканакі – голова правління². За заслуги перед містом портрет останнього було виставлено в головній залі товариства³.

Поряд зі старожилами нове покоління банкірів також включалося у роботу кредитних товариств. Зокрема, серед керівників Херсонського губернського товариства взаємного кредиту домовласників і землевласників (1911 р.) були В.Ф. Куссіс, А.А. Анатра й І.С. Ксідіас⁴.

Таким чином, можна беззаперечно констатувати факт важливої ролі банкірів Одеси у формуванні нової кредитно-банківської системи Російської імперії. Було б неправильно оцінювати їх засновницьку активність лише з погляду жаги до збагачення. Рушійною силою було також усвідомлення ними значення, яке мало збільшення доступності кредиту для розвитку економіки краю.

---

¹ Дружкова І.С. Вказ. праця. – С. 155; Отчёт Одесского общества взаимного кредита за 1879 год. – Одесса, 1880. – С. II; Вся Одесса. – С. 173.

² Дружкова І.С. Вказ. праця. – С. 153; Про засідання Одеського міського кредитного товариства // Ведомости Одесского градоначальства. – 1884. – № 76. – С. 2; Хроніка. Загальні збори членів Одеського міського кредитного товариства 27 квітня // Одесский вестник. – 1880. – № 95. – С. 1.

³ Головань В.І. Почесні громадяни міста Одеси : Істор.-біогр. нариси. – Одеса, 2003. – С. 16.

⁴ Дружкова І.С. Вказ. праця. – С. 158.

Підприємництво більшості банкірів у XIX – на початку XX ст. окрім кредитно-фінансових операцій охоплювало й досить широке коло різних галузей господарства. Підвалини такого становища були закладені в законодавстві, де під «торговими діями» розумілися не лише торгівля, але й інші види господарської діяльності.

Основне місце, після кредитно-фінансових операцій, у підприємницькій діяльності продовжувала посідати зерноторгівля. У 1880–1890-х рр. нею займалися Єфруссі, Родоканакі, Тработті, Бродський, Ашкеназі, Мас, Барбаш. Практично всі вони були діловими партнерами фірми «Дрейфус», заснованої в 1850 р. у Парижі швейцарським банкіром Луї Дрейфусом. Ця фірма представляла собою великий міжнародний концерн, до складу якого входили банк у Парижі, фірми з торгівлі зерном, борошномельні, бавовноочисні й інші промислові та транспортні підприємства в країнах Європи, Південної та Латинської Америки і Південно-Східної Азії. Значний відпуск хліба здійснювався не лише через одеський, а також через миколаївський і херсонський порти.

До видання «Положення про державний промисловий податок» від 8 червня 1898 р., торгово-промислова діяльність вважалася прерогативою купецької верстви. Її бсяги та види визначалися належністю до купецької гільдії. Так, здійснювати внутрішню та закордонну оптову торгівлю, мати транспортні, великі промислові, банкірські, страхові, посередницькі підприємства могли лише купці першої гільдії. Власники позичкових кас, довідкових і маклерських контор, трактирних закладів, винокурень, тютюнових фабрик, інших виробничих установ, що мали механічний двигун або більше 16 робітників, викупували свідоцтва другої гільдії. Без гільдійського свідоцтва могли працювати аптеки, фотомайстерні, поліграфічні та гірничі підприємства, а також землевласники, які створювали цукрові заводи у власних маєтках.

Спочатку кількість торгово-промислових підприємств, якими міг володіти купець, ніяк не лімітувалася. Однак з березня 1870 р. купцям другої гільдії заборонялося мати більше 10 підприємств.

У грудні 1880 р. нова урядова постанова скоротила це число до 5, одночасно встановивши максимум у 10 підприємств для купців першої гільдії¹.

Аналізуючи доступні джерела, можна визначити окремі тенденції у підприємстві одеських банкірів. На основі наявних даних допустимим є припущення про більшу торгово-промислову активність власників банкірських установ, створених у XIX ст., ніж тих, що були засновані на початку XX ст. Якщо перші практично всі вкладали свої капітали не тільки в торгівлю, а й інші галузі, зокрема промисловість, то для других, за винятком окремих осіб, характерна спрямованість на швидке збагачення. Звичайно, це пояснюється сукупністю політичних, правових, соціально-економічних та інших умов, в яких розпочинали та розвивали свою справу банкіри.

Одним із важливих факторів економічного поступу того чи іншого регіону є наявність транспортних артерій. Для Півдня України це питання особливо гостро постало у другій половині XIX ст. Зростання після реформи 1861 р. товарного сільськогосподарського виробництва, і як наслідок – розширення ринків збуту його продукції, вимагало подальшого розвитку сухопутного та водного транспорту. Побудова залізниць значно розширила торговельні зв'язки чорноморських портів, і, зокрема, Одеси. Кількість зерна, що доставлялося залізничним транспортом, істотно зросла. За даними А.С. Бориневича, у 1879 р. понад 70% усього зерна привозилося до одеського порту поїздами².

Однак напрямки прокладання залізничних шляхів в українських губерніях відповідали радше стратегічним потребам, аніж торговим. Звивистість і безсистемність таких ліній лише подовжували відстані між пунктами і призводили до подорожчання товарів. Особливо невідгідним таке становище було для Одеси, яку деякі магістралі зовсім оминали, ідучи до інших чорноморських портів.

---

¹ Беліков Ю.А. Вказ. праця. – С. 83.

² Бориневич А.С. Указ. соч. – С. 6–7.

До того ж, із переміщенням товарного землеробства в південні степові райони, які обслуговував більш дешевий водний транспорт, провідна роль залізниць у перевезенні вантажів поступово втрачається. Якщо в 1884 р. питома вага залізничного транспорту у доставці зерна до Одеси становила 51,2%, то в 1897 р. – лише 31%¹.

Іншою істотною проблемою чорноморської торгівлі була нестача складських приміщень і недостатнє технічне оснащення портів. Навіть одеський порт, що вважався сучасниками кращим у Російській імперії, поступався багатьом зарубіжним. Завантаження майже всіх товарів відбувалося вручну, що забирало багато часу й призводило до додаткових витрат. Доставка зерна з магазинів міста до доків небруктованими дорогами обходилася дуже дорого, інколи навіть дорожче, ніж його перевезення морем². Елеватор, через який проходила більша частина зерна, що доставлялося залізницею, розміщувався на значній відстані від порту. Усе це знижувало конкурентоспроможність товарів, що проходили через одеський порт, на світовому ринку.

Усі названі вище явища спонукали крупних одеських банкірів-хліботорговців, зацікавлених в активних експортно-імпортних операціях, брати участь у транспортних товариствах або створювати власні подібні компанії. Відомо, що один із синів Федора Рафаловича – Євген був членом правління Російського транспортного й страхового товариства, заснованого в 1844 р. у Петербурзі³. Однак найбільше до цієї сфери підприємництва долучилися Родоканакі та Ашкеназі.

---

¹ Шевченко А.М. Розбудова залізничного транспорту в Південній Україні та його роль у поширенні зернового експорту в II половині XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : Збірник наукових праць. – К., 2006. – Вип. 11. – С. 183.

² Герлігі П. Вказ. праця. – С. 218–219.

³ Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов. – Т. 1. – С. 1366–1367.

У 1881 р. Ф.П. Родоканакі була відведена ділянка землі у кінці Потапівського молу – гавань для причалювання суден в Одесі. Тут йому дозволили розмістити пакгауз* довжиною близько 8–9 і шириною близько 3 сажнів. Виділяючи ділянку землі, одеська адміністрація їй, зокрема, головний інженер новоросійських комерційних портів вказували Родоканакі, «щоб він у гарному стані утримував бруківку й набережну поблизу неї». Морські перевезення й зберігання товарів у порту одразу принесли прибуток і вже через два роки було засноване велике пароплавство «Брати Родоканакі». Такі судна, як «Теодор Р.», «Евгеній Р.» та «Вера» були зареєстровані в Одесі і ходили під російським прапором. Також Ф.П. Родоканакі належав буксирний пароплав «Михаил»¹.

Розуміння економічної вигідності вивозу сільськогосподарської продукції власними засобами в умовах високих фрахтових ставок підштовхнуло банкірський дім «М. Ашкеназі» до створення власного пароплавства. Наприкінці 1890-х рр. він, разом із фірмою «Джекобс, Овен і К^о», заснував акціонерну компанію «Російське товариство південно-східного пароплавства «Звезда», статут якої було затверджено 28 січня 1899 р.² Основний капітал визначався в 1 млн руб., при цьому 2/3 його вносилася торговим домом «М. Ашкеназі», відповідно розподілявся й прибуток. Товариству належали придбані 1898 р. одеськими купцями Зігфрідом Євгеновичем Ашкеназі та Абрамом Онисимовичем Грагеровим у британського підданого Вільяма Джекобса два пароплави «Гермес» і «Пиетро Фосколо», перейменовані при купівлі у «Восточную звезду» й «Южную звезду» відповідно³.

---

* Пакгауз – склад для короткострокового зберігання вантажів при залізничних станціях, у портах, на митницях.

¹ Терентьева Н.А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность... – С. 212–213; Боровой С. Я. Кредит и банки России (середина XVII в. – 1861 г.). – С. 118.

² ДАОО. – Ф. 246. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1–2, 24.

³ Там само. – Арк. 3–4, 14–15зв.

Також фірма «М. Ашкеназі» брала участь у заснуванні Товариства південноросійських плавучих елеваторів (засн. 1896 р., правління – в Миколаєві, основний капітал – 300 000 руб.¹, здійснювала каботажні операції, сприяючи підвозу вугілля з Донецького басейну².

Успіх чорноморської торгівлі у значній мірі залежав і від свободи та безпеки судноплавства. Оскільки плавання у Чорному та Середземному морях було пов'язане з певною небезпекою, воно потребувало страхування. Судновласники змушені були користуватися послугами іноземних страхових компаній, тому що в Російській імперії їх не було. Страхова справа тут почала розвиватися лише на початку XIX ст. Першою російською страховою компанією стало «Імператорське страхове товариство», засноване 1806 р. в Одесі з капіталом від 250 до 500 тис. руб. сріблом. У 1808 р. було створене «Грецько-російське товариство» з капіталом 300 тис. руб. Пізніше греки організували ще ряд страхових компаній, які швидко завоювали популярність серед російських та іноземних судновласників³. Учасниками цих фірм були й представники великих торгово-банкірських установ (наприклад, Родоканакі), для яких безпека морських перевезень мала суттєве значення.

Із кінця 1820-х рр. російський страховий бізнес охоплює й інші сфери життєдіяльності суспільства. З періодичністю в десять років з'являються три страхових товариства – «Російське страхове від вогню товариство», «Друге Російське страхове від вогню товариство» й «Саламандра». Разом вони встановили приватно-державну монополію на страхування. У пореформений період виник ряд нових страхових організацій акціонерного типу без монопольних приві-

---

¹ Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов. – Т. 1. – С. 1372.

² Там же. – Т. 2. – С. 338.

³ Авгитидис К. Греки в Одессе // Вечерняя Одесса. – 1989. – № 293 (4928). – С. 3; Терентьева Н.А. Греческие купцы в Одессе (XIX столетие) // Україна–Греція: Історія та сучасність : тези II міжнародної наукової конференції, Київ, 22–24 лютого 1995 р. – К., 1995. – С. 127.

леїв. Найвідомішою із них було страхове товариство «Росія», створене в березні 1881 р. Його заснувала група впливових банкірів, серед яких були Г.Є. Гінцбург, Д.І. Петрококкіно, Г.А. Рафалович, І.І. Єфруссі, Р.І. Пенль та ін.¹ Правління компанії знаходилося у Петербурзі. Основну увагу товариство звертало на страхування життя, а не нерухомості, як більшість інших страховиків, і невдовзі стало лідером імперського страхового ринку.

Важливим напрямком підприємництва купців у цілому й банкірів зокрема була промисловість. Незважаючи на те, що в дореформений період виробнича сфера була прерогативою дворянства, уже у першій половині XIX ст. до неї все більш активно долучалося купецтво. Особливо швидкими темпами цей процес проходив у Південній Україні, де більша частина приватних промислових підприємств з'явилася в 1810–1850-х рр.² Реформи 1860–1870-х рр. відкрили нові можливості для застосування купецьких капіталів. Скасування поміщицьких привілеїв, розвиток ринку найманої праці, а також підприємницький хист представників купецької верстви дозволили останнім зайняти лідируючі позиції в індустріальному розвитку економіки імперії.

Спрямованість промислових підприємств залежала від особливостей економічного розвитку тих чи інших регіонів та від їх галузевої спеціалізації. Специфіка аграрних відносин Південної України визначила два основних напрями розвитку місцевої промисловості – переробка сільськогосподарської продукції та виробництво будівельних матеріалів.

Поступове розширення зернового ринку зумовило збільшення кількості млинів, незважаючи на те, що вони існували у більшості міст і сіл регіону й раніше³. Власниками таких підприємств були в

---

¹ Страховые общества дореволюционной России [Електронний ресурс].

² Константінова В.М. Джерела з соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII – 1853 р. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. – Запоріжжя, 2004. – С. 160.

³ Дружинина Е.И. Указ. соч. – С. 263.

тому числі й банкіри, серед яких даний вид господарської діяльності користувався популярністю. Водяними та паровими млинами в Одесі володіли А.Ю. Мас, а згодом – Ф.А. Мас й Є.І. Шульц, Ш.С. Букштан, М.Й. Лівшиць та Ф.П. Родоканакі.

Практично всі вказані борошномельні підприємства вирізнялися прогресивним технічним оснащенням, і, як наслідок, – великою продуктивністю. Наприклад, у млині Ш.С. Букштана, заснованому в 1875 р., працювало 10 вальцьових верстатів фабрики Даверію, парова машина «Compaund» потужністю в 150 кінських сил, 3 парових котли та інше необхідне устаткування. Робота проводилася безперервно у дві зміни, по 30 осіб у кожній. Млин виробляв близько 100 000 мішків борошна та 160 000 пудів висівок на рік, вартістю близько 650 000 руб., збуваючи свою продукцію як у Російській імперії, так і за кордоном¹.

Промислові інтереси банкірів Одеси не обмежувалися лише млинарством. Вони були власниками багатьох інших підприємств – від хлібопекарень до заводів. Так, Родоканакі володіли найпродуктивнішим у місті 1880-х рр. пивоварним заводом (500 000 відер)², а фірмі «Тработті і К^о» на початку ХХ ст. належали лісопилний завод і паркетна фабрика, придбані у колишнього власника – француза П. Рондо³. Син одеського єврейського неогоціанта і банкіра А.Марк. Бродського – Олександр володів декількома заводами в Одесі (хімічним, оцтовим, олійним, костопальним). У кінці 1890-х рр. він продав ці підприємства бельгійському акціонерному товариству «Анонімне товариство хімічних продуктів і олійниць в Одесі», а сам став членом правління та відповідальним агентом останнього.

¹ Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов. – Т. 2. – С. 400.

² Адресная книга России на 1886 год. – Москва, 1886. – С. 429–430; Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем. – С. 75–76.

³ Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов. – Т. 2. – С. 400.

Основний капітал для операцій в Російській імперії становив спочатку 4 млн, а згодом – 1,6 млн франків. Виробничу базу товариства складали хімічний і костопальний заводи в Одесі. Кількість працівників першого досягала 200 осіб, другого – 80. Підприємства виготовляли камерну сірку, купоросну оливу, сульфат, соляну кислоту, оцет, конопляну, ріпакову, кокосову та іншу олію, кістяне сало, клей, кістяне борошно, суперфосфат¹.

Свою підприємницьку діяльність банкіри організували не лише у формі одноосібних підприємств і торгових домів. Багато з них були засновниками й учасниками акціонерно-пайових компаній, виконували управлінські функції чи займали керівні посади в господарських об'єднаннях та асоційованих підприємствах. До цього їх спонукали об'єктивні умови подальшого розвитку ринкових відносин в імперії та спрямованість на отримання прибутку. Треба зазначити, що більшість осіб не обмежувалася одним видом підприємництва, а вкладали свої капітали у найрізноманітніші галузі господарської діяльності. Так, З.Є. Ашкеназі очолював правління акціонерного товариства «Барський пісочно-рафінадний цукровий завод», яке знаходилося у його ж будинку в Одесі у Воронцовському провулку². Сини власника торгово-банкірського дому І.А. Єфруссі – Ігнатій та Леон були засновниками АТ «Одеські Куяльницько-Хаджибейські соляні промисли» з основним капіталом в 1 млн руб.³ Ашкеназі брали участь в акціонерному товаристві коркового заводу «Ед. Арпе і К^о» (засн. 1898 р., основний капітал – 750 000 руб.⁴).

Однак найяскравішим прикладом підприємницької активності банкірів є родини Рафаловичів і Родоканакі. Сини Ф.О. Рафаловича вели свої підприємницькі справи як одноосібно, так і разом. У 1890 р. вони створили Зарожанське промислове товариство, прав-

---

¹ Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов. – Т. 2. – С. 2049.

² Там же. – Т. 1. – С. 768–769.

³ Там же. – С. 774; Там же. – Т. 2. – С. 99.

⁴ Там же. – Т. 1. – С. 151.

ління якого знаходилося в Одесі при конторі «Ф.Рафалович і К^о»¹. Після краху фірми в 1891 р. практично всі члени родини перебралися до Петербурга й там продовжили активну комерційну діяльність. Наприклад, М.Ф. Рафалович входив до складу правління вже згаданого Барського цукрового заводу², а А.Ф. Рафалович на початку ХХ ст. очолював правління Петербурзького товариства електричних споруд. Останнє було засноване для виконання договору, укладеного 22 травня 1897 р. між «Електричним акціонерним товариством Геліос» в Кельні та Петербурзьким міським громадським управлінням «на предмет освітлення міста Петербурга, для експлуатації підприємства за договором, для зведення заводів із метою влаштування електричного освітлення в інших містах, передання електричної сили від влаштованих товариством станцій для освітлення, руху, електrolізації та інших промислових цілей, улаштування електричних машин та інших пристроїв і взагалі для експлуатації електричної сили в усіх видах, а також і торгівлі виробами заводів»³.

Сім'я Родоканакі – це, за влучним висловом П. Герлігі, – рідкісний приклад комерційних прибутків, вкладених у промисловість⁴. Ф.П. Родоканакі разом із сином володів, повністю чи частково, десятьма підприємствами. У переліку спадкового майна П.Ф. Родоканакі значаться: товариський вклад у торговий дім «Ф. Родоканакі» в сумі 200 000 руб.; складочний капітал у торговому домі «Ф. Енні і К^о» в сумі 65 000 руб.; 31 пай Товариства виноробства в Одесі номінальною вартістю в 1000 руб. кожний, усього на 31 000 руб.; 82 паї Одеського товариства фабричного виробництва фарб і лаків номінальною вартістю в 1000 руб. кожен, усього на 82 000 руб.; 87 паїв Товариства винного виробництва «Бр. І. та В. Сінадіно і К^о» номіналь-

¹ Місцева хроніка. Про зібрання акціонерів Зарожанського товариства // Одесский вестник. – 1890. – № 257. – С. 4.

² Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов. – Т. 1. – С. 768.

³ Там же. – С. 318.

⁴ Герлігі П. Вказ. праця. – С. 249.

ною вартістю в 500 руб. кожен, усього на 43 500 руб.; 2598 паїв Товариства паперо-джутової фабрики в Одесі по 5 фунтів кожен, усього на 12 900 фунт. стерлінгів (вартість за курсом на 31.10.1899 р. – 122 098 руб. 50 коп.); 200 акцій Товариства залізобного, сталеплавильного й механічного заводу «Сормово» номінальною вартістю в 100 руб. кожна, оцінювана в 170 руб. кожна, усього на 34 000 руб.; 111 акцій Брянського рейкопрокатного й металопрокатного заводу номінальною вартістю 100 руб. кожна, оцінювана в 510 руб. кожна, усього на 56 610 руб.; 13 паїв Товариства новоросійського парового млина у Севастополі номінальною вартістю 5000 руб. кожен; 235 паїв Товариства південноросійського шкіряного виробництва номінальною вартістю в 500 руб. кожний, усього на 117 500 руб.¹ Останнє фактично було засноване торговим домом «Ф. Родоканакі» 1879 р. у м. Севастополі. На заводі шкіра вичинялася вручну майстрами та робітниками з Греції. Необхідну для виробництва воду брали з моря. У 1885 р. підприємство було перетворене в Товариство південноросійського шкіряного виробництва з капіталом 300 000 руб. 15 жовтня 1890 р. завод перемістився до Одеси у спеціально збудоване для нього приміщення з новітнім обладнанням. Основний капітал був доведений до 900 000 руб. До складу правління окрім П.Ф. Родоканакі в різні роки входили також А.І. Тработті, А.А. Микулич-Радецький, І.П. Сінадіно, А.А. Анатра, А.Р. Харі².

Представників банкірів Одеси можна бачити й у галузях промисловості, нехарактерних для регіону, і навіть далеких від нього. Йдеться про добування золота й нафти. З середини ХІХ ст. сферою комерційних інтересів російської аристократії та підприємців стала золотодобувна промисловість Сибіру. Особливо нею зацікавився петербурзький банкірський дім «І.С. Гінцбург». На початку 1870-х рр. під його контроль перейшло Ленське золотопромислове товариство,

---

¹ ДАОО. – Ф. 188. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 2зв.

² Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов. – Т. 1. – С. 214; Там же. – Т. 2. – С. 175–176.

засноване в 1861 р. іркутськими купцями першої гільдії П.П. Басніним і П.Й. Катишевцевим¹. До участі у цій справі Гінцбурги залучили й інші банкірські фірми. Відомо, що в 1870-х – на початку 1880-х рр. за їх пропозицією до ленської справи підключилися також одеські банкірські дома «Ф. Рафалович і К^о», «Єфруссі і К^о» та «Ф. Родоканакі і К^о». Два перших брали участь у формуванні компанійського капіталу для здійснення адміністрації над справами Й.П. Катишевцева, хоч їхня частка в останньому й не була великою. Так, відсоток участі Єфруссі становив приблизно 4,43%, а братів Рафаловичів – 3,48%. Зазначені банкірські установи не лише входили до складу адміністрації у справі Й.П. Катишевцева, а й володіли паями трьох золотопромислових товариств – Ленського, Забайкальського та Іннокентіївського².

Рафаловичі були пайщиками у золотопромислових підприємствах Гінцбургів до свого розорення в 1891 р. З боку Єфруссі учасником золотодобування була віденська філія банкірського дому. У сукупності із фірмами Ф.П. Родоканакі в Одесі та Е.Г. Розенберга в Києві на початку 1890-х рр. їй належало 46 паїв Ленського товариства³.

Зв'язки банкірів Півдня України із золотодобуванням не припинилися й після реорганізації у 1896 р. Ленського товариства з пайового в акціонерне. Основний капітал новоствореного суб'єкта був визначений у 4 млн 500 тис. руб., поділених на 9000 акцій номінальною вартістю 500 руб. кожна. Звісно, найбільшими акціонерами стали Гінцбурги, однак серед власників акцій були й Родоканакі. Зокрема, із заяви до одеського окружного суду помічника присяжного повіреного М.І. Тіктіна про склад та вартість спадкового майна Перикла Родоканакі видно, що останній володів 70 акціями товариства на суму 55 650 руб.⁴

¹ Ананьич Б.В. Банкирские дома в России, 1860–1914 гг. – С. 49–51.

² Там же. – С. 55.

³ Там же. – С. 70.

⁴ ДАОО. – Ф. 188. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 2зв.

Беатриса Ротшильд, дружина Моріса Єфруссі

У нафтовій промисловості свою участь засвідчив син засновника торгово-кредитного дому одеського першої гільдії купця, спадковий почесний громадянин Моріс Іоахімович Єфруссі. Будучи російським підданим, він одружився з донькою Альфонса Ротшильда – Беатрисою й очолив банкірський дім «М. Єфруссі і К^о» в Парижі. Саме родинні зв'язки привели його в нафтову галузь.

У кінці XIX – на початку XX ст. Російська імперія певний час лідирувала у світовому видобутку нафти та вивозу її в інші країни. Основна частка останнього припадала на Баку. Бурхливий розвиток нафтової галузі приваблював до міста багато нових людей. Перспективність і велику прибутковість нового напрямку діяльності швидко оцінив паризький банкірський дім Ротшильдів, зайнявши у ньому з 1880-х рр. домінуюче становище.

У травні 1883 р. у Баку було створене Каспійсько-Чорноморське нафтопромислове й торгове товариство, власниками якого стали Ротшильди. За досить короткий строк новостворена компанія

поширила свій вплив на 135 дрібних і середніх нафтових підприємств, а через десять років після заснування стала головним експортером закавказьких нафтопродуктів¹. Географія вивозу була досить широкою – Великобританія, Австрія, Бельгія, Індокитай, Туреччина, Японія, Греція, Китай, Німеччина, Голландія, Франція, Мальта, Португалія, Алжир, Філіппінські острови та Придунайські князівства. Внутрішній ринок Російської імперії також не залишився поза увагою товариства. Було відкрито контори у волзьких містах – Астрахані, Царицині, Самарі, Нижньому Новгороді; створено резервуари в Ризі, Вітебську та Варшаві². Для доставки нафтопродуктів у 1898 р. Ротшильдами була заснована дочірня фірма – торгово-транспортне товариство «Мазут», яке згодом перетворилося у велике нафтоекспортне й торгове об'єднання.

М.І. Єфруссі був довіреним банкірського дому Ротшильдів у цьому бізнесі. Він входив до складу правління товариства «Мазут», займав посаду голови правління та директора-розпорядника Каспійсько-Чорноморського товариства³.

Одеські банкіри успішно освоювали й інші галузі підприємництва. Відомо, що посередницькою діяльністю займалися фірми «Брати Куссіс», «А.С. Зусман і син», Я.М. Ротштейн і С.М. Барбаш⁴.

---

¹ Полонский Л. Банкирский дом Ротшильда в Баку [Електронний ресурс].

² Там же.

³ Акціонерна хроніка. Про Каспійсько-Чорноморське нафтопромислове і торгове товариство // Банковая и торговая газета. – 1904. – № 32. – С. 559; Акціонерна хроніка. Про нафтопромислове і торгове товариство «Мазут» // Там же. – № 30. – С. 526.

⁴ Справочная книга о купцах первой и второй гильдии и вообще о лицах и учреждениях торгово-промышленного класса, получивших на 1912 год купеческие и промышленные свидетельства по городу Одессе на торговые и промышленные предприятия высших разрядов. Издана Одесскою купеческою управою. – Одесса, 1912. – С. 86, 135; Там же. – 1913. – С. 9; Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов. – Т. 2. – С. 466.

Останній отримував прибуток і від т. зв. «дохідного домоволодіння» – здавання в найом приміщень у власних будинках¹.

Охарактеризовані види господарювання не вичерпують усього переліку сфер застосування підприємницької ініціативи банкірів. Спектр їх занять був досить широким і обумовлювався рядом факторів. Спрямованість на отримання прибутку була хоча й основною, але не єдиною рушійною силою, якою керувалися власники банкірських установ. Досить часто обрання нового напрямку підприємництва спричинялося потребами вже існуючого бізнесу, об'єктивними обставинами розвитку ринкових відносин тощо. Результати цієї діяльності були економічно корисними не лише для самих банкірів, а й для південного регіону та Російської імперії в цілому.

Кінець XIX – початок XX ст. позначилися ліквідацією «старих» банкірських фірм. Причини були різними – від смерті засновника до фінансового краху. Так, у 1880-х рр. припинили свою діяльність А.Марк. Бродський і торгово-банкірський дім «Єфруссі і К^о». Проте останній згорнув свої справи лише в Одесі. Відомо, що у 1860-х рр. одеську фірму очолював старший син Іоахіма Єфруссі – Леон. За заслуги у розвитку торгівлі він був нагороджений званням комерції радника (1866 р.). Після його смерті справу брата продовжив Ігнатій, який до того ж очолював банк «Єфруссі і К^о» у Відні. Під його керівництвом одеський торговий дім проіснував усього п'ять років і був ліквідований у 1882 р. Однією з причин його закриття стали масові єврейські погроми. Уся комерційна діяльність родини Єфруссі була перенесена до Австрії та Франції, де функціонували філії банкірського дому. Віденський банк був досить успішним і проіснував до березня 1938 р., коли у результаті анексії Австрії Німеччиною його майно захопили нацисти. Останній власник, Віктор Ігнатійович, емігрував до Англії, де й закінчив свій життєвий шлях. Інша гілка сімейства Єфруссі оселилася у Парижі. Паризьким домом «Єфруссі і К^о» керували молодші сини Іоахіма – Михайло та

---

¹ ДАОО. – Ф. 175. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 9.

Моріс. У світовому бізнесі особливо відомим був Моріс, не в останню чергу завдяки родичанню з Ротшильдами. Одружившись у 1883 р. із другою донькою барона Альфонса Ротшильда, він часто виступав як довірена особа у багатьох фінансових операціях цієї родини.

Палац Єфруссі у Відні. Сучасний вигляд

Незважаючи на закриття фірми в Російській імперії, Єфруссі продовжували підтримувати тісні зв'язки зі своєю батьківщиною. Так, у 1889 р. паризький дім «Єфруссі і К^о» взяв участь у заснуванні Російського торгово-промислового банку. Він виступив як представник синдикату паризьких банкірів, до складу якого ввійшли також банкірські дома «Бадель сини і К^о», «А.І. Стерн і К^о», «К. Камондо і К^о». Уповноваженим Єфруссі став відомий фінансист Рафаель-Жорж Леві¹.

Завдяки спогадам С.Ю. Вітте найбільш знаною стала історія падіння банкірського дому Рафаловичів. На початку 1880-х рр. він перейшов до синів Федора Рафаловича – Олександра, Марка та Георгія. Перший здобув вищу юридичну освіту у Берлінському

---

¹ Левин И.И. Указ. соч. – С. 249–250.

Сергій Юлійович Вітте

університеті. Там захистив і докторську дисертацію, потім служив чиновником з особливих доручень у міністерстві фінансів Російської імперії¹. Після звільнення з державної служби повернувся до Одеси й очолив банкірський дім «Ф. Рафалович і К^о».

Фірма Рафаловичів була однією з найуспішніших на Півдні Російської імперії, її послугами неодноразово користувалися державні чиновники. Найбільшим клієнтом такого рівня був О.А. Абаза, який займав у 1870–1890-х рр. пост голови департаменту державної економії Державної ради, а в 1880–1881 рр. – міністра фінансів. Будучи людиною з «рідкісним, абсолютно незвичайним здоровим глуздом, із великими безсумнівними здібностями», він суттєво впливав на економічну політику уряду.

1890 р., у зв'язку з хорошими врожайми, на найбільших західних біржах (Берлінській, Паризькій і Лондонській) значно підви-

---

¹ Рыклис И.Г. Рафаловичи [Електронний ресурс].

щився курс російського рубля, який постійно коливався залежно від біржової гри та зовнішньоторговельних операцій. У той час міністерство фінансів уже розпочало підготовку до введення золотого стандарту на основі девальвації кредитного рубля. Підвищення ж його курсу було у даному випадку не вигідним. Тому міністр І.О. Вишнеградський прийняв рішення про купівлю золота й ведення гри на зниження рубля. З цього приводу він представив спеціальну доповідь імператору Олександрові III. Побоюючись відмови останнього, І.О. Вишнеградський попередньо заручився підтримкою О.А. Абази, направивши йому свій проект та отримавши схвалення¹.

Володіючи секретною інформацією і будучи за своєю натурою «великим гравцем» О.А. Абаза вирішив скористатися ситуацією для власного збагачення. До оборудки він залучив «свого банкіра» О.Ф. Рафаловича. Не вдаючись до подробиць, чиновник переконав останнього взяти участь у грі на зниження курсу рубля на Берлінській біржі. Банкір мав лише чітко виконувати зашифровані розпорядження О.А. Абази щодо продажу рублів і купівлі золота. Розуміючи, що валютна спекуляція ведеться напевне, О.Ф. Рафалович почав грати і за власні кошти. Однак курс рубля продовжував зростати й О.А. Абаза та О.Ф. Рафалович зазнали збитків у сумі близько 800 тис. руб. кожен. Тоді останній засумнівався у правильності своїх дій і звернувся за роз'ясненнями до О.А. Абази. Той відмовився їх надати і вимагав подальшого виконання його вказівок. Але О.Ф. Рафалович не витримав і змінив тактику. Він почав грати на підвищення курсу рубля, а гроші з рахунку О.А. Абази скуповував своєю конторою. Через деякий час курс став швидко падати й останній не лише відіграв програє, але й заробив ще 900 тис. руб. О.Ф. Рафалович натомість розорився².

---

¹ Витте С.Ю. Воспоминания. В 3 т. Т. 1 : 1849–1894 гг. – Москва, 1960. – С. 219–221, 235.

² Там же. – С. 233–235.

Олександр Агійович Абаза

На 1 січня 1891 р. уперше в історії фірми баланс торгового дому виявився негативним. Борг становив від 1,5 до 1,8 млн руб., майно для його покриття оцінювалося у 2 млн 399 тис. руб.¹ О.А. Абаза, звісно, почав клопотатися про надання цьому дому державної підтримки. Зі своїм проханням він звернувся до І.О. Вишнеградського і С.Ю. Вітте. Міністру фінансів не дуже імпонувала така перспектива, проте він пішов назустріч О.А. Абазі, оскільки сприяння останнього було важливим для введення нового митного тарифу.

1891 р. І.О. Вишнеградський тричі звертався до імператора з доповідями про банкрутство фірми Рафаловичів. У результаті був створений спеціальний синдикат із п'яти банків, який мав видати дому Рафаловичів позику на три роки під 4% річних у розмірі не більше 2 млн руб. Засобом забезпеченням позики стала застава не-

---

¹ Ананьич Б.В. Банкирские дома в России, 1860–1914 гг. – С. 10.

рухомого майна Рафаловичів і кримського поміщика К.А. Дуранте. Його донька була одружена з одним із братів Рафаловичів – Георгієм.

Перша позикова сума була видана кредиторам банкірського дому. Проте її не вистачило для задоволення всіх вимог. Окрім того, улітку 1891 р. з'ясувалося, що фірма може надати у заставу майна не на 2 млн 399 тис. руб., як передбачалося, а на 1 млн 959 тис. У зв'язку з цим фінансова допомога синдикату була припинена й утворена адміністрація для ліквідації банкірського дому Рафаловичів. Однак вона порушила клопотання про видачу синдикатом ще 300 тис. для остаточного розрахунку з кредиторами¹. З аналогічним проханням звернувся до новопризначеного міністра фінансів С.Ю. Вітте й О.Ф. Рафалович. Пояснивши йому справжню причину краху банкірського дому, останній попередив, що у разі відмови у видачі позики справа потрапить до суду й набуде широкого розголосу. Це, своєю чергою, може негативно позначитися на репутації державної влади².

У січні 1893 р. для остаточного вирішення справи була створена особлива комісія під головуванням М.Х. Бунге. До її складу, окрім С.Ю. Вітте, увійшли член Державної ради М.М. Чихачов, державний контролер Т.І. Філіппов і державний секретар М.В. Муравйов.

На своєму засіданні комісія, відзначивши «виняткову форму наданої дому Рафаловича підтримки», прийняла рішення про видачу додаткової позики у розмірі від 300 до 400 тис. руб. за рахунок Державного банку. А 1 грудня 1894 р. банкірський дім «Ф. Рафалович і К^о» офіційно припинив своє існування³.

Проте після краху фірми члени родини Рафаловичів не покинули підприємництво. Вони продовжували здійснювати банкірські операції, були серед засновників та учасників різних комерційних організацій, перебували на державній службі. Так, Олександр Рафа-

¹ Там же.

² Вітте С.Ю. Указ. соч. – С. 235.

³ Ананьич Б.В. Банкирские дома в России, 1860–1914 гг. – С. 11.

лович був довіреним французького Анонімного товариства механічного, чавуноплавильного й котельного заводів, членом правління Російського торгово-промислового банку й Товариства портландського цементного заводу «Рудники». У 1909 р. був членом комітету представників установ російського земельного кредиту¹.

Артемій Федорович Рафалович жив у Петербурзі й займав ряд керівних посад у багатьох акціонерних товариствах: член правління, а згодом (з 1903 р.) директор Російського для зовнішньої торгівлі банку, член правління Азовсько-Донського банку, голова правління Петербурзького товариства електричних споруд (з 1906 р.) й Олександрівського товариства цукрових заводів, член правління і директор (1913–1914 рр.) Товариства залізобудівних, сталеливарних і механічних заводів «Сормово», член ради Петербурзької фондової біржі, крупний акціонер Товариства вагонобудівного і механічного заводів «Феникс»².

Аркадій Федорович Рафалович також жив у Петербурзі й займався банкірськими справами при Санкт-Петербурзькій біржі³. Входив до складу правління товариств Петербурзького вагонобудів-

---

¹ Рыклис И.Г. Указ. соч.; Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов. – Т. 1. – С. 1801.

² Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов. – Т. 1. – С. 1797; Биржевой отдел. Хроника акционерного дела. Общее собрание Азовско-Донского коммерческого банка // Торгово-промышленная газета. – 1905. – № 80. – С. 3–4; Журнал вторичного общего собрания гг. акционеров Русского для внешней торговли банка, 31 марта 1905 года // Там же. – № 74. – С. 5; Барышников М.Н. Указ. соч. – С. 318; Рыклис И.Г. Указ. соч.

³ Справочная книга о лицах С.-Петербургского купечества и других званий, акционерных и паевых обществах и торговых домах, получивших с 1 ноября 1910 г. по 1 января 1911 г. сословные свидетельства по 1-й и 2-й гильдиям, промысловые свидетельства 1 и 2 разрядов на торговые предприятия, 1–5 разрядов на промышленные предприятия, 2–3 разрядов на личные промысловые занятия. – Санкт-Петербург, 1911. – С. 484.

ного заводу (1907–1914 рр.) та Північно-Східної Уральської залізниці (1914–1917 рр.), ради Російсько-французького комерційного банку (1914–1917 рр.), дирекції Балтійського вагонобудівного заводу¹.

У 1901 р. ліквідувалися ще дві одеські банкірські фірми – «Арист Мас і К^о» та «Ф. Родоканакі і К^о». Причини закриття першої нам невідомі, функціонування другої ж поступово припиняється після смерті Перикла Родоканакі у 1899 р. Згідно із заповітом, усе майно успадковував його прийомний син Павло Станіславович Юр'євич. Однак право розпоряджатися ним самостійно останній отримував лише через п'ять років після смерті П.Ф. Родоканакі. До того часу управління майном, у тому числі й торговим домом, мали здійснювати особистий почесний громадянин Костянтин Петрович Калоті й племінник покійного – купець першої гільдії Матвій Миколайович Маврокордато. Додатковим душеприкажчиком призначався дворянин Іван Пантелійович Сінадіно². Очевидні наміри управителів зберегти фірму, про що свідчать документи, виявлені у Державному архіві Одеської області. Відомо, що М.М. Маврокордато й К.П. Калоті сповістили громадськість про продовження операцій торговельного дому під тією ж назвою «Ф. Родоканакі і К^о» на п'ять років (до 31 жовтня 1904 р.) і подали до купецької управи відповідну заяву. Таке прагнення видається цілком логічним, оскільки перший був його співвласником. У березні 1900 р. фірма отримала дозвіл на продовження функціонування³. Однак бізнес, швидше за все, виявився збитковим і в 1901 р. торговий дім закотився. За рішенням третейського суду його борги були розподілені між душеприкажчиками П.Ф. Родоканакі. Виступаючи у судовому засіданні, І.П. Сінадіно охарактеризував останнього як людину, яка справами фірми завідувала «исключительно единолично». При цьому ніхто з компаньйонів

---

¹ Рыклис И.Г. Указ. соч.

² ДАОО. – Ф. 188. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 7–7зв.

³ Там само. – Спр. 11. – Арк. 9–10, 30–31.

не втручався у справи Перикла Федоровича¹. Серед можливих причин занепаду торгового дому могли бути не лише нерентабельність підприємницької діяльності. Ф. Янниці, наприклад, схильна пов'язувати його ліквідацію з відходом П.Ф. Родоканакі від справ у зв'язку з погіршенням здоров'я, або проведенням родиною більшості часу за межами Російської імперії². Так чи інакше, але дім Родоканакі проіснував чи не найдовше з усіх банкірських установ Півдня України – 82 роки – зробивши значний внесок в економіку краю.

У 1910-х рр. у кредитно-банківській системі Російської імперії відбулися певні структурні зміни. Йдеться про поглинання великими комерційними банками банкірських домів і контор або перетворення останніх на акціонерні банки. З відомих нам одеських фірм такої реорганізації піддалися банкірський дім «А.М. Бродський» та київська філія контори І.С. Грубера. Остання досить тривалий час підтримувала тісні зв'язки з Петербурзьким міжнародним банком. У грудні 1909 р. його правління уклало угоду із тодішнім власником установи про передачу її у відання банку. За умовами договору Ілля Ісаакович Грубер передавав Міжнародному банку свою контору разом з усією обстановкою і клієнтурою (вона перетворювалася на особливий підвідділ київського відділення) і ставав на службу в банк як віце-директор київського відділення. Своєю чергою банк зобов'язувався платити І.І. Груберу жалування у розмірі 15 тис. руб. на рік, а також із чистого прибутку підвідділу протягом перших п'яти років 50% і наступних п'яти – 15% річних. При цьому він мав повністю відмовитися від ведення справ за власний рахунок³. Таким чином колишній банкір перетворився на звичайного службовця.

По-іншому склалася історія одеського банкірського дому «А.М. Бродський». Він декілька разів проходив реорганізацію, яка не обходилася без втручання столичних банків. Торговий дім

---

¹ ДАОО. – Ф. 188. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 1–2.

² Янниці Ф. Указ. соч. – С. 185.

³ Ананьич Б.В. Банкирские дома в России, 1860–1914 гг. – С. 145.

«А.М. Бродський», створений ще в 1859 р. Абрамом Мойсейовичем Бродським, займався реалізацією мануфактурних товарів. У 1896 р. його власник разом із сином Яковом заснував банкірський дім. По смерті А.М. Бродського (1908 р.) фірма злилася з Північним банком, а Яків Абрамович був призначений управляючим його відділень в Одесі, Кишиневі та Миколаєві.

Яків Абрамович Бродський

У 1910 р. Петербурзький приватний банк уклав договір з Я.А. Бродським про відновлення банкірського дому в Одесі (у вигляді повного товариства) під колишньою назвою. Для цього банк надавав йому кредит у розмірі 1 млн руб., а банкірський дім зобов'язувався надати кредиторіві «виняткове право у кореспондентських зносинах у тих галузях і тій мірі, в яких у Петербурзькому приватному комерційному банку вважатимуть для себе зручним»¹.

---

¹ Там же. – С. 146.

Наприкінці 1911 р. банкірський дім «А.М. Бродський» було перетворено в Одеський купецький банк, який розпочав свої операції у квітні 1912 р. Основний капітал банку становив 3 млн руб., а засновниками були названі Я.А. Бродський, як власник банкірської контори, його дружина Е.Р. Бродська, дворянин М.В. Шварц, дворянин В.І. Карпов та одеський купець К.Я. Шестопал¹.

Таким чином, напередодні Першої світової війни у Російській імперії спостерігалися процеси, характерні для банківських систем країн Західної Європи середини XIX ст. Однак слід говорити лише про тенденцію, а не типове явище.

У цілому можна стверджувати, що у другій половині XIX ст. банкірські дома та контори Одеси займали значне місце у фінансуванні та обслуговуванні економіки регіону. Місцеві банкіри відіграли фактично провідну роль у формуванні банківської системи не лише в краї, а й у межах усєї імперії.

У пореформений період організаційні форми банкірських установ не зазнали суттєвих перетворень. Як і раніше, останні створювалися у вигляді одноосібних підприємств і торгових домів. Зміни відбулися лише в їх кількісному співвідношенні. Із розширенням бізнесу деякі одноосібні підприємства реорганізовувалися в повні товариства. Так, у 1860 р. компаньйоном торгового дому «Арист Мас і К^о» став купець першої гільдії Євген Іванович Шульц². До участі у фірмі «Ф. Родоканакі» внаслідок одруження з донькою Федора Павловича Родоканакі приєднався одеський купець Микола Матвійович Маврокордато. А банкірський дім «Ф. Рафалович і К^о» після смерті Федора Олексійовича успадкували його сини – Олександр, Марк та Георгій. На кінець століття ситуація не змінилася. За даними одеського біржового комітету, 1892 р. банкірські операції в місті здійснювало 9 установ. Із них одноосібних підприємств – 3,

---

¹ Ананьич Б.В. Банкирские дома в России 1860–1914 гг. – С. 146, История торговли и промышленности в России. Т. 1, вып. 3. – С. 77–78.

² Плесская-Зебольд Э.Г. Указ. соч. – С. 405.

повних товариств – 5, командитних (на вірі) – 1¹. Таким чином, повні товариства становили більшість – 55,5%. У перші десятиліття ХХ ст. спостерігається зростання кількості банкірських домів і контор по всій Російській імперії, особливо у провінції. Б.В. Ананьїч і С.І. Тицький зазначають, що у період передвоєнного підйому в організації банкірської справи намічаються нові тенденції. Поряд із сімейними й індивідуальними банкірськими підприємствами починають створюватися установи у вигляді товариств на вірі². Для Одеси, як видно з вищевикладеного, така форма не була новою, але вона не набула широкого поширення. Наявні у нашому розпорядженні матеріали не дають змоги точно встановити організаційний вид усіх банкірських установ міста. Проте аналіз окремих довідкових даних за 1910–1914 рр. дозволяє стверджувати, що суб'єктами банкірської діяльності переважно продовжували залишатися одноосібні підприємства та повні товариства.

Як і у першій половині ХІХ ст., відкриттю торгового дому передувала процедура реєстрації – оповіщення купецтва «печатними листами» та подання до відповідних органів виписки з установчих документів.

Усебічний аналіз джерельної бази дає можливість детальніше вивчити й інші аспекти організації функціонування банкірських домів і контор. Зокрема практично всі вони розміщувалися у центрі міста, де вирувало світське і комерційне життя. Тому їхнім власникам вигідніше було винаймати контору на центральних вулицях, ніж використовувати власні будинки, розташовані у більш віддалених районах. Відсоток банкірів, які користувалися власними приміщеннями, був дуже незначним. Так, в Одесі більшість контор розташовувалася на вулицях Дерibasівській, Рішельєвській, Вел. Арнаут-

---

¹ Список торговых домов и купечества г. Одессы. На 1892 год. Издание Одесского биржевого комитета. – Одесса, 1892. – С. 5–24.

² Ананьич Б.В. Банкирские дома в России, 1860–1914 гг. – С. 139; Тицкий С.И. Указ. соч. – С. 440.

ській, у Воронцовському провулку, на Ніколаєвському бульварі. Власне саме приміщення контор могло складатися з однієї чи кількох кімнат залежно від обсягів оборотів.

Внутрішня структура банкірських установ була типовою для торгових підприємств. Банкірські доми, писав О.В. Бернаді, мали, як правило, такі відділи, як адміністративний, технічний, рахункові, товарний, довідковий, експедиційний, кореспонденції, а також касу, головного бухгалтера й архів¹. Контори за своєю структурою були меншими, ніж доми, але обов'язково мали завідуючого, касира та бухгалтера. Власник міг особисто керувати установою, або призначати управляючого. До штату також входили наймані службовці – прикажчики. Відповідно до законодавства вони поділялися на два розряди. До першого належали головні прикажчики, які виконували управлінські, агентурні та діловодні функції, до другого – їхні помічники й дрібніші службовці. Чисельність прикажчиків залежала від розміру підприємства та наявності його відділень. Так, за повідомленнями власника комісійної й банкірської контори одеського купця С.М. Барбаша до податного присутствія, в його установі, окрім самого господаря, працювали його син, двоє уповноважених прикажчиків першого розряду та 15–20 найманих службовців².

На відміну від акціонерних комерційних банків українських губерній Російської імперії, які не змогли створити філіальної мережі, банкірські установи Одеси мали відокремлені підрозділи не лише в краї. Відомо, що банкірські доми Родоканакі, Рафаловичів та Єфруссі підтримували тісні зв'язки з європейськими банками та мали контори за кордоном. Окремі фірми відкрито проголошували основним своїм завданням обслуговування провінції в її комерційних потребах і доступність найширшому колу осіб торгово-

---

¹ Бернаді А.В. Организация и операции банкирских учреждений (банкирских домов, банкирских контор и меняльных лавок). – Санкт-Петербург, 1913. – С. 11–14.

² ДАОО. – Ф. 175. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 39–52.

промислового світу. Тому для його виконання створювали відділення та агентства (див. Таблицю 2).

Таблиця 2

Філіальна мережа, створена банкірськими установами Одеси¹

Торговий, банкірський дім, контора	Місце розташування головної контори	Місце розташування філії, відділення	Місце розташування агентств
«М. Ашкеназі»	Одеса	Київ	–
«Д. Барам і К ^о »	Одеса	–	«в близлежащих к Одессе провинциальных городах»
«С.М. Барбаш»	Одеса	Тульчин, Кишинів	Кенігсберг, Вінниця, Гайсин, Фастів, Бельці, Рибниця та ін.
«А.М. Бродський»	Одеса	Кишинів, Миколаїв	–
«І. Грубер»	Одеса	Київ	–
«Єфрусси і К ^о »	Одеса	Париж, Відень	–
«Ф. Рафалович і К ^о »	Одеса	Париж, Берлін	–
«Ф. Родоканакі»	Одеса	Петербург, Севастополь	–

¹ Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов. – Т. 2. – С. 282, 362; История торговли и промышленности в России. Т. 1, вып. 3. – С. 77; Ефрусси [Электронный ресурс]; Хроніка. Про паризький банкірський дім Рафаловичів // Одесский вестник. – 1885. – № 88. – С. 3; Банки и банкирские конторы Российской империи. В 2 ч. – Одесса, 1896; ПСЗ РИ. – Собрание 2. – Т. 31, отд. 1. – № 30118. – С. 64–65; Терентьева Н. А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность... – С. 213.

Свідоцтво прикажчика II класу, видане на ім'я Шмуля Козмана, який працював у банкірській конторі С.М. Барбаша (1899 р.)

Банкіри, як торговці першої категорії (оптові), зобов'язані були утримувати «в належному стані» свою бухгалтерську документацію, а саме: 1) меморіал або журнал для щоденних записів усіх справ та всіх операцій; 2) касову книгу, в якій детально зазначалася кожна стаття приймання й видачі грошей; 3) grosбух; 4) книгу для копій вихідної документації; 5) товарну книгу, для записів усіх куплених, отриманих, проданих і відправлених товарів із зазначенням їх

цін; 6) розрахункову книгу для відкриття поточних рахунків кожному боржникові й позикодавцеві; 7) книгу для запису вихідних рахунків на продані товари; 8) фактурну книгу для рахунків і фактур на відправлені товари.

Основним документом був гросбух, в якому подавалися зведення всіх рахунків і прибутково-видаткових операцій, зокрема власного капіталу, рухомого й нерухомого майна, боржників і позикодавців, товарів, каси, торгових і домашніх витрат, прибутків, збитків тощо. На його основі щорічно, або кожні 18 місяців, виводився підсумковий баланс.

Вести документацію банкірам дозволялося будь-якою мовою. Виняток становили євреї, яких зобов'язували робити записи російською. виправлення, підчищення, приписки, які могли змінити зміст, назву товару (операції), ціни й суми, не допускалися.

На власників торгово-кредитних установ покладался обов'язок зберігати вищеназвані книги щонайменше десять років. Останні могли бути представлені до суду як докази при розгляді комерційних спорів. Але публічного оголошення інформації, яка містилася у книгах, тим паче такої, що становила безумовну комерційну таємницю, ніхто не мав права вимагати.

Отже, організація банкірських домів і контор відрізнялася від організації інших кредитних установ Російської імперії. На відміну від банків і товариств взаємного кредиту вони не мали статутів із чітко визначеними умовами і межами функціонування, не зобов'язувалися звітністю тощо. Їх діяльність регулювалася торговим законодавством, що у достатній мірі забезпечувало дотримання принципу свободи підприємництва, характерного для західноєвропейських країн.

Реформи 60–70-х рр. XIX ст. викликали загальне піднесення ділової активності, яке, своєю чергою, породило новий сплеск приватної банкірської діяльності. Значно збільшилася, у порівнянні з попереднім періодом, кількість осіб, які почали здійснювати банкірські операції й створювати для цього відповідні установи. У 1860–

1870-х рр. у Російській імперії активно формувалася мережа акціонерних банків, які згодом почали відігравати провідну роль в економіці держави. Однак банкірські установи Одеси не втратили своїх позицій, пристосувавшись до змін. Незважаючи на те, що наприкінці століття у загальній кількості торгово-промислових підприємств міста вони становили дуже малий відсоток, обсяги їх оборотів і прибутків були досить значними.

Окрім фінансової діяльності банкіри продовжували займатися й іншими видами підприємництва. Усе активніше вони вкладали кошти у промисловість, транспортну інфраструктуру, не полишали також закордонної торгівлі. У цілому спектр їхніх занять був досить широким. Результати господарської діяльності банкірів були економічно корисними не лише для них самих, а й для всього південного регіону та Російської імперії у цілому.

**ЧАСТИНА
ТРЕТЯ**

**СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ПОРТРЕТ
ОДЕСЬКОГО БАНКІРА**

Соціальний статус, чисельність, етнічна належність

Соціальний статус одеських банкірів обумовлювався насамперед правовим становищем банкірської діяльності у Російській імперії. Вона розглядалася не як фінансова й законодавчо відносилася до торгівлі. Торгові статuti першої половини ХІХ ст., за влучним визначенням Г.С. Вольтке, були проникнуті «тим самим духом кастової і станової виключності, котрим просякнуте було все законодавство дореформеної Росії»¹. Кожній верстві відводилася своя роль у суспільному житті, чітко виписувалися й регламентувалися її права та обов'язки. Торгово-промислова діяльність вважалася прерогативою купців і міщан. Особа, яка бажала займатися торгівлею, мала записатися в міщани або вступити до однієї з купецьких гільдій і нести всі повинності, встановлені для даного прошарку.

Становий устрій Російської імперії значною мірою базувався на реформах Катерини ІІ. Усі російські піддані поділялися на «чотири головних різновиди людей»: дворян, духівництво, міських та сільських обивателів. Склад міських обивателів не був однорідним. Він представлений міщанами, купцями, ремісниками, іменитими громадянами, іноземцями й іногородніми, приписаними до міста «з цілями промисловими». Найчисельнішою верствою міського населення були міщани. Другу групу становили записані до гільдії купці.

---

¹ Вольтке Г. Право торгівлі и промисленности в России в историческом развитии. – Санкт-Петербург, 1905. – С. 4.

Процес формування торгового стану в Російській імперії почався з кінця XVI ст. Важливим кроком у цьому напрямі стала законотворча діяльність Петра I. Регламентом головному магістрату від 16 січня 1721 р. всі «регулярні громадяни» міст були розподілені на дві гільдії, причому до першої віднесені: «банкіри, великі купці, які мають від'їжджі торги і котрі різними товарами в рядах торгують, міські лікарі, аптекарі, шкіпери купецьких суден, золотарі, сріблярі, іконники, живописці»¹. За часів Єлизавети Петрівни утворено три купецькі гільдії². Однак чітке юридичне оформлення купецького стану відбулося при Катерині II із виданням маніфесту від 17 березня 1775 р.³ В основу його виокремлення було покладено не спадковий, а майновий принцип – купецькі права мали щороку поновлюватися і викупуватися у держави.

Належність міських жителів до купецтва обумовлювалася записом до трьох гільдій. Відмінність між ними полягала, по-перше, у розмірі заявленого капіталу; по-друге, у розмірі гільдійського збору; по-третє, у гільдійських привілеях і правах по торгівлі.

Згідно зі згаданим вище маніфестом, до гільдій могли записуватися крамарі, які оголошували капітал не менший 500 руб., а інші зараховувалися до міщан. Сума заявленого капіталу покладалася на сумління кожного й не перевірялася. Упродовж наступних років кінця XVIII – першої половини XIX ст. розміри оголошуваних капіталів зазнавали змін. Так, у 1785 р. необхідний мінімум капіталу для запису в купецтво збільшився до 1000 руб.⁴, у 1794 р. – до 2000 руб.⁵, у 1807 р. – 8000 руб.⁶ Після монетарної реформи 1839 р. і переведення грошових розрахунків на срібло, найнижча сума капі-

---

¹ ПСЗ РИ. – Собрание 1. – Т. 6. – № 3708. – С. 292.

² Там же. – Т. 11. – № 8504. – С. 560–567.

³ Там же. – Т. 20. – № 14275. – С. 82–86.

⁴ Там же. – Т. 22. – № 16188. – С. 358–384.

⁵ Там же. – Т. 23. – № 17223. – С. 531–532.

⁶ Там же. – Т. 29. – № 22678. – С. 1321.

талу становила 2400 руб. сріблом¹. Особливо значні розміри капіталів встановлювалися для купців першої гільдії, які вели оптову торгівлю (див. Таблицю 3).

Таблиця 3

**Динаміка змін у сумах оголошуваних купцями капіталів
(перша половина XIX ст.)²**

Рік	Сума оголошеного капіталу		
	1-ша гільдія	2-га гільдія	3-тя гільдія
до 1807	від 16 тис. до 50 тис. руб.	від 8 тис. до 16 тис. руб.	від 2 тис. до 8 тис. руб.
1807	50 тис. руб.	20 тис. руб.	8 тис. руб.
1839	15 тис. руб. сріблом	6 тис. руб. сріблом	2400 руб. сріблом

Наведені дані засвідчують чітку тенденцію підвищення законодавчих фінансових вимог до бажаючих вступити у купецькі гільдії.

Для набуття статусу купця, або продовження перебування в гільдії чи переходу з однієї в іншу, потрібно було подати клопотання до місцевих органів влади й сплатити відповідні збори.

Зазнавала змін і система оподаткування купців. Згідно з маніфестом 1775 р., останні звільнялися від сплати подушного, а всі промислові збори замінювалися гільдійським у розмірі 1% з оголошеного капіталу. 1797 р. імператор Павло I у своєму указі від 18 грудня підвищив податкові ставки, у тому числі й для купецтва. Гільдійські збори вже становили 1,25% оголошуваних капіталів³. На

¹ ПСЗ РИ. – Собрание 2. – Т. 14, отд. 1. – № 12867. – С. 839–840.

² Там же. – Собрание 1. – Т. 23. – № 17223. – С. 531–532; Там же. – Т. 29. – № 22678. – С. 1321; Там же. – Собрание 2. – Т. 14, отд. 1. – № 12867. – С. 839–840.

³ Там же. – Собрание 1. – Т. 24. – № 18278. – С. 846–850.

початку XIX ст. центральна влада, як зазначає В.М. Орлик, замість пошуку нових джерел державних доходів пішла шляхом збільшення податкових ставок. Збір з купецьких капіталів зріс спочатку на 0,5% у 1810 р., та ще на 3% – у 1812 р. Таким чином, загальне податкове навантаження держави на купецькі капітали сягнуло 4,75%¹. «Така політика – пише В.М. Орлик – мала зворотний ефект, адже податкові зобов'язання купецтва стали значно перевищувати податі міщан, тому останні вели торгівлю, не оголошуючи капіталу й сплачуючи 8 руб. 30 коп. подушного, а не гільдійські збори»². Проте цю тезу не можна застосувати до банкірів, оскільки здійснювати банкірські операції могли лише купці, про що детальніше йтиметься далі. Гільдійська реформа міністра фінансів Є.Ф. Канкріна (1824 р.) була спрямована на «значне зниження сплачуваних торговими класами повинностей». Основна маса податкових надходжень переносилася з відсоткового збору на постійний оклад у вигляді щорічного викупу свідоцтва на торгіву діяльність. Ціна такого свідоцтва, тобто розмір річного платежу, становила: для купців першої гільдії – 2200 руб., другої – 880 руб., третьої – 220 руб.³ Після переведення всіх розрахунків на срібло вартість свідоцтва становила 660 і 264 руб. для першої та другої гільдій відповідно, а третьої – залежно від місця проживання – від 20 до 66 руб.⁴ Запроваджене Є.Ф. Канкріним торгово-промислове оподаткування базувалося на запозиченій у Франції патентній системі, яка брала свій початок від патентного податку, введеного 1791 р. Її сутність полягала в оподаткуванні джерела доходів (права на здійснення діяльності), а не самих доходів⁵. Така

---

¹ Орлик В.М. Вказ. праця. – С. 312–313.

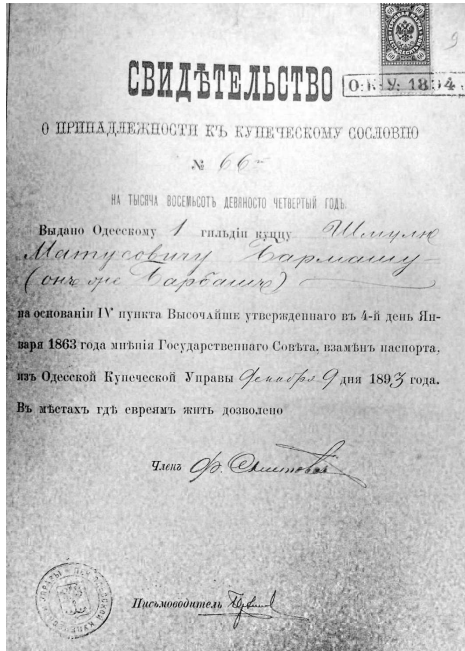
² Там само. – С. 313.

³ ПСЗ РИ. – Собрание 1. – Т. 39. – № 30115. – С. 593.

⁴ Устав о пошлинах // Свод законов Российской империи. – Т. 5. – Санкт-Петербург, 1857. – С. 102.

⁵ Иловайский С.И. Учебник финансового права [Електронний ресурс]. – Гл. 26.

система, поєднана пізніше з елементами прибуткового оподаткування, збереглася в Російській імперії фактично до радянських часів.

Свідоцтво про належність до купецтва, видане одеському
1-ї гільдії купцю С.М. Барбашу (1894 р.)

Торговельні права окремих купецьких гільдій підлягали суворому розмежуванню. У законодавстві чітко визначалися види діяльності, якими могли займатися купці кожної з гільдій. Внутрішня й зовнішня оптова й роздрібна торгівля дозволялася купцям першої та другої (з деякими винятками) гільдій, купцям третьої – лише роздрібна торгівля. Іноземцям заборонялося вступати в гільдії без прийняття російського підданства. Проте останні відігравали досить суттєву роль у торгівлі Російської імперії. Особливо це стосувалося Новоросійського краю, де швидкими темпами розвивалася зовнішня

торгівля. Тому їм дозволялося здійснювати оптову торгівлю в портових і прикордонних містах за умови приписки в установлені для них торгові розряди «іноземних гостей» або «заїжджих іноземних купців». При цьому «гості» викупували свідоцтва купців першої гільдії і несли всі місцеві повинності¹.

Переведення грошей, облік векселів й інші банкірські операції мали право здійснювати лише купці першої гільдії, які могли прийняти звання банкіра. Про винятковість такого права свідчать пряма заборона мати банкірський дім купцям другої гільдії та заборона займатися банкірськими справами селянам, які торгували за свідоцтвами 1-го роду, прирівняним у торгових правах до купців першої гільдії².

Високий статус банкіра підкреслювався й віднесенням його до категорії дійсного купця першої гільдії, «під іменем котрого мається на увазі той, хто торгує тільки оптом по державі, або до порту, або за кордоном, також судновласник, банкір, діяльність якого базується на вексельному переказі і курсі»³. Такі купці називалися першостатейними або негоціантами, а всі інші – купцями першої гільдії.

Бажаючи зміцнити соціальне становище купецтва у суспільстві і водночас не допустити злиття його із дворянством, царський уряд протягом XIX ст. надавав йому досить значні пільги та привілеї. Маніфестом 1775 р. купці були звільнені від сплати подушного і таким чином перейшли в розряд так званих «неподатних станів». Такий статус передбачав звільнення від рекрутської повинності (як особистої, так і грошової), тілесних покарань та різних натуральних повинностей (примусові роботи з ліквідації наслідків аварій і стихійних лих тощо).

У 1800 р. імператорським указом для заохочення купців, які відзначилися у торговельній діяльності, було встановлене звання комерції-радника, прирівняне до VIII класу цивільної служби, а зго-

¹ ПСЗ РИ. – Собрание 1. – Т. 39. – № 30115. – С. 596–597.

² Там же. – С. 590, 601.

³ Там же. – Т. 29. – № 22418. – С. 976.

дом – мануфактур-радника з аналогічними правами¹. Їх удостоювалися купці першої гільдії, які перебували в ній не менше 12 років поспіль, за особливі заслуги в торгівлі або мануфактурній промисловості. Радники запрошувалися на наради з питань торгівлі та промисловості при державних установах. Звання присвоювалося особисто і довічно. Характер присвоєння, як акт «монаршої милості», сприяв високій кон'юнктурі цього титулу. За перші півстоліття чинності указу загальна чисельність комерцій- (а також мануфактур-) радників становила лише 258 осіб. А за період з 1896 по 1906 рр. це почесне звання було присвоєне майже 200 особам (для порівняння, чин дійсного статського радника отримали 1000 осіб)². Із власників банкірських установ Одеси ним відзначено А.Ю. Маса, Є.І. Шульца, Ф.П. Родоканакі, О.С. Хаїса, М.Ф. Рафаловича, Арт.Ф. Рафаловича, Л.І. Єфруссі, А.І. Тработті, С.Г. Зусмана.

У цілому ж купцям першої гільдії надавалися виняткові привілеї, оскільки вони становили «особливий клас шанованих людей у державі». Купці-чоловіки мали право їздити у кареті парою або четвіркою, з'являтися до імператорського двору, носити шпагу, а при російському одязі – шаблю, губернський мундир тієї губернії, до якої були приписані³. Особи християнського віросповідання, які перебували в першій гільдії не менше 12 років, мали право просити про прийняття їхніх дітей на державну й військову службу нарівні з дітьми особистих дворян, а також про зарахування їх до різних навчальних закладів, включаючи університети⁴.

---

¹ ПСЗ РИ. – Собрание 1. – Т. 26. – № 19347. – С. 102–103; Там же. – № 19554. – С. 292–295.

² Барышников М.Н. Указ. соч. – С. 198–199.

³ ПСЗ РИ. – Собрание 1. – Т. 29. – № 22418. – С. 977; Устав торговый // Свод законов Российской империи. – Т. 11, ч. 2. – Санкт-Петербург, 1857. – С. 13.

⁴ Устав торговый. – С. 14.

Євген Іванович Шульц

Купці, «коли особливими заслугами стануть достойними», могли нагороджуватися чинами, орденами й іншими відзнаками з усіма відповідними вигодами. В основному це право вони отримували за підприємницьку діяльність і благодійництво, а не за порядком державної служби. Серед банкірів Одеси удостоєних нагород було не так уже й багато. Переважно це представники так званої «старої гвардії» – власники торгових домів, заснованих ще у першій половині XIX ст. Одним із них був співвласник фірми «Арист Мас і К^о» купець першої гільдії Є.І. Шульц. За громадську і добродійну діяльність його нагороджено багатьма іноземними і російськими орденами, у тому числі Св. Анни 2-го і 3-го ступенів, Св. Станіслава 2-го ступеня, Св. Володимира 3-го ступеня. Також у 1890 р. він отримав чин статського радника, а 1896 р. – дійсного статського радника¹.

¹ Плесская-Зебольд Э.Г. Указ.соч. – С. 405, 408.

Треба зазначити, що наявність чинів і звань не давала жодного зиску професійній діяльності купців. Ті, хто отримували чини, беручи участь у діяльності різних станово-представницьких, громадських і добродійних організацій, або в інших неслужбових справах, не мали «казенного жалування» чи не користувалися ним¹.

Починаючи з середини XIX ст. для купецтва були введені обмеження в отриманні відзнак. А за додатковими правилами про нагороди від 9 липня 1892 р. нагородження купців орденами допускалося тільки, якщо вони мали золоту медаль на Андріївській стрічці.

Особливою нагородою для купців було зарахування їх до категорії іменитих і почесних громадян. Група іменитих громадян була утворена у стані міських обивателів Жалуваною грамотою містам 1785 р. До неї відносилися службовці, науковці, митці, «капіталісти» з капіталом від 50 тис., банкіри з капіталом від 100 до 200 тис., судновласники. Це була так звана «міська аристократія». 1807 р. звання іменитих громадян для купців було скасоване як «смешивающее разнородные достоинства»². 10 квітня 1832 р. імператор Микола I видав маніфест про запровадження нового прошарку – почесних громадян (для купців воно замінювало «першостатейне купецтво»)³.

Почесні громадяни звільнялися від тілесних покарань, мали право іменуватися в усіх актах «почесними громадянами» з приєднанням цієї назви до найменування по гільдії (для купців). До них, як і до дворян, мали звертатися «ваше благородіє». Також вони могли брати участь у виборах до органів місцевого самоврядування і бути обраними на громадські посади. Почесні громадяни вносилися не до ревізьких казок, а до міських обивательських книг, що означало належність до неподатних станів.

---

¹ Донік О.М. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.). – С. 23.

² ПСЗ РИ. – Собрание 1. – Т. 29. – № 22418. – С. 978.

³ Там же. – Собрание 2. – Т. 7. – № 5284. – С. 193–195.

Почесне громадянство, за прикладом дворянського звання, поділялося на особисте й спадкове. Воно набувалося або за народженням, або за проханням. Так, до спадкових почесних громадян за правом народження належали законні діти осіб, віднесених до цього стану спадково, та законні діти дворян, які «у вільному стані перебували». За клопотанням почесне громадянство дарувалося спадково купцям, які мали звання комерції-, мануфактур-радника; нагороджені чинами й орденами; перебували 10 років поспіль у першій або 20 – у другій гільдії, не збанкрутувавши за цей час і не згнъбившись судовим вироком. 1865 р. у зв'язку зі суттєвим зростанням чисельності купецтва, строк перебування у першій гільдії, для отримання звання, збільшили до 20 років, а купці другої гільдії взагалі втратили таке право. Стати почесними громадянами купці могли також і на загальних засадах.

Почесне громадянство виконувало ще одну роль у російській державі – збереження чистоти дворянства. Саме його запровадженням звужувалася можливість проникнення заможного купецтва до вищого стану. Водночас, при нестійкості купецького звання, почесне громадянство певною мірою сприяло перетворенню купецької верхівки на стан у західноєвропейському розумінні¹.

Із моменту запровадження почесного громадянства багато представників купецьких родин в Україні, завдяки своїй (чи їх засновників) діловій активності, здобули це престижне звання. Так, у 1837 р. були визначені умови надання почесного громадянства для купців із пільгових міст Південної України – Одеси, Феодосії, Миколаєва, Ногайська та інших. Першими купцями, які удостоїлися цього звання, стали восьмеро одеситів, серед яких і власник торгового дому Федір Родоканакі². У першій половині XIX ст. із банкірів почесне громадянство отримав ще А.Ю. Мас (1848 р.). Після реформи 1861 р. значимість цього статусу дещо зменшилася. Проте для

---

¹ Донік О.М. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.). – С. 22–23.

² ПСЗ РИ. – Собрание 2. – Т. 12, отд. 1. – № 10224. – С. 310–311.

багатьох представників торгово-промислового світу звання почесного громадянина залишалося жаданим. Так, серед тих, хто здійснював банкірські операції в Одесі кінця XIX – початку XX ст. налічувалося не менше 11* почесних громадян. Переважна більшість із них були спадковими.

Незважаючи на всі привілеї, надані купцям, найзаможніші з них усе-таки прагнули отримати звання спадкового дворянина. Не були винятком і власники банкірських установ. Російське дворянство, як спадкове, так і особисте, могло набуватися, переважно, наступними шляхами: пожалуванням монарха, наданням чину та отриманням орденів. Якщо «Табель про ранги» Петра I дозволяв практично будь-кому через військову чи цивільну службу добитися дворянства, «хоча б і низької породи були», то починаючи з часу правління Катерини II запроваджувалися різні обмеження на його отримання. Згідно з указом Олександра II від 9 грудня 1856 р., спадкове дворянство набувалося на військовій службі чином підполковника, а на цивільній – чином дійсного статського радника¹. Особисте дворянство набувалося, відповідно, обер-офіцерським чином і чином титулярного радника. До 1826 р. отримання російського ордену будь-якого ступеня надавало право на спадкове дворянство. У 1845 і 1855 рр. було встановлено, що таке право дає тільки нагородження орденами перших ступенів і орденами Св. Георгія й Св. Володимира всіх ступенів, а нагородження орденами інших ступенів – тільки особисте дворянство. Проте отримання чину та ордену не гарантувало набуття дворянства. Для прикладу, у червні 1874 р. голова торгового і банкірського дому барон Арист Юхимович Мас, на основі пожалування йому ордену Св. Володимира 3-го ступеня, подав клопотання до одеського градоначальника М.І. Бухаріна про сприяння йому в зарахуванні разом із сімейством до спадкових дворян

---

* Представники родин спадкових почесних громадян рахувалися як одна одиниця.

¹ ПСЗ РИ. – Собрание 2. – Т. 31, отд. 1. – № 31236. – С. 1052–1053.

Херсонської губернії¹. Очевидно, що це прохання було підтримане місцевою владою, яка високо оцінила як комерційну, так і громадську діяльність А.Ю. Маса. Було підготовлене клопотання на ім'я міністра фінансів, до якого додавалися формулярні списки про службу барона. При цьому зазначалося, що «піднесення його з сімейством у спадкове Російської імперії дворянство... слугуватиме справедливою винагородою... за зразкові труди його протягом більш ніж 35 років безперервної служби»². Однак подальша доля цього питання невідома. Найвірогідніше, воно не вирішилося позитивно, адже у джерелах наступних років немає жодної згадки про російське дворянство родини Масів. Достовірним є лише єдиний факт набуття представниками банкірів Півдня України спадкового дворянського звання – Периклом Родоканакі. За яких умов він його отримав – невідомо. Однак у документах 1898–1989 рр. згадується як дворянин³.

Скасування кріпацтва й проведення ліберальних реформ у другій половині XIX ст. спричинило суттєві зміни у соціально-економічній політиці уряду, у тому числі й щодо купецтва. У прийнятих у 1860-х рр. положеннях «Про мита за право торгівлі й інших промислів» (закони від 1 січня 1863 р. та 9 лютого 1865 р.*)⁴ формально ліквідовувалися станові обмеження у підприємницькій діяльності. Право займатися торгівлею і промисловістю отримували всі особи, як російськороддані, так і іноземці. Однак принцип безстано-

¹ ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 924. – Арк. 1а–1а зв.

² Там само. – Арк. 20.

³ О принятии пожертвованного дворянином Периклом Родоканакі капитала на учреждение в Одесском детском приюте имени государыни императрицы Марии Федоровны стипендии имени её величества и об утверждении положения о сей стипендии // Вестник благо творительности. – 1898. – № 10. – С. 6–7; ДАОО. – Ф. 188. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 7–8; Там само. – Спр. 8. – Арк. 5.

* Положення 1865 р. – виправлене і доповнене видання Положення 1863 р.

⁴ ПСЗ РИ. – Собрание 2. – Т. 38, отд. 1. – № 39118. – С. 3–15; Там же. – Т. 40, отд. 1. – № 41779. – С. 157–175.

вості не був витриманий до кінця. Оптова і роздрібна торгівля, за-
снування фабрик і заводів, виконання підрядів залишилися прерога-
тивною купецтва, яке відтоді поділялося на дві гільдії. Плата за сві-
доцтва зменшувалася. Для першої гільдії вона встановлювалася од-
наковою по всій території Російської імперії і становила 565 руб.,
для другої – залежно від класу місцевості – від 40 до 120 руб.¹
До свідоцтва вносилися також члени родини купця: дружина (чоло-
вік), діти (сини і незаміжні доньки), онуки синів (якщо останні не
здійснювали торгівлю), незаміжні сестри. Вони вважалися зарахова-
ними до купецького стану і користувалися всіма його правами і при-
вілеями. Купецькі діти, які досягнули повноліття, могли відділитися,
узявши свідоцтво на своє ім'я або перейшовши до міщанства. В ін-
шому разі вони продовжували називатися «купецькими синами
(доньками)» незалежно від віку.

Після набуття чинності Положенням 1863 р. відбулося значне
розширення та оновлення кола підприємців. Однак цей процес не
торкнувся банкірів. Як і раніше, банкірські підприємства могли від-
криватися лише купцями першої гільдії².

Суттєві зміни у правовому статусі, чисельності та соціальному
складі банкірів сталися після прийняття 8 червня 1898 р. «Положен-
ня про державний промисловий податок», яке набуло чинності
з 1 січня 1899 р.³ Нова система торгово-промислового оподаткуван-
ня остаточно скасувала принцип становості й значно розширила ко-
ло осіб, які могли займатися підприємництвом. Об'єктом оподатку-
вання став не підприємець, а підприємство. Сплаті державного про-
мислового податку підлягали торговельні заклади (у т. ч. кредитні
й страхові), торгове посередництво, підряди і поставки промислові
підприємства й особисті промислові заняття. Відповідно до названо-
го поділу передбачалися й три види свідоцтв. Торгові свідоцтва

---

¹ ПСЗ РИ. – Собрание 2. – Т. 38, отд. 1. – № 39118. – Додатки.

² Там же. – С. 9.

³ Там же. – Собрание 3. – Т. 18, отд. 1. – № 15601. – С. 489–515.

поділялися на 5 розрядів, промислові – на 8, а свідоцтва на особисті промислові заняття – на 7. Банкірські установи відносилися до торгових підприємств першого розряду з оборотом більше 300 тис. руб., зі сплатою основного промислового податку 500 руб. на рік (незалежно від місцевості). Тому викуповувати такі промислові свідоцтва могли тільки дійсно дуже заможні люди¹.

Положенням 1898 р. купецький стан хоч і був збережений, проте зарахування до нього залежало від викупу відповідних промислових свідоцтв вищих розрядів. Промислове свідоцтво, видане на повне товариство чи торговий дім, давало право на отримання тільки одного купецького свідоцтва на ім'я голови цього підприємства. Неповнення в установлені терміни промислових свідоцтв спричиняло й втрату станових прав. Таким чином, припинився зв'язок між належністю до купецтва й здійсненням підприємницької діяльності. Придбання корпоративного свідоцтва стало справою добровільною. Реорганізація оподаткування, а також запровадження загальної військової повинності (1874 р.) зробили станові привілеї купецтва анахронізмом. Проте для підприємців із середовища нижчих станів – селян і міщан, а також представників національних меншин, деякі пільги, надані гільдійцям, продовжували відігравати істотну роль². Особливі переваги купецький статус надавав представникам єврейської національності, обмеження у торгових правах яких збереглися й після 1898 р. Насамперед, належність до купецтва означала для них свободу пересування поза смугою осілости, звільнення від тілесних покарань, можливість користуватися паспортною пільгою та звести до мінімуму адміністративно-поліційні утиски. Так, законом від 16 березня 1859 р. євреям-купцям, які проживали у смузі осілости й п'ять років поспіль викуповували свідоцтва першої гільдії, надавалося право записуватися до відповідної гільдії практично всіх міст імперії. При цьому у торгово-промислових правах вони зрівнювали-

¹ Гончаров Ю.М. Указ. соч. – С. 94.

² Донік О.М. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.). – С. 21.

ся із «корінним» російським купецтвом, зокрема й щодо відкриття банкірських контор. Перебування ж протягом десяти років у цій гільдії поза смугою осілості уможливило проживання на загальних засадах¹. 1904 р. ці права було ще більше розширено². Оскільки банкірськими справами на початку ХХ ст. займалися переважно євреї, то серед власників банкірських установ Одеси спостерігається досить значна кількість купців (див. Таблицю 4).

Таблиця 4
Соціальний склад власників банкірських установ м. Одеси (1910–1914 рр.)³

Рік	К-сть банкірських установ	Число власників	Соціальний стан									
			купці		почесні громадяни		іноземці		інші стани		стан невідомий	
			абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%
1910	8	9	5*	55,6	1	11,1	–	–	–	–	3	33,3
1912	12	14	7	50,0	1	7,15	1	7,15	–	–	5	35,7

¹ ПСЗ РИ. – Собрание 2. – Т. 34, отд. 1. – № 34248. – С. 206–207.

² Там же. – Собрание 3. – Т. 24, отд. 1. – № 25016. – С. 872.

³ Справочная книга о купцах первой и второй гильдии... – За 1910, 1912, 1913, 1914 гг.

* У число купців включено й почесних громадян, які викупували гільдійські свідоцтва.

Частина третя. Соціокультурний портрет одеського банкіра

1913	10	12	5	41,7	1	8,3	1	8,3	–	–	5	41,7
1914	13	19	5	26,3	1	5,3	1	5,3	1	5,3	11	57,8

Як бачимо, дані таблиці засвідчують переважання купців серед тих, хто здійснював банкірські операції. При цьому середній показник частки купців по місту (за винятком 1914 р.) перевищує аналогічний по губернії (44%¹) й становить майже половину (49,1%) від загального числа власників. Отже, незважаючи на відносну доступність банкірської діяльності для різних категорій населення, наприкінці XIX – на початку XX ст. нею продовжували займатися переважно представники купецької верстви. До того ж, більшість із них викупували свідоцтва першої гільдії. Така практика була характерною не лише для Одеси, але й для інших великих міст Російської імперії. Наприклад, у 1899 р. серед петербурзького першогогільдійного купецтва практично кожен десятий був власником банкірської контори чи обмінної крамниці, а 1912 р. ця підприємницька група становила 14% від загальної чисельності купців даної гільдії².

¹ Підраховано за: Банки, банкирские конторы, казначейства и нотариусы в городах Российской империи : Справочник промышленности. – Первое издание. – Харьков, 1913; Банки и банкирские конторы Российской империи. В 2 ч. – Изд. второе. – Москва, 1910; Вся Одеса; Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. В 2 ч. Ч. 1. – Санкт-Петербург, 1863; Справочная книга о купцах первой и второй гильдии... – За 1910, 1912, 1913, 1914 гг.

² Боханов А.Н. Российское купечество в конце XIX – начале XX века // История СССР. – 1985. – № 4. – С. 110–111.

Джерела формування соціальної групи банкірів встановити досить проблематично. Ураховуючи загальні тенденції оформлення купецтва Півдня України у першій половині XIX ст., можна стверджувати, що в основному це були іноземці за походженням та вихідці із купецьких родин, які проживали в Російській імперії. У пореформений період ряди власників банкірських домів і контор Одеси поповнювалися за рахунок тих же купців та їхніх нащадків. На початку XX ст. до ведення банкірських операцій почали долучатися почесні громадяни не з купців, випускники навчальних закладів та вихідці з інших соціальних верств.

Не видається можливим визначити й точну чисельність одеських банкірів. Відповідні статистичні дані, із зазначенням банкірських операцій як виду підприємницької діяльності, з'явилися лише у 1890-х рр. Однак і вони не можуть вважатися достовірними, оскільки у різних джерелах одного й того ж періоду спостерігаються суттєві розбіжності. Така ситуація пояснюється специфікою функціонування банкірських установ. Переважна більшість із них не діяли як суто банкірські, а поєднували фінансово-кредитні операції з торговою, промисловою чи іншою господарською діяльністю. У зв'язку з цим у матеріалах торгово-промислової статистики вони могли значитися як торгові підприємства. З упевненістю можна стверджувати тільки те, що загальна чисельність банкірів не могла бути великою, оскільки до них висувалися досить жорсткі вимоги.

Етнічний склад банкірів Одеси сформувався під впливом ряду чинників. Їх можна поділити на загальні, які характерні для процесу формування національного складу всієї купецької верстви регіону, та специфічні – що вплинули на утворення саме прошарку банкірів. До першої групи належать зовнішньополітичні події, економічна та колонізаційна політика уряду. До другої – культурно-ментальні особливості окремих етносів.

У першій половині XIX ст. банкірські операції здійснювали в основному грецькі негоціанти. Із 1830-х рр. їх поступово почали витіснити представники єврейського етносу, які на середину століт-

тя зайняли лідируючі позиції у цій сфері господарської діяльності. У пореформений період саме вони становили переважну частину приватних банкірів. За даними довідника «Торгово-промышленная Россия», виданого 1899 р. за редакцією А.А. Блау, в Одесі налічувалося 17 банкірських установ (з 23 у Херсонській губернії). Із них 11 належало євреям¹. Виходить, що частка останніх на ринку приватної кредитно-фінансової діяльності у місті становила 64,7%, тобто фактично вони монополізували цю сферу господарювання. У перші десятиліття ХХ ст. банкірські доми і контори почали відкривати різночинці та нащадки відомих купецьких родин. Але етнічний склад їх власників суттєво не змінився. Подібна ситуація була характерною й для інших українських губерній Російської імперії. Загальна частка євреїв у приватному банкірському підприємстві становила не менше 70%². Українців серед власників банкірських установ нами не виявлено. Їх участь у цій справі була радше винятком, аніж правилом. Це підтверджується і дослідженнями Т.І. Лазанської, яка зазначала, що серед великих банкірів зовсім не зустрічаються українці³. Подібне становище насамперед пояснюється різним ступенем сформованої під впливом багатьох чинників схильності того чи іншого етносу до підприємництва. Це питання викликало зацікавленість західноєвропейських економістів і соціологів ще в ХІХ ст. Класичними у вивченні соціально-економічної поведінки стали праці німецьких науковців В. Зомбарта й М. Вебера, які пояснювали підприємницьку активність окремих народів

---

¹ Торгово-промышленная Россия. – Санкт-Петербург, 1899. – Ч. 1. – Стб. 630–631.

² Підраховано за: Банки и банкирские конторы Российской империи. В 2 ч. – Изд. второе. – С. 78–195.

³ Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.). – С. 179.

особливостями їхньої релігійної етики¹. Із розвитком на пострадянському просторі ринкових відносин проблема соціокультурних аспектів підприємництва почала активно розроблятися й вітчизняними, а також російськими соціологами та психологами². У результаті проведених досліджень вчені дійшли висновку, що окремі етноси більше схильні до підприємницької діяльності, ніж інші. Зокрема греки, італійці, поляки й, особливо, євреї найчастіше займалися торгівлею та кредитно-фінансовими операціями. Росіяни й українці менше представлені у гендлярстві. Свою енергію і потенціал вони спрямовували переважно у сільське господарство та промисловість. Таким чином, можна стверджувати, що етнічний склад банкірів Одеси у XIX – на початку XX ст. був досить сталим. Основні позиції у ньому посідали євреї, греки та італійці.

Характеризуючи банкірів як суб'єктів підприємницької діяльності можна виділити наступні моменти: по-перше, вони належали до великої та середньої буржуазії; по-друге, їх чисельність була невеликою; по-третє, серед власників банкірських домів і контор переважав не український, а іноетнічний елемент.

---

¹ Див.: Вебер М. Избранное: протестантская этика и дух капитализма. – 2-е изд., доп., перераб. – Москва, 2006. – 651 с.; Зомбарт В. Евреи и хозяйственная жизнь. – К., 2003. – 229 с.

² Див. наприклад: Климова Е.К. Психологические критерии успешности предпринимательской деятельности : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. псих. наук : спец. 19.00.13 «Психология развития, акмеология». – Калуга, 2004. – 23 с.; Комих Н.Г. Соціокультурний контекст становлення та розвитку підприємництва в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології». – Х., 2006. – 20 с.; Смакота В.В. Етос економічної поведінки в православ'ї та юдаїзмі: порівняльний аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології». – К., 2002. – 20 с.

Участь у суспільно-політичному житті регіону

Однією з важливих характеристик одеських банкірів була успішна реалізація ними концепції соціальної відповідальності, сутність якої полягала у тому, що окрім здійснення комерційної діяльності, підприємець добровільно вкладав свої кошти, власну працю й сили у розвиток соціальної, економічної, культурної та інших сфер суспільного життя. На Півдні України в XIX ст., на відміну від інших територій Російської імперії, у ньому значну роль відігравали не дворяни, а представники так званого «середнього класу», тобто буржуазії. Одними з найактивніших громадських діячів стали власники банкірських домів і контор. Традиційними проявами їх активності були участь у роботі органів міського самоврядування, станових і професійних організацій (причому не лише місцевих, але і центральних), консульська служба, підтримка національних громадсько-політичних рухів, організація дозвілля тощо.

Важливим проявом соціальної поведінки банкірів була участь у місцевому управлінні. До початку 1860-х рр. основним законодавчим актом, який регулював устрій міського самоврядування, була Жалувана грамота містам 1785 р. Її прийняття та запровадження були продиктовані, насамперед, фіскальними інтересами – упорядкуванням розкладки й збору державних податків і повинностей. Тому органи самоврядування розглядалися як необхідна адміністративна установа, яка повністю залежала від губернської влади.

Процедура виборів до органів міського громадського управління детально регламентувалася. Раз на три роки, за дозволом гене-

рал-губернатора чи губернатора, міські обивателі збиралися на збори для обрання міського голови та гласних від шести розрядів жителів до загальної думи¹. Постійним виконавчим органом була шестигласна дума, яка формувалася за принципом становості. Формально вона мала займатися господарським розвитком міста і дбати про його інтереси. Проте, як зазначав один із видних громадських діячів того часу Г.М. Ге, цей напрям самоврядування був у законодавчому акті дуже мало розробленим і тому не становив надійної запоруки успіху². Розвиток благоустрою міст залежав від адміністрації, а функції органів міського управління зводилися в основному до контрольно-фіскальних. Усі ці обставини негативно позначалися на участі городян у громадському житті. Практично всюди були відсутні загальні думи, а чисельність осіб у шестигласних думах подекуди не відповідала встановленим нормам. В Одесі у перші два десятиліття XIX ст. до складу шестигласної думи входило лише четверо депутатів³. Та й обрані гласні не поспішали виконувати свої обов'язки, досить часто подаючи прохання про звільнення. Дворяни та купці перших двох гільдій, не зважаючи на переваги, встановлені для них при обранні на посади до органів самоврядування, не бажали брати у них участі. Більше того, вони вважали для себе за безчестя бути гласними⁴.

Соціально-економічні перетворення, які відбулися у першій половині XIX ст., вимагали й змін у громадському управлінні. 13 лютого 1846 р. у Петербурзі було введено нове міське положення, яке базувалося на поєднанні майнового та станового принципів при формуванні органів місцевого самоврядування, а також чіткіше розмежовувало функції розпорядчої й виконавчої влади.

---

¹ ПСЗ РИ. – Собрание 1. – Т. 22. – № 16188. – С. 358–384.

² Ге Г.Н. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790–1890 гг.) // Именованъ – город Николаев : Историко-краеведческий выпуск. – Николаев, 1989. – С. 135.

³ Константінова В.М. Вказ. праця. – С. 128.

⁴ Одесса, 1794–1894. – С. 92.

На Півдні України у цей час відбувається швидкий розвиток міст, особливо Одеси. Перетворення її у найбільший торгово-промисловий, адміністративний і культурний центр Новоросійського краю, залучення до управління містом відносно прогресивних і далекоглядних сановників, багатоетнічний склад населення – усе це сприяло становленню Одеси як європейського міста та зумовлювало поширення у тамтешньому суспільстві ідей лібералізму. Старі ж основи формування міського самоврядування не відповідали реаліям нового життя. Це усвідомлювали не лише представники місцевої інтелігенції, а й передова частина підприємців, у тому числі й банкіри. Окремі з них узяли безпосередню участь у підготовці та проведенні реформування одеського громадського управління.

1859 р. одеський градоначальник барон П.Ф. Местмахер у всепідданійшому звіті засвідчив незадовільність і невідповідність для Одеси міського управління. Таку позицію підтримав новоросійський і бессарабський генерал-губернатор О.Г. Строганов, який звернувся до Петербурга із клопотанням про дарування місту нового громадського устрою. Своє прохання він мотивував тим, що адміністрація не може успішно діяти без участі громадськості, необхідно надавати їй ініціативу і шукати способи поліпшення міського господарства¹.

Із дозволу міністерства внутрішніх справ було створено спеціальний комітет на чолі з градоначальником для розробки проекту положення для Одеси. До його складу ввійшло 17 осіб, у тому числі й Ф.П. Родоканакі. Документ, робота над яким завершилася 30 квітня 1860 р., містив досить прогресивні норми, навіть порівняно з Положенням 1846 р. для Петербурга, що слугувало зразком для Одеси. Далі проект рівно три роки розглядався у міністерстві й був затверджений 30 квітня 1863 р. під назвою «Положення про громадське управління міста Одеси». Відповідно до нього передбачалися такі органи громадського управління – загальна дума, розпорядча дума й міський голова. Критерій становості для отримання

---

¹ Одесса, 1794–1894. – С. 85.

виборчого права хоч і не скасовувався, проте доповнювався майновим цензом. Так, право голосу отримували особи, які досягли 21 року, проживали у місті не менше двох років, мали нерухомість або щорічний прибуток не менше 100 руб. сріблом. Жінки могли голосувати тільки через своїх родичів чоловічої статі¹.

Усі виборці поділялися на три курії – домовласників, купців і міщан. Спочатку кожна курія обирала однакову кількість виборчих, які потім на своїх зборах обирали по 25 гласних у загальну думу та по 3 члени у виконавчий орган – розпорядчу думу. Міський голова обирався загальними зборами трьох розрядів на чотири роки.

Для необхідних попередніх розпоряджень щодо введення нового Положення 3 серпня 1863 р. під головуванням градоначальника барона І.Й. Веліо було створено тимчасову комісію, до складу якої ввійшов і банкір А.Ю. Мас². Комісія мала виконати декілька завдань. Зокрема, перевірити права виборців і громадян, які претендують на зайняття громадських посад; виконати всі попередні розпорядження щодо проведення перших міських виборів та відкриття загальної думи; створити міські установи відповідно до Положення й розробити для них детальні інструкції. І, найголовніше, – скласти та оприлюднити списки виборців, надіславши їм повідомлення³. Таку роботу члени комісії виконали за два місяці й уже у жовтні в газеті «Одесский вестник» було опубліковано списки виборців. Їх загальна кількість становила 2657 осіб (тобто, лише 2,3% мешканців міста)⁴. Таким чином, нова система формування місцевого само-врядування фактично забезпечувала представництво у громадському управлінні інтересів більш заможних верств населення.

---

¹ ПСЗ РИ. – Собрание 2. – Т. 38, отд. 1. – № 39565. – С. 402–412.

² Одесса, 1794–1894. – С. 85.

³ Там же. – С. 88–89.

⁴ Історія Одеси. – С. 154.

Під кінець 1863 р. нове міське керівництво було обране. Нововведення суттєво пошквалили діяльність громадського управління Одеси, що, своєю чергою, позитивно відобразилося на стані міського господарства. Дума активніше почала займатися питаннями благоустрою, розвитку торгівлі, промисловості тощо.

Міська реформа 1870 р. остаточно скасувала принцип становості й ще більше розширила права місцевих органів самоврядування. Основним критерієм отримання виборчого права став майновий ценз. Відповідно до нового Міського положення¹, право участі у міських виборах отримали піддані Російської імперії чоловічої статі, які досягли 25-річного віку і сплачували податки з певного капіталу. Як і раніше, виборці розподілялися за трьома розрядами, однак тепер залежно від розмірів сплачених податків. Кожен із розрядів обирав третину гласних до міської думи. Крім того, закон дозволяв представникам одного розряду балотуватися у гласні на зборах іншого. Така виборча система, у результаті, призвела до того, що у думі переважали заможні городяни.

Загальна чисельність гласних міських дум визначалася, виходячи з чисельності виборців. Якщо останніх було менше 300, то кількість гласних становила 30, якщо ж більше, то на кожні 150 виборців додавалося 6 гласних, але разом їх мало бути максимум 72 особи. Дума, як представницький орган міського товариства, наділялася розпорядчими, і почасти законодавчими функціями. Строк її повноважень збільшувався до чотирьох років. Міська дума на своїх засіданнях обирала членів її виконавчого органу – міської управи, та міського голову, котрий керував як управою, так і думою. У Положенні не визначався конкретний склад управ. Тому кількість їх членів у різних містах була неоднаковою. Наприклад, у Херсоні вона становила 4 чол., Єлисаветграді – 3 чол., Миколаєві – 2 чол.²

---

¹ ПСЗ РИ. – Собрание 2. – Т. 45, отд. 1. – № 48498. – С. 821–839.

² Марченко О.М. Міське самоврядування на Півдні України у другій половині XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. – Одеса, 1997. – С. 49–50.

Нове міське положення було запроваджене на Півдні України одразу після затвердження його імператором. Проте 7 вересня 1872 р. з'явилися спеціальні «Правила про застосування нового міського положення до столиць та Одеси». Враховуючи, що у Петербурзі, Москві та Одесі міська реформа відбулася раніше, уряд передбачав можливість застосування у них нового Положення з окремими змінами та доповненнями. Запровадження нового громадського управління в Одесі розпочалося з середини вересня 1872 р. після отримання відповідного сенатського указу. Самі ж вибори до міської думи та формування управи відбулися у першій половині 1873 р.

Незважаючи на те, що реформа 1870 р. не скасувала державного контролю над місцевим самоврядуванням (нагляд покладався на губернаторів або градоначальників), вона значно розширила межі самостійності дум у вирішенні питань міського господарства. Це, своєю чергою, сприяло підвищенню громадської активності купецтва, яке почало відігравати важливу роль в органах самоврядування. Купці займали практично половину місць гласних міських дум. Так, у четверте чотириріччя (1883–1886 рр.) середньостатистичний відсоток купців і почесних громадян із купецького стану у складі дум по містах Російської імперії становив 53,7%, а Півдня України – 48,6%. При цьому в Одесі спостерігалось рівне представництво гласних другої (купецтво) та першої (дворянство) груп – по 34 особи (47,2%) із 72¹.

Такі позиції купецтва у громадському управлінні можна пояснити декількома причинами. По-перше, посилення державного контролю над самоврядуванням на початку 1880-х рр. зменшило інтерес до нього освічених верств населення. Купці ж розглядали міські думи як свої станові установи, через які вони могли лобювати власні інтереси. По-друге, в окремих купецьких родинах балотування у місцеві органи ставало сімейною традицією. По-третє, ділова

---

¹ Марченко О.М. Вказ. праця. – С. 83.

активність, працелюбство та підприємницький досвід купців були необхідними у повсякденній роботі органів самоврядування.

Одеська міська дума. Поч. ХХ ст.

Власники банкірських домів і контор також брали активну участь у громадському управлінні міста. Багато з них неодноразово обиралися гласними й проявили себе як енергійні, ініціативні діячі, які сприяли розвитку міської інфраструктури та забезпеченню добробуту городян. Одними з перших гласних одеської міської думи були Ф.П. Родоканакі та А.Ю. Мас. Багато років цю посаду обіймав і Є.І. Шульц. Завдяки своїм особистим заслугам, він займав у місті достойне становище і встановив своєрідний рекорд – обирався гласним тридцять років поспіль – з 1873 по 1904 рр.¹

Треба зазначити, що на Півдні України існували сприятливі умови для участі у місцевому самоврядуванні осіб нехристиянського віросповідання, зокрема євреїв, серед яких були й банкіри. Оскільки міста регіону входили до смуги осілості євреїв, то останнім надавалися виборчі права й можливість обиратися до органів громадського

¹ Плесская-Зебольд Э.Г. Указ. соч. – С. 405.

управління. Так, реформа 1863 р., проведена в Одесі, відкрила для євреїв нові можливості участі в місцевому управлінні. З обраних 75 гласних загальної думи вони становили практично половину – 37 осіб (49,3%)¹. Подальші перетворення обмежили представництво нехристиян у думах спочатку до третьої (1870 р.), а згодом до п'ятої (1892 р.) частини від загальної кількості гласних. Незважаючи на це, євреї відігравали помітну роль у роботі органів самоврядування. Відносна апатія інших гласних дозволяла їм досить часто виступати ініціаторами заходів із благоустрою міст, активно впливати на вирішення різних питань міського життя через участь своїх представників у комісіях, опікунських радах, управі тощо.

Із одеських банкірів єврейського походження гласними у різні часи були Абрам Маркович і Самуїл Абрамович Бродські, Озіас Хаїс та Бернард Вальтух. Особливо серед них вирізнявся А.Марк. Бродський, який, за визначенням сучасників, був «одним із найвидніших і найенергійніших діячів міста на багатьох видатних теренах діяльності: філантропічної, економічної й фінансової»². У 1873 р. він увійшов до складу управи, де завідував господарським відділенням. Діяльність Абрама Марковича на цій посаді принесла значну користь міському господарству Одеси і була визнана не тільки його прихильниками, але й противниками.

Хроніка виборів до одеської міської думи 1885 р., представлена у місцевій пресі, зокрема в «Одесском вестнике», дозволяє простежити участь у них банкірів. Із газетних повідомлень видно, що останні балотувалися за всіма трьома розрядами виборців. Обраними виявилися 8 осіб, з яких 1 – за першим розрядом, 6 – за другим й 1 – за третім. Троє гласних, а саме Є.І. Шульц, А.А. Мас і Ф.А. Мас, були власниками однієї банкірської фірми – «Арист Мас

---

¹ Ципперштейн С. Указ. соч. – С. 84.

² Частина неофіційна. Про похорони А.Марк. Бродського // Ведомости Одесского градоначальства. – 1884. – № 229. – С. 1.

і К^о». У цілому ж, із приблизно 14* функціонуючих у місті банкірських установ, 6 мали своїх представників у місцевій владі.

Як гласні та як приватні особи банкіри брали активну участь у благоустрої міста. Так, Ф.П. Родоканакі на початку 1860-х рр. входив до складу спеціального комітету для заможування вулиць та влаштування водостоків¹.

Однією з важливих проблем міст Півдня України було забезпечення городян питною водою та організація водопостачання. В Одесі це питання намагалися вирішити з часу заснування міста. До органів місцевої влади надходили різноманітні проекти побудови водопроводу. Проте більшість з них лише «приймалася до відома», а ті, що втілювалися у життя – не задовольняли потреб зростаючого міста. Єдиний прийнятний вихід убачався у проведенні водогону від Дністра. У зв'язку з цим, у 1859 р. з'являється проект створення акціонерної компанії одесько-дністровського водопроводу, статут якої був затверджений 14 липня 1861 р. Засновниками товариства виступили графи Е.Т. Баранов і М.Д. Толстой, дійсний статський радник О.І. Колемін, одеський першої гільдії купець і почесний громадянин С.С. Яхненко, одеський банкір І.А. Єфруссі, Я. Сороченков, І. Ходоровський і М. Ерікс². Компанія планувала прокласти водогін довжиною 80 верств (84,8 км) та поєднати його з іригаційною системою для зрошення навколишніх полів. Однак товариству не вдалося досягти домовленості з міським громадським управлінням і у вересні 1864 р. загальна дума постановила порушити клопотання про визнання його неіснуючим, «як такого, що не виконав прийнятих за статутом зобов'язань»³. Ще два роки засновники продовжували переговори з думою, але в результаті так і не підписали контракт.

---

* Точну кількість встановити не можливо.

¹ Одесса, 1794–1894. – С. 248.

² Там же. – С. 285; Об Одесско-Днестровском водопроводе. – Санкт-Петербург, 1871. – С. 3–4.

³ Одесса, 1794–1894. – С. 285–286.

Тоді місцева влада знову оголосила конкурс на організацію водопостачання. До думи надійшло багато проєктів улаштування водогону – з Парижа, Лондона, Берліна, Петербурга, Глазго, Кенігсберга. Від Одеси один із проєктів представив і А.Марк Бродський¹. Хоча його пропозиції не були схвалені, він і надалі продовжував займатися цим питанням. Зокрема, у 1873 р. виникла суперечка, яка могла призвести до ліквідації водопровідної компанії, що частково належала англійцям. І місцева англійська рада вважала відповідальним за цей конфлікт особисто А.Марк Бродського².

Активну життєву позицію і комерційний досвід банкірів використовували не лише міська, а й губернська та центральна влада, залучаючи їх до роботи у різних комісіях і комітетах, покладаючи на них виконання спеціальних завдань. Так, Ф.А. Мас і Є.І. Шульц входили до складу виконавчого комітету зі спорудження нового приміщення міського театру в Одесі³.

Слід відзначити, що Є.І. Шульц проявив себе як талановитий фінансист, тому постійно обирався до фінансової комісії міської думи. У 1876 р. він також очолював створену думою комісію з розгляду стану одеської торгівлі. Результати роботи останньої було викладено у спеціальній записці, в якій наводився короткий огляд історичного розвитку торгівлі Одеси, окреслювалися існуючі проблеми та пропонувалися шляхи їх вирішення⁴. Здібності Євгена Івановича були оцінені й у міністерстві фінансів. При міністрах І.А. Вишнеградському та С.Ю. Вітте його неодноразово запрошували до Петербурга для участі у засіданнях фінансового й торгово-промислового характеру⁵.

---

¹ Одесса, 1794–1894. – С. 289–290.

² Ципперштейн С. Указ. соч. – С. 144.

³ Плесская-Зебольд Э.Г. Указ. соч. – С. 407, 413.

⁴ Записка о средствах к развитию одесской торговли, составленная комиссией, избранной Одесской городской думою.

⁵ Плесская-Зебольд Э.Г. Указ. соч. – С. 405.

Великим авторитетом і довірою в адміністрації Новоросійського краю користувався А.Ю. Мас, який практично з перших днів своєї появи в Одесі включився у громадське життя міста. Восени 1837 р. тут почала поширюватися епідемія чуми. Для боротьби з пошестю за розпорядженням новоросійського і бессарабського генерал-губернатора графа М.С. Воронцова місто й передмістя було розподілено на 16 кварталів, кожен з яких перебував під наглядом особливого комісара. Основним обов'язком останнього було спостереження за епідеміологічною обстановкою в довірєній йому ділянці. Комісари виступали як посередники між жителями і керівництвом міста. Усі розпорядження оприлюднювалися через них. Одним із таких комісарів у 1-й квартал першої частини міста був призначений А.Ю. Мас¹. Очевидно, він доклав чималих зусиль для припинення епідемії, оскільки за службу на цій посаді був нагороджений золотою медаллю на Олександрівській стрічці, а сучасники й через сорок років згадували його заслуги і «неутомимые труды» під час цього страшного лиха².

У кінці 1830-х – на початку 1840-х рр. А.Ю. Мас входив до складу декількох комісій, створених за ініціативою генерал-губернатора³. А за «особые труды» з розробки та перегляду Карантинного статуту й ревну службу він удостоївся звання комерції радника і золотої медалі на Аннинській стрічці⁴.

Окрім загального самоврядування у Російській імперії існувало й станове, зокрема купецьке. До 1870 р. воно фактично було складовою частиною міського громадського управління. Після проведення реформи та зміни у принципах формування органів місцевого самоврядування, купецьке станове управління продовжило своє існування як самостійна організаційна структура. У законі від

---

¹ ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 924. – Арк. 5зв.

² Там само. – Арк. 9зв.; Некролог : Барон Арист Ефимович Мас.

³ ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 924. – Арк. 5зв., 9зв., 10зв.

⁴ Там само. – Арк. 6зв., 10зв., 15.

28 червня 1879 р. остаточно визначалася його структура. Спрощене корпоративне самоврядування передбачало зібрання купецької громади та її органи, посади купецького старости та його заступника. Повне самоврядування включало у себе дільничні виборчі збори, збори виборних купецького стану, купецьку управу й станового старшину. В Україні така система існувала лише в Одесі.

Повноваження купецьких товариств в основному зводилися до збору відомостей про представників купецького стану, видачі їм відповідних посвідчень, запровадження місцевих зборів із гільдійських і промислових свідоцтв, доведення до відома купців різної інформації від установ і організацій.

У кінці XIX – на початку XX ст. купецькі корпорації зазнають суттєвих змін. Поступово перетворюючись на загальнопідприємницькі представницькі об'єднання, вони все частіше відстоювали інтереси всього місцевого кола підприємців та ініціювали спільні засідання купців, торговців і промисловців. У роботі цих організацій брали участь і власники банкірських установ, особливо в Одесі, де роль управи була досить значимою. Так, тривалий час виборним та членом ревізійної комісії купецької управи був О.С. Хаїс. У передвоєнні роки на ці посади обиралися брати В.Ф. і О.Ф. Куссіси, З.С. Ашкеназі, С.М. Барбаш, А.Р. Харі¹.

Окрім купецьких товариств банкіри були активними членами й інших професійних представницьких організацій підприємців, зокрема біржових комітетів і комітетів торгівлі та мануфактур. Необхідно зауважити, що в Російській імперії політика державного втручання позначилася й на цій сфері суспільного життя. Об'єднання підприємницьких кіл та вихід їх на політичну арену довгий час стримувалися дворянсько-чиновницькою бюрократією.

---

¹ Вся Одесса. – С. 173; Справочная книга о купцах первой и второй гильдии... За 1912 г. – С. I–IV; Там же. – За 1913 г. – С. I–III; Хроніка. Засідання виборних купецької верстви 18 квітня // Одесский вестник. – 1885. – № 88. – С. 3.

Тільки з 1870-х рр. буржуазія імперії отримала право представляти свої інтереси через спеціальні органи, хоча окремі з них залишалися напівказанними.

Ще у 1820-х рр. за ініціативою Є.Ф. Канкріна при міністерстві фінансів, за зразком європейських, було утворено дві ради – мануфактурну та комерційну. Перша мала сприяти розвитку мануфактурної промисловості, друга – внутрішньої та зовнішньої торгівлі. У великих торгових містах, таких, як Москва, Рига, Архангельськ, Таганрог, Одеса, функціонували відділення комерційної ради. До їх складу входило шість членів із купців першої та другої гільдії, які зарекомендували себе як вправні комерсанти. З 1837 по 1863 рр. членом одеського відділення комерційної ради був А.Ю. Мас¹.

1872 р. обидві ради було реорганізовано в єдиний орган до-радчого характеру – раду торгівлі й мануфактур. Її компетенція була значно розширена порівняно з попередніми установами. На місцях, у найважливіших економічних центрах, утворювалися комітети торгівлі й мануфактур, до повноважень яких входило обговорення й вирішення регіональних і деяких загальнодержавних питань, що стосувалися торгівлі й промисловості. Комітети склалися з 6–12 членів, які обиралися міською думою чи зібранням купецтва на чотири роки. В Одесі такий відкрився у 1875 р. Тривалий час його очолював комерції радник О.С. Хаїс, а серед членів були З.Є. Ашкеназі та Є.І. Шульц.

Певне уявлення про діяльність комітету можна скласти за його щорічними звітами. Наприклад, у 1911 р. до складу цього органу входило 11 членів. Комітет провів 10 засідань на яких розглянув більше 10 важливих питань торгово-промислового життя, серед останніх можна назвати такі, як про підтримку заходів щодо припинення холери та чуми в Одесі, відкриття спеціальної вантажної пароплавної лінії Одеса–Лондон для збільшення експортно-

---

¹ Скальковський А. Мои воспоминания о бароне А.Е. Массе // Одесский вестник. – 1880. – № 6. – С. 2.

імпортних операцій у цьому напрямі, про розгляд звернення службовців підприємств, зобов'язаних публічною звітністю, щодо припинення дії закону 1906 р., відповідно до якого вони зобов'язані сплачувати податок із доходу тощо¹.

Відчутний вплив на суспільно-економічні відносини справили й біржові комітети. На відміну від країн Західної Європи, у Російської імперії вони не лише здійснювали управління біржами, а й виступали як регіональні представницькі організації. Особливо така спрямованість посилилася з останньої третини XIX ст. після створення нових товарних бірж та надання їм дозволу захищати інтереси буржуазії перед урядом. Вони могли подавати клопотання з економічних питань до різних інстанцій. Причому, враховуючи формальну підпорядкованість бірж міністерству фінансів, а з 1906 р. – міністерству торгівлі й промисловості, комітети мали право безпосереднього звернення до керівників цих відомств. Поступово представницька робота стала невід'ємною частиною функціонування біржових установ.

Одеська біржа була однією із найстаріших і найдієвіших в імперії. Членами її виконавчого органу – біржового комітету, могли бути як російськороддані купці, так і іноземці, які входили до біржової громади. На російських біржах діяла негласна заборона представникам юдейського віросповідання ставати членами біржі. Одеська ж була єдиним винятком, зафіксувавши у своєму статуті вільний допуск євреїв у маклери та члени біржового комітету. Ще однією особливістю даної установи було те, що більшість усього періоду її існування на чолі комітету стояли банкіри А.А. Анатра, А.Ю. Мас, Є.І. Шульц. Двоє останніх займали цю посаду більше двадцяти років кожен. А.Ю. Мас був обраний головою біржового комітету у 1850 р. Саме під його керівництвом комітетові вдалося пролобіювати у 1860-х рр. будівництво перших колій Південно-Західної залізниці

---

¹ Отчет Одесского комитета торговли и мануфактур за 1911 год. – Одесса, 1912. – С. 3–22.

Частина третя. Соціокультурний портрет одеського банкіра

з метою заміни економічно неефективного перевезення зерна чумацькими валками. З 1886 р. цю посаду зайняв Є.І. Шульц. Його вплив і авторитет були великими. Він сприймався як представник етичного напрямку в комерції, уся діяльність котрого базувалася на високоморальних основах: коректності, доброзичливості, лояльності, об'єктивності, гуманізму. Після смерті Є.І. Шульца біржовий комітет зібрався на екстрене засідання для вшанування його пам'яті, а в день похорон призупинилися всі біржові операції¹.

Одеська біржа («Нова»)

У перші десятиліття ХХ ст. власники банкірських установ продовжували займати провідне становище у біржовому комітеті. Його членами були О.С. Хаїс, Я.А. Бродський, З.Є. Ашкеназі й А.І. Тработті, який, до того ж, очолював арбітражну комісію, що діяла при біржі². Можливо, саме такою вагомістю банкірів можна пояснити непримириму позицію одеського біржового комітету

---

¹ Плесская-Зебольд Э.Г. Указ. соч. – С. 406, 408.

² Вся Одесса. – С. 32; Памятная книжка Херсонской губернии на 1913 год. – Херсон, 1913. – С. 298.

у питанні законодавчого обмеження банкірської діяльності напередодні Першої світової війни.

Як досвідчені фахівці банкіри досить часто виступали особистими представниками підприємницьких організацій у різних державних і громадських установах¹, брали участь у роботі комітетів міністерства фінансів, засіданнях всеросійських і регіональних з'їздів представників промисловості й торгівлі тощо.

Специфічною формою суспільної діяльності власників банкірських домів і контор Одеси було виконання консульських повноважень. У XIX ст. консули фактично були торговими агентами урядів різних держав, зацікавлених у розширенні економічних зв'язків. Вигідне геополітичне становище та стрімкий розвиток Одеси сприяли заснуванню тут ряду іноземних консульств. На посаду консула призначалися, як правило, неогоціанти, які заслужили добру репутацію та не перебували під судом чи слідством. Етнічна належність значення не мала й могла не відповідати назві держави, інтереси якої представлялися. Крім того, що це була велика честь для купців, консульська служба відкривала перед ними нові горизонти для розвитку власної справи. Вони мали можливість отримувати інформацію про стан порту, врожаї та ціни на зерно, фрахтувати судна, корегувати розклад торгових рейсів тощо. Усе це сприяло успішності підприємницької діяльності. У 1860–1870-х рр. повноваження консула виконували: Ігнатій Єфруссі – шведський і норвезький; Герман Рафалович – бразильський; Онисим Рафалович – бельгійський; Георгій Рафалович – данський, бразильський віце-консул; Федір Родоканакі – тосканський². Однак найбільш тривалий час на консульській службі перебував А.Ю. Мас. Його стабільна комерційна діяльність та авторитет привернули увагу європейських, зокрема німецьких,

---

¹ Див. наприклад: Отчет Одесского комитета торговли и мануфактур за 1911 год. – С. 3; Вся Одесса. – С. 173.

² Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1877 г. – Одесса, 1876. – С. 91–92.

ділових кіл. Починаючи з 1838 р. він займав посаду спочатку ганноверського й прусського, згодом генерального прусського, і, нарешті, генерального північнонімецького консула в Одесі. Ці обов'язки А.Ю. Мас виконував більше тридцяти років і відмовився від них у 1872 р.¹ Його зусилля високо оцінила німецька влада, нагородивши ганноверським орденом Гвельфів 4-го ступеня (1854 р.) й пруським орденом Червоного Орла 3-го ступеня (1858 р.)² А 12 квітня 1873 р. король пруський й імператор німецький пожалував йому баронський титул, дозвіл на носіння якого в Російській імперії він отримав 1874 р.³ Не залишилась непоміченою діяльність А.Ю. Маса і з боку російської влади. За виконання обов'язків консула він удостоївся ордену Св. Анни 2-го ступеня⁴.

Суспільне життя банкірів Одеси не обмежувалося лише участю у станово-представницьких і професійних організаціях. Вони мали широке коло інтересів – естетичних, спортивних, національно-культурних та інших, які намагалися задовольнити через світські заходи, членство у різноманітних гуртках, клубах і товариствах.

Серед найрозовсюдженіших хобі власників банкірських домів і контор було захоплення садівництвом і квітникарством, про що свідчать звіти одеського відділу Імператорського російського товариства садівництва. Серед його членів знаходимо імена А.А. Маса, Ф.А. Маса, Є.І. Шульца, К.Д. Вальтуха, М.Ф. Рафаловича, П.Ф. Родоканакі⁵. Вони мали прекрасні приватні сади в Одесі, поряд із професіоналами входили до складу експертних комісій, представляли на виставки свої експонати. Наприклад, барон Ф.А. Мас на «Святі тролянд» у 1890 р. отримав другу нагороду – середню срібну медаль «за

---

¹ ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 924. – Арк. 8.

² Там само. – Арк. 6зв., 10зв., 11зв.

³ Там само. – Арк. 8.

⁴ Там само. – Арк. 16зв.

⁵ Отчёт и труды Одесского отдела Императорского российского общества садоводства. За 1885 год. – Одесса, 1886. – С. XXXI–XL; Там же. – За 1890 г. – С. LXXXVII–XCXV.

великий кошик із досить доброго квіткового матеріалу відмінної культури та за прекрасні троянди високої культури»¹.

На рубежі XIX–XX ст. популярності серед населення міст набувають заняття спортом. Активними учасниками одеських спортивних клубів стають і представники відомих банкірських родин. Значний внесок у розвиток суднобудування, судноводіння, водного спорту та фізичної культури зробив Чорноморський яхт-клуб, створений у 1875 р. До його складу входили А.І. Тработті, барон В.А. Мас, О.Ф. і В.Ф. Куссісі, Г.Ф. Рафалович, І.С. Ксідіас². Вони були не лише яхтсменами, але й виступали ініціаторами заходів, які дозволяли залучити до вітрильного спорту й менш забезпечені верстви населення. Так, у 1895–1896 рр. керівництво яхт-клубу надало Одеському товариству сприяння фізичному вихованню дітей дозвіл на користування суднами клубу для занять із веслування з метою фізичного розвитку вихованців деяких гімназій та всіх міських училищ. Також з ініціативи комітету клубу, до складу якого входили командор, віце-командор і скарбник (у різні роки ці посади обіймали В.А. Мас, Г.Ф. Рафалович, В.Ф. Куссісі), було створено безкоштовну школу плавання для всіх бажаючих³.

Одним із найактивніших учасників Чорноморського яхт-клубу був барон Володимир Аристович Мас – внук А.Ю. Маса. Багато років він стояв як на його чолі (віце-командор (1904–1908 рр., 1911–1914 рр.), командор (1909–1910 рр.)), так і перегонової та суддівської комісії. У 1895 р. ним було засновано перехідний приз для учасників перегонів вітрильного гуртка – срібний кубок (див. додаток З),

---

¹ Отчёт и труды Одесского отдела Императорского российского общества садоводства. За 1890 г. – С. XV.

² Отчёт комитета Черноморского яхт-клуба. – Одесса. – За 1910–1914 гг.; Губарь О. 101 вопрос об Одессе. Вопрос № 51: «И над тобою только паруса», или откуда и зачем взялись яхт-клубы? [Электронный ресурс].

³ Отчёт Черноморского яхт-клуба за 1905 г. – Одесса, 1906. – С. 25–26.

Артур Антонович Анатра

а пізніше ще один – срібна братина*. Останній, заснований на честь 30-річного ювілею яхт-клубу як перехідний приз, мав слугувати розвиткові спорту й об'єднанню всіх чорноморських яхт-клубів¹.

Суттєву роль у розвитку авіаційного спорту відіграли Арт.А. Анатра й І.С. Ксідіас. Вони були засновниками та членами правління одеського аероклубу (засн. 1908 р.)². І.С. Ксідіас за власні кошти придбав перший у Російській імперії аероплан французького пілота і конструктора Анрі Фармана. Також він оплатив навчання у пілотній школі останнього одному з перших дипломованих росій-

---

* *Братина* – старовинна велика куляста посудина, в якій подавалися напої для розливання по чашам або пиття по колу.

¹ Отчёт комитета Черноморского яхт-клуба. – За 1910–1914 гг.; Там же. – За 1905 г. – С. 36; Отчёт парусного кружка при Черноморском яхт-клубе. – Одесса. – За 1895–1911 гг.

² Вся Одесса. – С. 169, 173.

ських авіаторів М.Н. Єфимову, уклавши з ним трудовий контракт. Звичайно, банкір керувався принципом вигоди. Як талановитий підприємець він прорахував можливість отримання від такого капіталовкладення непоганих доходів у майбутньому – планував проведення платних авіашоу. Однак той факт, що його дії, крім одержання особистого зиску, сприяли становленню російської авіації, є беззаперечним.

І.С.Ксідіас (?) з М.Н. Єфимовим під час першого польоту в Одесі. Березень, 1910 р.

Невід’ємним елементом суспільного життя банкірів була організація дозвілля: улаштування балів, маскарадів, літературних, музичних вечорів, відвідування театру, світських зібрань. Останні спочатку були характерні тільки для аристократії. Представники нижчих верств населення до участі у них не допускалися. Проте були окремі винятки. Після прибуття до Одеси генерал-губернатор М.С. Воронцов постійно влаштовував у своєму домі вечори й бали. Сформувався так званий елітарний гурток, до якого входила російська, польська ті іноземна знать, а також крупні неогоціанти, «виключно з іноземців». До нього потрапили й А.Ю. Мас та Ф.П. Родоканакі¹. Інші банкіри були членами комерційних клубів,

---

¹ Атлас Д. Указ. соч. – С. 53.

які почали створюватися з середини XIX ст. У них вони не лише відпочивали, а й обговорювали та вирішували важливі питання, які стосувалися господарських і громадських справ.

На суспільному житті Південної України, зокрема й Одеси, позначилися особливості процесу заселення краю. Його населення було багатоетнічним і не становило єдиної уніфікованої спільноти. Мешканці міст поділялися на т. зв. «кола», які формувалися за ознакою етнічної чи соціальної належності й практично не перетиналися. Особи кожної окремої національності, у тому числі й купці, намагалися триматися своєї етнічної спільноти. Вони створювали власні громадські об'єднання, будували храми тощо. При цьому громади займалися не лише вирішенням проблем місцевого значення, а й підтримували одноплемінників на історичній батьківщині в їх боротьбі за державну незалежність, приєднувалися до світових громадсько-політичних і реформістських рухів.

У першій половині XIX ст. однією з найактивніших у підтриманні національно-визвольного руху в Греції була одеська грецька громада. Її представники намагалися всіляко допомогти своїм співвітчизникам. Особливо це прагнення проявилось під час Критського повстання 1866–1869 рр. У багатьох містах Російської імперії утворилися комітети допомоги критянам. В Одесі такий комітет очолив Ф.П. Родоканакі. Він, не зважаючи на те, що більшу частину життя провів у Росії, завжди ідентифікував себе з грецьким народом і виступав його істинним патріотом. Можливо саме тому царський уряд обрав негоціанта як посередника для надання допомоги жителям острова Крит. Після відповідного звернення російського посла у Константинополі генерала М.П. Ігнат'єва, влада виділила 50 000 руб. для закупівлі й доставки зерна голодуючим кандіотам*. Здійснення цієї акції новоросійський генерал-губернатор П.Є. Коцебу доручив «відомому одеському ділку» Ф.П. Родоканакі. Останній сумлінно виконав

---

* *Кандіоти* – одне з найменувань критян, від венеціанської назви острова Крит – Кандія.

поставлене завдання, за що у 1868 р. був нагороджений грецьким командорським хрестом ордена Спасителя¹.

У містах південного регіону досить численними були єврейські громади, активними учасниками яких завжди були юдеї-банкіри. Їх діяльність проявлялася у різних формах – від членства в духовних правліннях* до почесного керівництва навчальними закладами. У другій половині XIX ст. спостерігається утворення нових різноманітних єврейських організацій, переважно професійного та культурно-просвітницького характеру. Така активізація громадської діяльності євреїв обумовлювалася рядом причин. Зокрема І. Котлер називає три фактори, які вплинули на розвиток цього явища. По-перше, після розпуску кагалів у 1840-х рр. у середовищі російського єврейства відбувається руйнування традиційних громадських структур. По-друге, обмеження, встановлені тогочасним імперським законодавством щодо вступу осіб юдейського віросповідання до міських організацій, спонукали єврейське населення до створення власних організаційних структур. І, по-третє, цьому сприяв ряд законів Олександра II, які юридично спростили процедуру створення товариств².

Погоджуючись із названими чинниками, на нашу думку, необхідно додати ще один – вплив ідей єврейського просвітництва – Гаскалі. Цей рух виник у Німеччині і проголосив поєднання етнічного традиціоналізму з досягненнями європейської культури. Послідовники Гаскалі, маскіліми, не просто наслідували неєврейське середовище, але й частково поділяли його цінності. Вони підтримували ідею інтеграції євреїв в оточуюче суспільство при одночасному збереженні соціального і релігійного характеру єврейства. Таким

---

¹ Терентьева Н.А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность... – С. 210–211; Янници Ф. Указ. соч. – С. 186–187.

* Тут – у значенні органу управління релігійної громади.

² Котлер И. Указ. соч. – С. 81.

чином, передбачалося не викорінення юдаїзму, а лише його реформування, модернізація.

У Російській імперії ідеї Гаскалі знайшли благодатний ґрунт у межах смуги осілості й досягли більшого прогресу, ніж на Заході. Особливо відзначилася Одеса. «Можливо, ніде – пише С. Ципперштейн, – акультурація не була настільки всеохоплюючою, як в Одесі»¹. На думку дослідника, цьому сприяли високий рівень урбанізації, багатонаціональний характер міста й, особливо, його комерційна спрямованість. Тісні і тривалі торгові зв'язки Одеси із Західною і Центральною Європою, Азією й Сполученими Штатами Америки значно полегшували одеситам контакти з навколишнім світом порівняно з тими можливостями, які були у типових російських євреїв. Багато одеських євреїв вивчали іноземні мови, тому що знання італійської, французької чи німецької розглядалося як необхідна умова участі у місцевому економічному житті. Заохочені економічними можливостями, які відкрилися для євреїв, традиціоналісти, на відміну від однодумців в інших областях імперії, відправляли своїх дітей студіювати світські дисципліни, щоб підготувати їх до вигідної комерційної кар'єри².

Важливу роль у поширенні просвітництва відіграла міграція бродських євреїв, які й принесли до Новоросійського краю ідеї Гаскалі. Саме вихідці із Галичини, завдяки своїй освіченості й капіталам, зайняли лідируючі позиції в одеській громаді та встановили контроль над усіма її інститутами. Вони вдало використали існуючі умови тогочасного життя, зрозумівши значення модернізації для успішного розвитку єврейського підприємництва. Акультурація виявилася вигідною як в економічній, так і суспільній сферах³.

Серед прибічників Гаскалі було чимало банкірів. Вони належали до тих представників великого капіталу, які разом з інтеліген-

¹ Ципперштейн С. Указ. соч. – С. 27.

² Там же. – С. 28.

³ Там же. – С. 74.

цією виступали за громадянську емансипацію євреїв Російської імперії. Основним засобом її досягнення вважалася державна освіта. Слід зазначити, що уряд Миколи I досить поблажливо поставився до процесу єврейської суспільної інтеграції, оскільки у цілому вона відповідала асиміляторським прагненням влади. При цьому державна політика будувалася за принципом «батога і пряника». Перетворення євреїв здійснювалося «з одного боку, заохоченнями, а, з іншого, – спонуканнями та обмеженнями»¹. Нова влада на чолі з Олександром II продовжила курс поступової емансипації єврейства й заявила про свою готовність надати більш широкі громадянські права у першу чергу тим євреям, котрі здобули освіту в державній школі. Таким чином, остання стала інструментом досягнення власних політичних цілей, який влаштував обидві сторони.

1863 р. у Петербурзі виникло «Товариство поширення освіти серед євреїв у Росії» (ТОЄ). Воно стало єдиною офіційно визнаною загальноросійською єврейською організацією і спочатку розцінювалося багатьма діячами як центральний представницький політичний орган євреїв імперії, покликаний сприяти вирішенню усіх їхніх проблем². Однак уряд обмежив функції ТОЄ лише сферою освіти. Відповідно до статуту, завдання товариства полягали у сприянні поширенню серед євреїв знання російської мови, публікації «корисних» творів, перекладів і періодичних видань як російською, так і єврейською мовами, заохоченні юнацтва, яке присвятило себе наукам³.

Ініціаторами та засновниками товариства виступили Євзель Габрієльович Гінцбург і Абрам Маркович Бродський. Ці дві особистості якнайкраще демонстрували різницю у поглядах і характері дій

---

¹ ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 17. – Спр. 45. – Арк. 2.

² Полищук М. Указ. соч. – С. 212.

³ Общество для распространения просвещения между евреями в России за 50 лет. (Краткий исторический очерк). – Санкт-Петербург, 1913. – С. 4–5.

петербурзького й одеського комітетів товариства. Є.Г. Гінцбург належав до старшого покоління петербурзької єврейської еліти, чий традиціоналізм унаслідок порівняно недавнього переїзду до столиці зазнав лише часткового впливу її культурної атмосфери. Природно, що така позиція петербуржців визначила їх орієнтованість на помірковані реформи. Будучи всього на чотири роки молодшим за Є.Г. Гінцбурга, А.Марк. Бродський представляв більш молоде покоління світських і русифікованих одеських громадських діячів, у середовищі яких швидко зростає вплив інтелігентів з університетською освітою, які віддавали перевагу більш радикальним реформам. Обраний «старшим членом», тобто другою особою у столичному комітеті, він не мав можливості відігравати у ньому помітну роль з огляду на епізодичність своєї появи у Петербурзі¹. Зате він очолив одеське відділення товариства, відкрите у жовтні 1867 р. У його ж помешканні на Херсонському узвозі розміщувався спочатку і сам комітет². Однак у подальшому А.Марк. Бродський фактично не брав участі у роботі відділення, хоча й продовжував залишатися серед його членів. Реальне управління здійснював секретар нового органу – Е.М. Соловейчик, повноважність якого була остаточно закріплена у травні 1870 р. обранням на посаду голови³. Істинні причини відходу А.Марк. Бродського від справ товариства залишилися невідомими. Одеське відділення ТОЄ проіснувало до березня 1872 р., коли відбулося його офіційне закриття. Воно відновило своє функціонування лише в 1878 р. і займалося переважно підтримкою навчальних закладів та учнів.

У цілому, незважаючи на те, що «Товариство поширення освіти серед євреїв у Росії» розглядалося як культурно-освітня організація, воно підготувало ґрунт і кадри для єврейських політичних рухів і партій⁴.

¹ Полищук М. Указ. соч. – С. 212–213.

² Котлер И. Указ. соч. – С. 88.

³ Полищук М. Указ. соч. – С. 213.

⁴ Там же. – С. 212.

Погроми 1870–1880-х рр. призвели до змін у світогляді єврейської буржуазії й інтелігенції. Зростало розчарування в ідеалах просвітництва, акультурація визнавалася передчасною. У зв'язку з цим усе більшого поширення набували націоналістичні тенденції у суспільних і політичних поглядах євреїв. На перший план вийшла ідея так званого практичного чи поселенського сіонізму – національного відродження та створення держави на історичній батьківщині у Палестині. Особливо цей рух активізувався в Російській імперії на початку 1880-х рр., де його називали палестинофільським. Саме після погромів 1881 р. розпочалася масова стихійна еміграція євреїв. У журналі «Рассвет» з'явилася стаття Моше Лейби Лілієнблюма «Загальноєврейське питання й Палестина», в якій автор висловлював думку про те, що «страждання євреїв» не припиняться, доки вони залишатимуться «чужими», оскільки лише у цьому джерело їхніх «нестерпних мук» («Розпочата масова еміграція має принести не сумнівну користь одним лише емігрантам, а істинну користь усьому єврейському народу»). Тому слід спрямувати хоча б частину емігрантів на історичну батьківщину. Необхідно «прагнути до колонізації Палестини, до заселення її євреями так, щоб за одне століття євреї могли майже остаточно залишити негостинну Європу й переселитися в близьку до неї країну наших предків, на яку ми маємо історичне право»¹.

У 1881–1882 рр. в країнах Європи (насамперед в європейській частині Російської імперії та в Румунії) створюються перші гуртки палестинофілів, які готувалися до переїзду в «Ерец-Ізраель» і збирали для цього кошти. Пізніше вони об'єдналися у міжнародний рух, який отримав назву «Ховевей-Ціон» – «Люблячі Сіон».

Прибічниками руху були в основному представники інтелігенції. Однак, його підтримали й окремі великі капіталісти, такі, як фінансист М.Х. Монтефіоре. Із банкірів Одеси нами точно встановлена причетність до палестинофільства двох купців – О.С. Хаїса та С.М. Барбаша. Так, зі змісту одного із поліцейських звітів випливає,

---

¹ Цит. за: Котлер И. Указ. соч. – С. 125–126.

що О.С. Хаїс надав приміщення своєї банкірської контори під проведення зборів євреїв для обговорення питання про їх еміграцію з Російської імперії¹. Проте більш активним учасником руху виявився Самуїл Матусович Барбаш. Він був одним із лідерів найбільшої в Європі організації Ховевей-Ціон – російського «Товариства допомоги євреям землеробам і ремісникам Сирії та Палестини», відкритого 1890 р. в Одесі. 14 квітня того ж року відбулося перше засідання товариства, на якому учасники обрали його керівний орган – комітет, до складу котрого ввійшли лікар Л.С. Пінскер (голова), присяжний повірений М.Г. Моргуліс (секретар), купці А.Ш. Грінберг (скарбник), С.Ф. Пуріц і С.М. Барбаш².

Відповідно до статуту, основна задача організації полягала у наданні благодійної допомоги євреям, які поселилися у Сирії та Палестині, з метою їх заохочення до виробничої праці (переважно землеробства). При цьому йому заборонялося сприяти переселенню євреїв, особливо масовому³. У результаті подальша діяльність товариства зводилася до збору пожертвувань і надання персональної матеріальної підтримки поселенцям у Палестині.

Із виявлених архівних матеріалів видно, що С.М. Барбаш постійно переобирався на посаду члена одеського комітету, навіть після того, як діяльність організації набула політичного характеру⁴. У 1913 р. банкір був делегатом XI конгресу сіоністів у Відні. А у донесенні начальника жандармського управління м. Одеси він названий як один із діячів сіонізму, які користуються «великою популярністю не лише в Росії, але й за кордоном»⁵. Проте така

---

¹ Котлер И. Указ. соч. – С. 131.

² ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 543. – Спр. 312. – Арк. 5.

³ Устав Общества вспомоществования евреям земледельцам и ремесленникам в Сирии и Палестине. – Санкт-Петербург, 1890. – С. 1.

⁴ ЦДІАК України. – Ф. 268. – Оп. 2. – Спр. 72. – Арк. 21; Там само. – Спр. 148. – Арк. 71; Там само. – Ф. 385. – Оп. 1, т. 1. – Спр. 630. – Арк. 64–65; Там само. – Оп. 7. – Спр. 88. – Арк. 117.

⁵ Там само. – Ф. 385. – Оп. 7. – Спр. 88. – Арк. 265–265зв.

характеристика відповідає радше практичному напрямку сіоністської діяльності, ніж політичному. Підтвердженням цьому є відсутність у жандармських звітах повідомлень про обшуки та допити С.М. Барбаша. Натомість його прізвище зустрічається у тих документах, де йдеться про еміграцію євреїв із Російської імперії та пов'язані з цим фінансові операції. Прикладом такої діяльності може слугувати участь в «Єврейському колонізаційному товаристві» (ЄКТ), заснованому бароном М. фон Гіршем 1891 р. у Лондоні для переселення російських юдеїв до Аргентини. Товариство було організоване як комерційне у формі акціонерної компанії з початковим капіталом 2 млн фунтів стерлінгів. Незабаром воно відкрило своє відділення у Петербурзі, яке очолив барон Г.Є. Гінцбург. Посилення процесу еміграції євреїв зумовило створення ряду бюро ЄКТ у центрах компактного проживання етносу. В Одесі представником товариства й, відповідно, головою місцевого бюро був С.М. Барбаш¹.

Діяльність ЄКТ зосереджувалася в основному на сприянні переселенню євреїв до інших країн і матеріальній підтримці єдиновірних колоністів у Російській імперії. Згодом товариство почало займатися заснуванням та підтримкою освітніх і промислових закладів, зразкових ферм, кредитних установ тощо².

Самуїл Матусович Барбаш був одним із засновників фірмово-командитного товариства «Геула», створеного в 1904 р. Офіційно, згідно зі статутом, організація мала на меті «експорт та імпорт різноманітних товарів, а рівно закупівлю і перепродаж земельних ділянок у Сирії й Палестині». Насправді ж основною була друга частина мети. Завдання товариства зводилися до придбання нерухомості в Палестині для євреїв, які поки що проживають в імперії, та захист їхніх інтересів³. Також одеський банкір входив до складу ради дирек-

---

¹ ЦДІАК України. – Ф. 385. – Оп. 7. – Спр. 88. – Арк. 159–159зв.

² Там само. – Арк. 160.

³ Об учреждении командитного товарищества «Геула» для покупки и перепродажи земель в Палестине // Еврейская жизнь. – 1904. – № 1. – С. 238–240.

торів Єврейського колоніального банку (The Jewish Colonial Trust Limited) у Лондоні та правління його філії в Яффі – Англо-Палестинської компанії (The Anglo Palestine Company Limited)¹, які здійснювали фінансування політичної й економічної діяльності Всесвітньої сіоністської організації.

Викладені вище факти дозволяють стверджувати, що сіоністська діяльність банкірів Одеси, зокрема С.М. Барбаша, мала не політичний, а практичний характер і полягала у забезпеченні фінансової бази для переселення євреїв до Палестини з метою створення національної держави.

Таким чином, суспільна діяльність одеських банкірів була різноплановою. Вона включала не лише службу в місцевих думах, комітетах і комісіях, у спеціальних представницьких органах буржуазії. Належність їх до верхівки купецтва зобов'язувала підтримувати на високому рівні свій соціальний статус і вести активне життя у різних його проявах. Суспільно-політичні зміни, які відбулися наприкінці XIX – на початку XX ст. як у Російській імперії, так і Європі у цілому, обумовили участь окремих осіб (переважно євреїв) у громадсько-політичних рухах національного спрямування.

---

¹ Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов. – Т. 2. – С. 363.

Доброчинна й культурна діяльність

Однією з основних форм вияву соціальної відповідальності банкірів Одеси була доброчинність. Хоча філантропія й характерна для всіх заможних верств населення, для підприємницького прошарку, особливо купецтва, вона стала невід'ємною соціальною рисою. Останні, нагромадивши значні капітали, готові були пожертвувати частину з них на вирішення гострих соціальних проблем, розвиток народної освіти та культури. Особливого розмаху купецьке благодійництво набуло в останній третині XIX – на початку XX ст. Мотиви, з яких представники торгово-промислового класу включалися у доброчинний рух, були різними. Можна виділити кілька типів – релігійні, прагматичні, честолюбні, альтруїстичні й етичні.

Релігію можна вважати одним із перших важливих чинників і рушійною силою розвитку благодійництва. Адже як християнське, так і юдейське віровчення проголошують любов до ближнього та допомогу єдиновірним братам своїм. Тому опікування хворими, жебраками та іншими соціально незахищеними категоріями населення розглядалося як богоугодна справа і вважалося моральним обов'язком кожного віруючого.

Прагматизм власників банкірських установ виявлявся у вкладенні коштів у професійну освіту з метою отримання у майбутньому кваліфікованих кадрів, у заохоченні та підтримці власних працівників, заснуванні закладів допомоги немічним і убогим для зменшення суспільної напруги тощо.

Займаючись доброчинністю, окремі підприємці, особливо вихідці з нижчих соціальних верств, керувалися бажанням задовольни-

ти своє честолюбство. І, треба зазначити, що влада Російської імперії всіляко сприяла здійсненню таких прагнень. За суттєві пожертвування благодійники отримували звання, посади, чини, нагороджувалися орденами, медалями й іншими офіційними відзнаками. У такий спосіб уряд намагався стимулювати розвиток громадських інститутів, часто не вкладаючи у цю справу ані копійки¹. При цьому жалувани державою атрибути підвищували соціальний статус і престиж жертводавців.

Важливу роль у спонуканні до благодійництва відігравали й етичні мотиви. З середини XIX ст. у підприємницькому середовищі почали складатися певні психологічні стереотипи щодо жертвувань на суспільні потреби. Участь у добродійній діяльності стає невід'ємним елементом, нормою моделі соціальної поведінки купецтва. Нерідко за філантропією чітко простежувався захист вузькогрупових інтересів свого стану, класу, національної чи релігійної групи². Однак одеські банкіри займалися добродійністю не лише з корисливих мотивів. Часто вони надавали допомогу тим, хто її потребував, не отримуючи взамін абсолютно нічого й не розголошуючи про свої вчинки.

Їх благодійництво проявлялося у різних формах й охоплювало практично всі сфери суспільного життя. Вони були засновниками та учасниками державних, громадських, національних філантропічних товариств як загального, так і спеціального спрямування. Однією з організацій першого типу було Грецьке благодійне товариство в Одесі, засноване 1871 р. Основна мета його створення полягала у сприянні розвитку грецької церкви і грецького комерційного училища, наданні незаможним грекам фінансової й матеріальної підтримки, безкоштовної медичної допомоги та житла, безвідсоткового кредиту. Вищим органом управління справами товариства було

---

¹ Донік О.М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. – 2005. – № 4. – С. 169.

² Беліков Ю.А. Вказ. праця. – С. 181.

правління – голова, його заступник і скарбник. До складу першого правління ввійшли Г.Г. Маразлі, І.Г. Вучина, Ф.П. Родоканакі¹. Останнього обрали на пост голови, який він займав до своєї смерті у 1882 р. У пам'ять про Федора Павловича члени товариства обрали нового голову лише через рік.

Проте більшу частину свого добродійного потенціалу власники банкірських установ спрямовували на розв'язання нагальних проблем у конкретних соціальних сферах – охорона здоров'я, допомога бідноті, людям похилого віку, дітям, інвалідам, розвиток освіти і культури тощо.

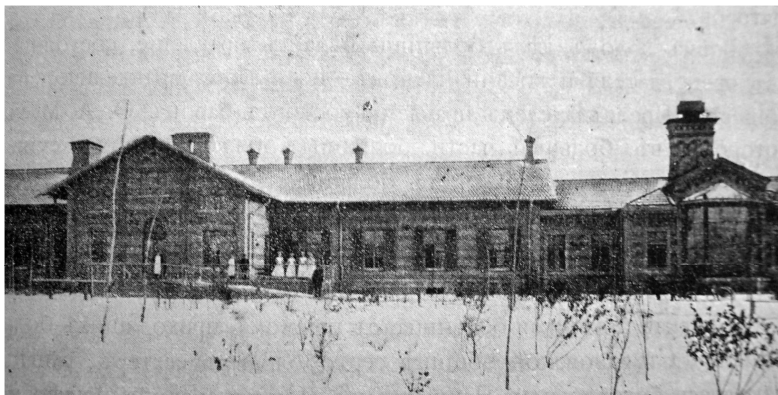
У першій половині ХІХ ст. санітарний стан міст Південної України та медична справа перебували на досить низькому рівні. Існуючі медичні заклади не відповідали реальним потребам і не могли забезпечити надання необхідної допомоги всім, хто її потребував. Після реформ 1860–1870-х рр. ситуація значно покращилася – розширилася мережа лікарень, збільшилася кількість лікарів, підвищилася ефективність надання медичних послуг населенню. Цьому сприяли перетворення, що відбулися в організації місцевого самоврядування, і, особливо, зміни у психології комерційної еліти, яка почала сприймати лікувальні заклади як об'єкти, достойні пожертвувань. Слід зазначити, що переважна більшість лікарень у містах існувала саме за рахунок пожертв, особливо, якщо вони створювалися етнічними чи релігійними громадами.

У лютому 1892 р. в Одесі відкрилася євангелійська лікарня, побудована зусиллями лютеранської та реформатської громад у дачному районі міста неподалік від моря. Вона являла собою одноповерхову цегляну будівлю, споруджену з південного заходу на північний захід таким чином, що обидві сторони її були звернені до сонця, і лише незначна частина виходила на північ. Основний корпус поділявся на три відділення. В його центральній частині знаходилася операційна. Там же були окремі кімнати для інструментів

---

¹ Парадисопулос С. Указ. соч. – С. 94.

та їх стерилізації. По обидва боки від операційної розташовувалися чоловіче й жіноче відділення, кожне на 33 хворих. За своїм устаткуванням лікарня відповідала новітнім тогочасним вимогам. При ній також функціонувала аптека для стаціонарних та амбулаторних хворих, але без права вільного продажу.

Євангелійська лікарня. Кін. XIX ст.

На відстані від корпусів розташовувалися дезинфекційна камера з великим апаратом Ригеля й Геннерберга, парова пральня, будівля покійницької з підйомною машиною й патологічним кабінетом¹.

Серед засновників лікарні і щедрих жертводавців були члени реформатської громади Є.І. Шульц і сім'я Масів. Вони зробили значний внесок у придбання земельної ділянки та побудову приміщень медичного закладу. Їхнім коштом зведено окремі павільйони з палатами й операційна. До того ж, євангелійське товариство довірило Ф.А. Масу керівництво лікарнею, обравши головою її правління².

¹ Плесская-Зебольд Э.Г. Указ. соч. – С. 231–232.

² Там же. – С. 231; ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 2068. – Арк. 1, 4, 5.

Єврейська громада Одеси також мала свою лікарню, засновану ще в 1800 р. До середини ХІХ ст. її фінансування здійснювалося переважно за рахунок коробочного збору. Згодом, завдяки пожертвам не лише місцевих мешканців, а і єврейського населення всього регіону вона перетворилася на одну з найкращих у своєму роді в Російській імперії. У 1898 р. за обсягами надання допомоги хворим і капіталами одеська єврейська лікарня поступалася лише варшавській і київській¹. Не останню роль в її становленні та функціонуванні відіграли євреї, комерційна діяльність яких включала проведення банкірських операцій. Так, можливості лікарні розширилися із завершенням будівництва біля її головного корпусу амбулаторії на кошти нащадків одеського купця першої гільдії, спадкового почесного громадянина, засновника торгового дому «Рафалович і К^о» Абрама Рафаловича (1861 р.), нової будівлі головного корпусу (1865 р.), гідропатичного відділення, відкритого на пожертви власника банкірського дому Леона Єфруссі (1874 р.)² та відділення для хронічних хворих, спорудженого на капітал купця Абрама Мойсейовича Бродського (1894 р.)³. Але найбільший внесок у розбудову лікарні зробила родина Ашкеназі, особливо Луїза Гесселівна – дружина Є.М. Ашкеназі. Її вважали патронесою міської єврейської лікарні. В пам'ять про покійного чоловіка вона виділила 25 000 руб. на будівництво дитячого відділення⁴, офіційне відкриття якого відбулося у жовтні 1890 р. В «Одесском вестнике» знаходимо характеристику новобудови: «Зведене приміщення справляє досить відрядне враження. У ньому 24 ліжка, ванна, кабінет ординатора тощо. Обладнання, вентиляція, словом – усе не залишає бажати нічого

---

¹ С. Г-н. Благотворительные учреждения в России // Еврейская энциклопедия. – Т. 4 : Бе-Абидан – Брес. – Санкт-Петербург, [конец ХІХ – начало ХХ в.]. – Стб. 639.

² Полищук М. Указ. соч. – С. 187.

³ ДАОО. – Ф. 16. – Оп. 108. – Спр. 57.

⁴ Там само. – Спр. 41.

кращого»¹. Того ж року було засновано й п'ять «іменних ліжок», які забезпечувалися облигаціями Південно-Західних залізниць на суму 11 800 руб.² Значні кошти Л.Г. Ашкеназі вклала й у зведення та устаткування нових відділень і господарських будівель лікарні. Зокрема, у 1895 р. вона профінансувала облаштування механічної пральні, дезинфекційної камери та кухні³, а 1900 р. – спорудження одного з найкращих у тогочасній Європі операційних павільйонів, пожертвувавши на це близько 120 000 руб.⁴ Окрім того, Луїза Гесселівна постійно надавала допомогу лікарні різноманітними речами – постільною білизною, ковдрами, одягом, меблями, обладнанням, продуктами тощо.

Завдяки спадковому почесному громадянинуві А.Марк Бродському була заснована лікарня на 40 ліжок у невеликому містечку Златополі Чигиринського повіту Київської губернії – малій батьківщині купця. Час її відкриття достеменно невідомий. За деякими свідченнями – це приблизно 1850-ті рр. Відповідно до статуту лікарні, затвердженому у 1884 р., вона створювалася з метою обслуговування хворих євреїв Златополя й округи. На практиці заклад надавав медичну допомогу всім, хто до нього звертався, незалежно від віросповідання. При цьому для незаможних людей лікування було безкоштовним. Утримувалася лікарня, в основному, за рахунок пожертвувань самого Абрама Марковича та його братів: Ізраїля, Зельмана, Ісаака, Йосипа і сестри Дебори Харал⁵.

Не менш важливою формою доброчинності банкірів була турбота про безпритульних і нужденних, яка здійснювалася через

---

¹ Двадцятипятилетие еврейской больницы // Одесский вестник. – 1890. – № 267. – С. 3.

² Губарь О. Призрачное величие [Електронний ресурс].

³ ДАОО. – Ф. 16. – Оп. 108. – Спр. 50.

⁴ Губарь О. Призрачное величие.

⁵ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 46. – Спр. 329. – Арк. 52–53зв., 65–66зв., 80–81; Внутрішні новини. Одеса. Про благодійну діяльність А.Марк Бродського // Разсвет. – 1860. – № 24. – С. 380.

створення богаділень, будинків призріння, притулків, нічліжок і дитячих гуртожитків (сирітські будинки, ясла).

У середині XIX ст. благодійна діяльність суспільства спрямовувалася переважно на опікування дітьми, інвалідами, непрацевдатними і старими людьми. Однією з найкращих у Російській імперії вважалася Одеська єврейська богадільня імені імператора Олександра II. Рішення про її заснування «для призріння» 62 літніх людей було ухвалене єврейською громадою в 1880 р. Через два роки створили комісію з будівництва притулку. До її складу ввійшло п'ятеро осіб, троє з яких – банкіри (А.Марк. Бродський, Б.Д. Вальтух, О.С. Хаїс). Богадільня відкрилася в 1884 р.¹ Десять років по тому в ній перебувало більше 100, а на початку XX ст. – більше 200 осіб². Окрім відрахувань з коробочного збору та щорічних внесків суттєву статтю її фінансування становили і пожертви. Часто практикувалося заснування «іменних ліжок», які утримувалися на відсотки з дарованого капіталу. Так, наприклад, 1898 р. у богадільні налічувалося 18 таких ліжок. З них за рахунок родини Ашкеназі – 2, спадкоємців Абрама та Самуїла Бродських – 2, Озіаса Хаїса – 1³ (див. додатки Е, Ж).

Особливої уваги суспільства потребувала найменш захищена група населення – діти (немовлята, безпритульні, сироти). Починаючи з середини XIX ст. вони стали одним з основних об'єктів громадського й приватного благодійництва. Власники банкірських установ Одеси також сприяли розвитку регіональної системи соціального захисту дітей. Банкіри, їхні дружини і доньки робили щедрі пожертви та входили до складу керівництва Товариства для призріння немовлят і бідних породіль. Так, у 1875–1876 рр. членами його дорадчого комітету були А.Марк. Бродський, І.Л. Єфруссі, А.А. Мас, П.Ф. Родоканакі, Д.А. Рафалович, А.І. Тработті. Серед

---

¹ Полищук М. Указ. соч. – С. 189.

² Див.: Отчёт Одесской еврейской богадельни имени императора Александра II. – Одесса. – За 1891–1902 гг.

³ Там же. – За 1898 г. – С. 20.

членів-жертвувачів – А.Марк. та Р.А. Бродські, І.І. Єфруссі, Ш.І. Зейлігер, А.Ю. Мас, Д.А. Рафалович, П.Ф. Родоканакі, А.І. Тработті, Л.Б. Хаїс, Є.І. Шульц¹.

Луїза Ашкеназі очолювала притулок для бідних єврейських породіль. На початку ХХ ст. під її керівництвом заклад надавав допомогу великій кількості нужденних жінок, у тому числі й неюдейської віри, а його бюджет становив 6000 руб.²

У дореволюційній Росії існувала досить розгалужена мережа закладів для сиріт, які характеризувалися доброю організацією та легалізованістю. Один із таких – Одеський єврейський сирітський будинок – завдячує своїм існуванням Абраму Марковичу Бродському.

1861 р. одеський рабин Ш.-А. Швабахер висловив думку про необхідність створення притулку для дітей-сиріт. Цю ініціативу підтримав А.Марк. Бродський. Він фактично заснував такий заклад, подарувавши одеській єврейській громаді двоповерховий кам'яний будинок, розташований по Олександрівському проспекту, з метою облаштування притулку для 20 сиріт³. Однак офіційно факт дарування був засвідчений лише 1867 р. Тому відкриття сирітського будинку відбулося 9 травня 1868 р. А оскільки на той час певні функції щодо виховання сиріт виконувала Талмуд-тора, то притулок став її частиною під назвою «Сирітське відділення при Одеській Талмуд-торі». У 1871 р. під опікою останнього перебувало 42 хлопчики⁴. Наступного року Талмуд-тора, а разом із нею й сирітське відділення, об'єдналися з ремісничим училищем товариства «Труд». У такому стані вони проіснували до 1879 р. За цей час громада усвідомила необхідність створення самостійного закладу для сиріт обох статей. Реалізація такого проекту потребувала значних коштів. Вирі-

¹ Отчёт о деятельности Одесского общества для призрения младенцев и родильниц за 1875–1876 гг. – Одесса, 1876. – С. 10–15.

² Котлер И. Указ. соч. – С. 73–74.

³ ДАОО. – Ф. 16. – Оп. 107. – Спр. 60; Одесса, 1794–1894. – С. 738.

⁴ Одесский еврейский сиротский дом. 9 мая 1868 г. – 9 мая 1893 г. – Одесса, 1893. – С. 4.

шити проблему знову допоміг А.Марк. Бродський, пожертвувавши 50 000 руб. на зведення окремої будівлі¹.

Одеський єврейський сирітський притулок по вул. Базарній. Кін. XIX ст.

Комітетом Талмуд-тори було розроблено статут сирітського дому, затверджений міністром внутрішніх справ 31 грудня 1879 р. Згідно з ним, управління притулком покладалося на опікунську раду, перший склад якої обраний у 1880 р. До неї ввійшли Р.Л. Харі – голова, Н.О. Бернштейн, М.Г. Моргуліс – члени, А.Марк. Бродський – довічний попечитель. О.С. Хаїс був обраний кандидатом у раду.

23 березня 1880 р. відбулося перше засідання опікунської ради, на якому вона офіційно прийняла від Талмуд-тори сирітське відділення з усім рухомим і нерухомим майном. Тоді ж було постановлено розпочати будівництво окремого приміщення на пожертвувані для цих цілей кошти.

22 червня 1880 р. за планом техніка І. Тарнопольського по вулиці Базарній почалися роботи зі зведення окремої будівлі для

---

¹ ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 1171.

сирітського притулку, які завершилися 9 серпня 1881 р. Вартість новобудови становила 72 611 руб.¹

Спочатку жертводавцем планувалося утримання в новому закладі 75 сиріт. Однак опікунська рада, передбачаючи неминуче розширення сирітського будинку в майбутньому, прийняла рішення про будівництво приміщення, розрахованого на 120 осіб (80 – хлопчиків і 40 – дівчаток)².

До нового закладу з класами, шевською та палітурною майстернями для хлопчиків і швейною – для дівчаток, необхідними господарськими приміщеннями було прийнято 90 сиріт віком від 6 до 12 років. У статуті притулку зазначалося, що «під час перебування вихованців і вихованок у сирітському будинку вони отримують у ньому все необхідне для життя. Моральне ж виховання дітей передбачає формування людей, корисних для суспільства та вітчизни. Попечителі сирітського будинку піклуються, щоби сироти чоловічої статі вивчали єврейські й загальноосвітні предмети в обсязі курсу... двокласних єврейських училищ. По досягненні вихованцями 13-річного віку частина з них направляється до майстрів або ремісничих училищ, а тим із них, котрі виявлять особливі успіхи у науках, попечителі... сприяють у продовженні освіти... Сироти обох статей після виходу з закладу залишаються під опікою попечителів до 17-річного віку»³.

8 серпня 1883 р. доповненням до статуту сирітського будинку, «для кращого нагляду за вихованками жіночого відділення», вводилася виборна посада попечительниці⁴. Нею стала Розалія Артурівна

---

¹ Отчёт о десятилетней деятельности попечительного совета Одесского еврейского сиротского дома с 23 марта 1880 года по 23 марта 1890 года. – Одесса, 1890. – С. 4.

² Отчёт Одесского еврейского сиротского дома за 1880 г. – Одесса, 1881. – С. 3.

³ Цит. за: Котлер И. Указ. соч. – С. 158.

⁴ Отчёт о десятилетней деятельности попечительного совета Одесского еврейского сиротского дома... – С. 7.

Бродська – дружина Абрама Марковича, яка займала цей пост багато років.

Із часом кількість членів опікунської ради сирітського будинку дещо змінилася й на 1899 р. вона становила 10 осіб. По смерті А.Марк. Бродського в 1884 р. посаду постійного попечителя займав його сини: Самуїл – до 1897 р., потім – Олександр. Заходи, ужиті радою з метою створення фінансової забезпеченості закладу, виявилися надзвичайно ефективними. На 23 березня 1890 р. недоторканий капітал сирітського будинку становив 126 000 руб. цінними паперами, а кількість вихованців досягала 150 осіб (100 хлопчиків і 50 дівчаток)¹.

У кінці 1880-х рр. опікунська рада виступила з пропозицією влаштування для сиріт землеробської ферми. 28 лютого 1890 р. до статуту було внесено доповнення, що дозволяли направляти вихованців на ферму для навчання садівництву, городництву, молочному господарству та хліборобству². Урочисте відкриття ферми на березі Хаджибейського лиману, побудованої й оснащеної під керівництвом Р.Л. Харі, відбулося у вересні 1891 р. Очолили її почесний директор – агроном і активний діяч Товариства сільського господарства Південної Росії й Одеського відділення російського Товариства садівництва – В.О. Бертенсон і завідуючий – відомий палестинофіл А.О. Зусман. Витрати на створення ферми виявилися настільки значними, що опікунська рада сирітського будинку була змушена в наступному році відмовити у прийомі всім 120 дітям, які подали клопотання про зарахування³.

Незважаючи на увагу до діяльності ферми з боку місцевої адміністрації, міського самоврядування та громади, її кінцевої мети – зайняття випускників землеробством – досягнуто не було. Звернення

---

¹ Отчёт о десятилетней деятельности попечительного совета Одесского еврейского сиротского дома... – С. 4, 6.

² Там же. – С. 7.

³ Полищук М. Указ. соч. – С. 208.

громадських лідерів О.С. Хаїса, М.Г. Моргуліса та Г.Е. Вейнштейна до міністра землеробства й державних маєтностей О.С. Єрмолова в 1895 р. про дозвіл випускникам цього року придбати землю для обробітку залишилося без відповіді. Пізніше останні також не мали стабільних гарантій застосування своїх знань на практиці. У 1903 р. опікунська рада порушила питання про закриття ферми. Наступного року було вирішено влаштувати на її базі філіал сирітського будинку на 35 осіб¹.

На початок ХХ ст. сирітський будинок перетворився на один із найвідоміших у Російській імперії та за кордоном інститутів одеської єврейської громади, в якому виховувалося понад 200 дітей². Такому становищу закладу значною мірою сприяли й банкірські родини, які з року в рік надавали допомогу. Остання проявлялася в різних формах – практичній діяльності членів опікунської ради, щорічних та одиничних грошових пожертвах, заснуванні стипендій (див. додаток Д), пожертвах необхідними матеріалами, речами, продуктами, іграшками тощо. Прізвища практично всіх власників банкірських установ 1870–1890-х рр. можна знайти у звітах Одеського єврейського сирітського будинку в розділі «Пожертвування». Серед них – Мозес, Зігфрід і Луїза Ашкеназі, Абрам, Розалія, Марія, Самуїл і Олександр Бродські, Самуїл Барбаш, Ісаак Грубер, Рувин Зоншейн, Герц Люльки, Озіас Хаїс, родина Єфруссі та ін. Розміри благодійних внесків були різними й варіювали від 3 до 1000 руб.

У 1870–1880-х рр. євангелійсько-лютеранська громада Одеси отримала 15 000 руб., згідно з останньою волею барона А.Ю. Маса на потреби сирітського притулку для хлопчиків. За умовами заповіту кошти розподілялися наступним чином: 5000 руб. – на завершен-

---

¹ Там же. – С. 208–209.

² Отчёт Одесского еврейского сиротского дома за 1898 г. – Одесса, 1899. – С. 5.

ня будівництва й відкриття притулку, решта – жертвувалася як недоторканий капітал, відсотки з якого йшли на його утримання¹.

Не залишались поза увагою банкірів сирітські заклади, які перебували під патронатом царської сім'ї й ті, що створювалися місцевою владою. Наприклад, А.І. Тработті був членом Одеського міського попечительства дитячих притулків². Родини Єфруссі, Бродських і Рафаловичів робили пожертви на користь вихованців Олександрівського дитячого притулку³.

1898 р. П.Ф. Родоканакі пожертвував 3000 руб. свідоцтвами 4%-ї державної ренти на заснування в Одеському дитячому притулку відомства імператриці Марії Федорівни стипендії імені її високості. 29 березня 1898 р. затверджено положення про дану стипендію, відповідно до якого відсотки з пожертвованого капіталу мали йти на утримання та виховання однієї сироти. При цьому користування стипендією не накладало на ученицю ніяких обов'язків. Право обрання стипендіатки надавалося довічно П.Ф. Родоканакі, а після його смерті – міському попечительству дитячих притулків⁴.

Суттєвий внесок банкіри зробили і в розв'язання таких гострих проблем, як соціальне житло та жебрацтво. Сприятливі умови урбанізації на Півдні України у першій половині XIX ст. зумовили великий вплив у міста регіону широких мас населення, які шукали тут кращої долі. Звичайно, виділялася Одеса, яка завдяки стрімкому економічному розвитку та відносному лібералізму, сприймалася переселенцями, особливо євреями, як «благословенний край», «нове Ельдорадо». Після реформ 1860–1870-х рр. темпи заселення міст зросли ще більше. Розкріпачення селян мало як позитивні, так і нега-

---

¹ Плесская-Зебольд Э.Г. Указ. соч. – С. 185.

² Вся Одесса. – С. 305.

³ Повідомлення про пожертви купців Єфруссі, Бродського, Рафаловича на користь Одеського Олександрівського дитячого притулку // Одеський вестник. – 1857. – № 3.

⁴ О принятии пожертвованного дворянином Периклом Родоконани капитала...

тивні наслідки. З одного боку, скасовувалися перепони для розвитку капіталістичних відносин, але, з іншого, – мільйони людей змушені були переселятися до міст у пошуках роботи. Своєю чергою, це сприяло становленню промисловості, оскільки вона потребувала вільних робочих рук. Проте попит перевищував пропозицію. У результаті вчорашні селяни поповнили не тільки ряди робітників, а й злидарів і безпритульних. Перед громадськістю постала проблема забезпечення останніх дешевим житлом і необхідними для існування засобами. За її вирішення активно взялися добродійні організації та окремі філантропи, зокрема й банкіри. Саме завдяки їхнім по-жертвам та особистій ініціативі будувалося недороге житло для робітників, організовувалися й успішно функціонували притулки для ночівлі бездомного люду, надавалася допомога нужденним.

У 1870-х рр. одеський поліцмейстер К.М. Мінчиакі звернувся до жителів міста з проханням про допомогу у створенні тимчасового притулку для жебраків. Незабаром такий заклад відкрився, а через деякий час – ще п'ять. 1875 р. для упорядкування опіки над бідняками і влаштування ночівлі було засноване Товариство нічліжних притулків та призріння жебраків. Функціонувала нова благодійна організація під такою назвою недовго. У 1880 р. на її основі утворилися дві самостійні структури: Товариство дешевих нічліжних притулків і Товариство призріння жебраків. Практично одразу в їх роботу включилися й майже всі власники місцевих банкірських установ.

Значний внесок у функціонування Товариства дешевих нічліжних притулків зробила родина барона Маса, яка у 1880 р. пожертвувала 60 000 руб. на будівництво притулку. Також кошти надійшли від Ф.А. Рафаловича (500 руб.), графа М.Д. Толстого (1000 руб.) та І.І. Єфруссі (300 руб.)¹. На той момент товариство мало 6700 руб. свого власного капіталу та 5800 руб. зібраних раніше пожертвувань

---

¹ Хроніка. Повідомлення про збори членів Товариства для улаштування дешевих нічліжних притулків в Одесі // Одесский вестник. – 1880. – № 119. – С. 1.

(серед основних жертводавців – П.Ф. Родоканакі). Однак на побудову притулку цих коштів не вистачало. Тоді комітет позичив ще 12 500 руб. у родини Масів¹. Потому була обрана спеціальна будівельна комісія на чолі з Ф.А. Масом, під керівництвом якої в 1800–1801 рр., за планом архітектора А.Д. Годорова, звели приміщення нічліжки на Старопортофранківській вулиці. На честь барона А.Ю. Маса новий заклад назвали «Масівським». Притулок відкрився на початку 1882 р. і міг вміщувати до 725 осіб. На той час до складу розпорядчого комітету товариства ввійшли А.І. Тработті (1880 р.) та барон Ф.А. Мас (1882 р.)².

Масівський притулок по вул. Старопортофранківській. Кін. XIX ст.

Велика різниця між власним Масівським притулком і найманим Бульварним змусили членів товариства замислитися про придбання ще одного приміщення. Тодішній його голова Ю. Тимченко припускав можливість реалізації цієї ідеї в далекій перспективі. Проте саме

---

¹ Маркевич А.И. Двадцатипятилетие деятельности Одесского общества для устройства дешёвых ночлежных приютов. – Одесса, 1900. – С. 7–8.

² Там же. – С. 8.

завдяки наполяганню А.І. Тработті та Ф.А. Маса влітку 1886 р. було придбано підходящий будинок на Карантинній площі. 21 вересня того ж року відкрився Приморський притулок на 600 осіб¹.

У 1895 р. головою товариства обрали Г.Г. Маразлі, а заступником – А.І. Тработті. На початку ХХ ст. до його складу входило 65 членів. Із них 15 – почесних, у т. ч. барони А.А. і Ф.А. Маси, А.І. Тработті. До цієї ж групи раніше належали баронеса М.Г. Мас та П.Ф. Родоканакі².

В останній третині ХІХ ст. ознак соціальної катастрофи набуло жебракування. Для численного прошарку злидарів збирання милостині стало професією. Цьому мимоволі сприяли й постійні подачки заможних громадян. З іншого боку, організоване благодійництво могло суттєво вплинути на розв'язання цієї соціальної проблеми через створення відповідних структур. Свій внесок у боротьбу зі старцюванням зробив А.Марк. Бродський. Власним коштом він збудував притулок для убогих в Одесі, витративши на це 25 тис. руб.³

У перші десятиліття ХХ ст. банкіри продовжували добродійну діяльність, спрямовуючи свої зусилля й кошти на вирішення нових соціальних проблем, однією з яких була боротьба з туберкульозом. 1911 р. за ініціативою членів-кореспондентів Міжнародної ліги боротьби з туберкульозом С.Ю. Вітте, графа М.М. Толстого та лікаря М.І. Кранцфельда створено Одеське товариство боротьби з туберкульозом. Одним із його засновників і членів правління був власник відомого банкірського дому Зігфрід Ашкеназі⁴. Серед довічних і дійсних членів товариства у 1913 р. налічувалося 12 представників банкірських родин. Окрім членських внесків вони жертвували значні суми до оборотного й недоторканого фондів об'єднання. У 1912 р.

¹ Там же. – С. 10.

² Там же. – С. 11, 15.

³ Отчёт Одесского общества призрения нищих за 3-й год. С 1 апреля 1883 г. по 1 апреля 1884 г. – Одесса, 1884. – С. 6.

⁴ Отчёт о деятельности Одесского общества борьбы с туберкулезом за годы 1911–1912-й. – Одесса, 1913. – С. 3–4.

товариство вперше в Одесі, на зразок європейського, влаштувало день «Білої квітки». У цей день здійснювався продаж спеціальних штучних квітів – «білої ромашки», а всі отримані від їх реалізації кошти спрямовувалися на просвітницьку діяльність і допомогу хворим на туберкульоз. Активну участь у підготовці та проведенні заходу взяли жінки – члени товариства: Луїза Ашкеназі, Марія та Розалія Бродські, Емілія Тработті. Особистим внеском 3.Є. Ашкеназі було пожертвування 500 руб. на організацію дня та 200 руб. – як благодійний внесок¹.

Соціальне благодійництво власників банкірських установ Одеси не вичерпується лише описаними вище сферами. Вони також спрямовували свої капітали й на заснування лікувально-профілактичних та оздоровчих закладів, надавали допомогу нужденним у період неврожаїв, епідемій, воєнних дій тощо².

Необхідно зазначити, що окрім цільового благодійництва, спрямованого на вирішення конкретних соціальних проблем, банкіри надавали різноманітну допомогу (можливо, менш значиму у суспільному плані) багатьом окремим особам. Так, у 1866 р. А.Ю. Мас, прочитавши надруковану в «Одесском вестнике» статтю про героїчний вчинок солдата-прикордонника, який урятував трьох людей із криниці, звернувся до одеського градоначальника з проханням передати солдатові 200 руб. «на знак особливого з його боку співчуття до здійсненого ним подвигу»³. На той час подарована сума була досить великою й могла забезпечити солдатові безбідне існування.

---

¹ Отчёт о деятельности Одесского общества борьбы с туберкулезом за годы 1911–1912-й. – С. 126.

² Див. наприклад: Скальковский А. Мои воспоминания о бароне А.Е. Массе; Шевченко В.В. Участь одеських банкірів єврейського походження у соціальній доброчинності (XIX – поч. XX ст.) // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії : Збірник наукових праць. – Х., 2007. – Вип. 10. – С. 168–178.

³ Повідомлення про пожертвування неогоціанта Ариста Маса // Одесский вестник. – 1866. – № 281. – С. 925.

При цьому простежується явна безкорисливість купця. Узагалі ж, як згадував А.О. Скальковський, Арист Юхимович робив численні благодіяння з умовою, щоб про них ніхто не знав¹. Своїми вчинками барон заслужив любов і повагу одеситів, залишивши по собі пам'ять як «корисний і гуманний громадянин, життя якого ознаменувалося цілим рядом добрих справ»².

Окремий об'єкт турбот власників банкірських установ становили їхні працівники. Окрім оплати праці вони досить часто забезпечували останніх пенсіями, надавали матеріальну допомогу тощо. Наприклад, Ф.П. Родоканакі заповідав після його смерті видати всім службовцям контори по 100 руб., а прислузі – по 30 руб.³ Барон А.Ю. Мас у своєму заповіті передбачив виплату всім працівникам торгового дому, окрім новачків, довічної пенсії у розмірі 600 руб. щорічно кожному. Тим же, хто перебував на службі нещодавно, мали видати одноразову допомогу⁴.

Викладене засвідчує той факт, що банкіри Одеси, як у принципі й переважна більшість благодійників, насамперед піклувалися про добробут людей тих місцевостей, в яких вони народилися чи проживали, або де здійснювали підприємницьку діяльність. Проте в окремих випадках їхня допомога виходила далеко за означені межі. Яскравим прикладом чого може служити надання у 1861 р. матеріальної підтримки городянам, які постраждали від повені в Могилеві-на-Дністрі. Після того, як звістка про лихо надійшла до Одеси, Емілія Єфруссі (дружина І.І. Єфруссі) й Тереза Рафалович організували збір коштів для потерпілих. Усього вдалося зібрати

---

¹ Скальковський А. Мои воспоминания о бароне А.Е. Массе.

² Некролог : Барон Арист Ефимович Мас.

³ ДАОО. – Ф. 188. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 4.

⁴ Хроніка. Повідомлення про передсмертну волю барона А.Ю. Маса щодо матеріального забезпечення службовців торгового дому // Одеский вестник. – 1880. – № 7. – С. 2.

5080 руб. З них пожертвування від банкірських родин і фірм становили понад шосту частину – 800 руб.¹

Реформатська церква. Поч. ХХ ст.

Одним із напрямів суспільної відповідальності банкірів була релігійна благодійність, оскільки практично всі вони – люди глибоко віруючі. Остання полягала переважно у фінансовій підтримці храмів й участі у церковному управлінні. Відомо, що барон А.Ю. Мас багато років очолював євангелійсько-реформатську церковну раду в Одесі. Під його наглядом було зведено перший молитовний дім громади².

---

¹ Про збір коштів в Одесі для надання допомоги постраждалим від по-
вені у Могилеві-Подільському // Разсвет. – 1861. – № 48. – С. 766–767.

² Плесская-Зебольд Э.Г. Указ. соч. – С. 207, 412.

Матеріальну допомогу у вигляді пожертвувань власники банкірських домів і контор спрямовували в основному на спорудження та облаштування храмів. Як правило, розміри їхніх благодійних внесків були досить великими. Так, у 1895 р. родини Шульців і Масів внесли найбільші суми на будівництво нового приміщення євангелійсько-реформатської церкви¹. Постійно жертвувало на користь одеської грецької церкви Святої Трійці сімейство Родоканакі. Наприклад, за заповітом Федора Павловича їй відійшло 2000 руб.² А. Марк. Бродський був ініціатором зведення однієї з одеських синагог³. Загалом банкіри належали до числа тих осіб, які своєю підтримкою сприяли розвитку духовності у суспільстві.

У другій половині XIX ст. в Російській імперії відбувається підвищення рівня загальної культури. Важливою сферою доброчинності стає освіта. Звернення уваги громадськості на цю галузь зумовлювалося рядом факторів: об'єктивними потребами соціального й економічного розвитку, відсутністю чіткої державної системи підготовки фахівців, яка б відповідала новим умовам життя тощо. Тому за вирішення проблеми взялися земські та міські організації, різноманітні об'єднання громадян, окремі заможні особи. Особливо активно покращенням загального стану освіти зайнялися підприємці, у тому числі й банкіри, оскільки вони були зацікавлені у кваліфікованих працівниках. Освітнє благодійництво розглядалося ними як форма довготривалого вкладення капіталу в умовах розвитку ринкових відносин⁴.

Власники банкірських установ охоплювали своєю філантропією всі ланки системи освіти – від початкової до вищої. Як правило, вони ставали «почесними попечителями», членами опікунських рад навчальних закладів, що накладало на них певні обов'язки

¹ Там же. – С. 204, 407.

² ДАОО. – Ф. 188. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 4.

³ Хроніка. Про похорони А.Марк. Бродського // Одесский вестник. – 1884. – № 230. – С. 2.

⁴ Донік О.М. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.). – С. 36.

з матеріального забезпечення останніх. Наприклад, у 1866 р. до складу опікунської ради Одеського комерційного училища входив купець першої гільдії Леон Рафалович.

*Міське шестикласне училище Єфруссі
по вул. Старопортофранківській. Кін. XIX ст.*

Окремі банкіри відзначилися організацією освітніх закладів власним коштом. Так, родина Єфруссі заснувала в Одесі училище, пожертвувавши з 1868 р. на його утримання більше 62 тис. руб. У 1881 р. імператор присвоїв школі найменування «Міське училище Єфруссі». З часом воно розширилося й перетворилося на 6-класне. На початку XX ст. у закладі навчалось 533 учня, а викладацький штат складався з 18 осіб¹. Засновники постійно опікувалися училищем. Багато років Ігнатій Іоachimович і Юлій Леонович Єфруссі обиралися його почесними попечителями.

Значний внесок у розвиток жіночої освіти в краї зробили А.М. Бродський та Ф.П. Родоканакі. Завдяки пожертвуванню

---

¹ ДАОО. – Ф. 16. – Оп. 104. – Спр. 38; Там само. – Оп. 86. – Спр. 337. – Арк. 1, 3, 5–5зв.; Белоусова Л. Указ. соч.

першого, у 1883 р. відкрилося Громадське чотирикласне єврейське жіноче професійне училище в Одесі. У ньому дівчатам давали не лише релігійні, а й елементарні світські знання, навчали ремеслам (швейному, рукавичному, картонному тощо)¹.

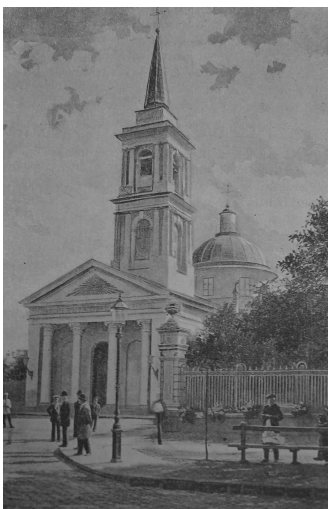
Ф.П. Родоканакі завдячує своїм існуванням одеське грецьке жіноче училище. На початку 1870-х рр. у місцевій грецькій громаді виникла ідея створення гімназії для дівчат. На 1872 р. організаційному комітетові вдалося зібрати для цього 2000 руб. Виходячи із зібраних коштів, було складено кошторис, запрошено двох викладачів для проведення занять із російської, грецької та французької мов, малювання й інших предметів. Проблему з приміщенням розв'язав Ф.П. Родоканакі, надавши училищу в оренду свій будинок. Етнічна громада схвально поставилася до відкриття закладу і підтримала його постійними пожертвами. Тому наступного року було вирішено звести будівлю спеціально для школи на території Свято-Троїцької церкви. Однак в ініціаторів виникли проблеми матеріального характеру. За попередніми підрахунками вартість будівництва становила 50 тис. руб. Грецька громада мала лише 10–13 тис. руб. Тоді всі необхідні фінансові витрати взяв на себе Ф.П. Родоканакі (майже 40 тис. руб.)². Новозбудоване училище назвали на честь його засновника – Родоканакіївським.

Навчальний заклад передбачав триступеневу систему освіти: спочатку діти ходили до дитячого садка, потім переходили до початкової школи, згодом – до гімназії. Навчання проводилося грецькою мовою, однак учні вивчали також і російську. Училище відвідували не лише грекині, а й українки, росіянки, французьки, сербки, доньки вихідців із Бессарабії й Азовського узбережжя. За весь період існування закладу (до 1914 р.) навчання в ньому пройшло 3934 особи³.

¹ ДАОО. – Ф. 16. – Оп. 108. – Спр. 56; Одеса, 1794–1894. – С. 679.

² Терентьева Н.А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность... – С. 211.

³ Там же. – С. 212.

Грецька Свято-Троїцька церква. Кін. XIX ст.

Банкіри були також активними учасниками організацій, які опікувалися незаможними учнями і студентами. Із 1880-х рр. відповідні товариства існували майже при кожному навчальному закладі в Україні. Їх виникнення обумовлювалося істотними змінами у соціальному складі тих, хто здобував освіту, зокрема вищу. До забезпеченого дворянства приєдналися вихідці з інших станів – різночинці. Досить часто вони опинялися у скрутному матеріальному становищі й потребували підтримки. Допомога таким особам полягала в оплаті за навчання, заснуванні іменних стипендій, періодичних й одноразових виплатах, видачі одягу, навчальних посібників тощо. Так, Єфруссі, Маси, Рафаловичі, Родоканакі, Бродські робили пожертвування на користь бідних учнів одеської 2-ї гімназії¹, суботньої

---

¹ Оголошення директора Одеської 2-ї гімназії І. Шершеневича про пожертвування на користь нужденних учнів // Одесский вестник. – 1862. – № 3.

школи при одеському єврейському училищі¹, попечительства про незаможних студентів імператорського Новоросійського університету². Наприкінці XIX ст. до складу попечительства про бідних учнів Одеського комерційного училища входили практично всі тодішні місцеві банкіри – З.Є. Ашкеназі, С.М. Барбаш, Б.Д. Вальтук, І.С. та І.І. Грубери, В.Х. Левін, «Арист Мас і К^о», П.Ф. Родоканакі, Г.Ф. Рафалович, А.І. Тработгі, О.С. Хаїс, Є.І. Шульц³. Родина Єфруссі продовжувала надавати фінансову підтримку освітнім закладам Одеси навіть після переселення за кордон. Вона заснувала чотири стипендії імені І.І. Єфруссі в однойменному міському училищі й дві стипендії імені Л.І. Єфруссі – в Новоросійському університеті та комерційному училищі⁴.

Проте найбільш відомим є епізод, пов'язаний з благодійною діяльністю А.Марк. Бродського. Після переселення до Одеси у 1858 р. він фактично одразу познайомився з М.І. Пироговим, який у той час займав посаду попечителя тамтешнього навчального округу. Обидва діячі зійшлися у своїх поглядах на проблеми освіти, оскільки перший був переконаним прихильником асиміляції євреїв, а другий виступав за її доступність для всіх дітей незалежно від станової та етнічної належності. Особливу увагу М.І. Пирогов приділяв покращенню стану єврейської освіти. Їх зв'язки не припинилися й після переведення останнього до Києва. Саме тому, коли в 1861 р. єврейське студентство університету св. Володимира опинилося у скруті, що загрожувала відрахуванням, Микола Іванович звернув-

---

¹ Про пожертвування на користь суботньої школи при Одеському єврейському училищі // Разсвет. – 1861. – № 34. – С. 539.

² Про пожертвування на користь Попечительства про бідних студентів Новоросійського університету // Ведомости Одесского градоначальства. – 1884. – № 255. – С. 2.

³ Отчёт правления Попечительства о недостаточных учениках Одесского коммерческого училища за 1897 год. – Одесса, 1898. – С. 12–14.

⁴ ПСЗ РИ. – Собрание 2. – Т. 47, отд. 1. – № 50742. – С. 489; Белоусова Л. Указ. соч.

ся по допомогу саме до А.Марк. Бродського. У своєму зверненні він просив одеську громаду підтримати своїх єдиновірців, оскільки київські євреї ще недостатньо заможні. У відповідь А.Марк. Бродський надіслав листа, в якому висловився за безнаціональний характер пожертвувань. Він зазначав, що тогочасним умовам життя більше б відповідало прагнення заможних людей (мав на увазі євреїв) допомагати нужденним незалежно від віросповідання. «Це, – писав А.Марк. Бродський далі, – було б новим кроком до знищення тієї винятковості, яка слугувала й до цих пір служить перешкодою для російських євреїв до більш широкого й тісного зближення зі своїми російськими співгромадянами»¹. На підтвердження своєї позиції він виявив готовність утримувати власним коштом протягом п'яти років двох бідних студентів університету: одного з євреїв, а іншого – з християн, вносячи щорічно до каси по 200 руб. на кожного. Право вибору стипендіатів він надав університетській раді. Остання схвально сприйняла пропозицію А.Марк. Бродського й, погодивши з ним основні положення, затвердила правила отримання стипендії. По-перше, стипендіатами спадкового почесного громадянина А.Марк. Бродського могли бути студенти вищих семестрів, починаючи з п'ятого. По-друге, студенти п'ятого семестру зараховувалися на цю стипендію на підставі витриманого ними з успіхом напівкурсowego іспиту. Студенти шостого і вищих семестрів діставали право на стипендію, якщо вони на останньому річному іспиті отримали середню оцінку не менше 3,5 балів і не мали заборгованостей за попередній семестр. По-третє, відбір кандидатів для прийому на стипендію покладался на кожен факультет окремо. Потім подання факультетів розглядалися радою університету й більшістю голосів обиралися два стипендіати, відповідно християнин та юдей. При вирішенні питання про прийом стипендіатів окрім успіхів у науках

---

¹ Лист А.Марк. Бродського до попечителя Київського навчального округу // Разсвет. – 1861. – № 42. – С. 670.

бралися до уваги відгук інспектора студентів про їх поведінку й матеріальне становище¹.

Відповідь А.Марк. Бродського була розцінена М.І. Пироговим не як звичайна відписка, а як «profession de foi» (з фр. – світогляд) з єврейського питання. На прохання останнього цей лист опублікували в одеській і київській пресі з надією, що «блага думка... знайде собі наслідувачів, щойно стане відомою»². Подія й справді набула резонансного характеру. Від різних верств одеського населення почали надходити кошти для допомоги студентам з поміткою «без різниці віросповідання». Це навіть описав Александр де Рібас у своїх мемуарах³.

З останньої третини ХІХ ст. благодійництво активно поширилося й на сферу мистецтва. Найбільший внесок у цьому напрямі зробили заможні підприємці. Вони матеріально підтримували творчу діяльність художників, літераторів, музикантів, збирали колекції, організовували музеї, галереї, бібліотеки тощо. Такий інтерес до мистецтва пояснювався не тільки безкорисливою любов'ю до нього, а й престижністю та надійним вкладенням капіталу⁴.

Меценатство поширювалося в основному у столицях і великих містах, де успішно розвивалася економіка, освіта й культура. Найбільшим культурним центром Півдня України, звичайно, була Одеса. Серед її жителів своєю меценатською діяльністю особливо відзначився нащадок одного із засновників місцевого приватного кредитного ринку, міський голова Г.Г. Маразлі. Однак про участь власників банкірських установ у цій сфері маємо досить мало інформації. Відомо, що А.І. Тработті був одним з ініціаторів створення та

¹ ДАК. – Ф. 16. – Оп. 300. – Спр. 223. – Арк. 13–15.

² Лист М.І. Пирогова до редактора журналу «Разсвет» // Разсвет. – 1861. – № 42. – С. 669.

³ де Рібас А. Старая Одесса. Исторические очерки и воспоминания. – Одесса, 1913. – С. 281–283.

⁴ Донік О.М. Благодійність в Україні (ХІХ – початок ХХ ст.). – С. 172–173.

членом правління Одеського відділення російського імператорського музичного товариства, відкритого в 1883 р., а З.Є. Ашкеназі та Р.Л. Харі – членами Одеського товариства допомоги літераторам і вченим¹. Панни Р.А. Бродська й баронеса Є.О. Мас входили до складу дамського комітету «Товариства красних мистецтв в Одесі»².

Численні пожертви на користь «мелких страдальцев» робив А.Ю. Мас. Він допомагав молодим людям, які бажали навчатися за кордоном, надавав фінансову підтримку «сочинителям», оплачуючи видання їхніх творів. Усіляко заохочував творчу діяльність місцевих літераторів. «Не було книги, виданої в Одесі, – писав А.О. Скальковський, – яку він не купував би чи не підписувався на її видання цілими десятками екземплярів»³. Хоча така благодійна діяльність не мала великих масштабів і практично невідома широкій громадськості, зате вона надавала можливість вихідцям із незаможних верств здобути пристойну освіту, реалізувати свої таланти й визначитися у житті.

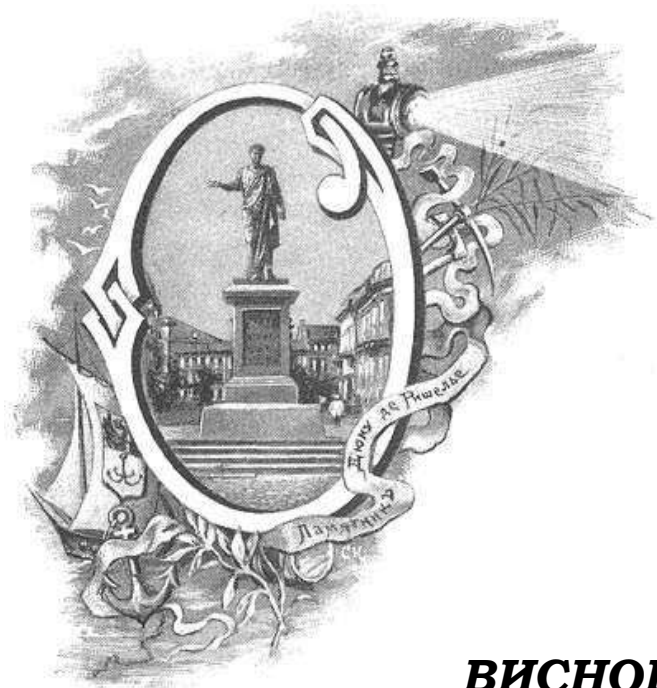
Отже, банкіри Одеси у другій половині XIX – на початку XX ст. були активними учасниками громадської й приватної доброчинності. Своєю діяльністю вони охопили важливі сфери суспільного життя – соціальну, освітню й мистецьку. Їхня допомога мала різноманітні прояви – від заснування відповідних закладів і товариств й участі в них – до посильних внесків під час добродійних акцій. Однак практично кожен член банкірської родини вважав своїм обов'язком участь у цій справі.

---

¹ Південна і місцева хроніка. Повідомлення про збори засновників Одеського відділення Імператорського російського музичного товариства // Одесский вестник. – 1884. – № 1. – С. 3; Отчёт Одесского общества вспомоществования литераторам и учёным за годы 1904, 1905, 1906, 1907. – Одесса, 1908. – С. 11.

² Совет Общества изящных искусств в Одессе // Одесский вестник. – 1884. – № 16. – С. 1.

³ Скальковский А. Мои воспоминания о бароне А.Е. Массе.

ВИСНОВКИ

У дореформений період на Півдні України склалися необхідні умови для становлення та розвитку приватного банкірського підприємництва. Це, насамперед, сприятлива внутрішня адміністративна, економічна і соціальна політика уряду Російської імперії щодо Новоросійського краю, зовнішня політика та міжнародна ситуація, організаційно-правові й природно-географічні умови. Опрацьовані матеріали засвідчують, що у цей період банкірська діяльність розвивалася переважно в Одесі. Це пов'язано з особливостями її правового регулювання. Право на зайняття даним видом господарювання мали тільки купці першої гільдії, які здійснювали велику оптову торгівлю. Оскільки основний чорноморський товарообіг ішов через одеський порт, то практично всі негоціанти концентрувалися у цьому місті. В інших населених пунктах регіону їх або взагалі не було, або було надзвичайно мало.

Процес становлення приватного підприємництва банкірів в Одесі характеризувався певними специфічними рисами. Зокрема серед джерел накопичення капіталів купцями-банкірами основними були відкупи, поставки і зовнішня торгівля. На відміну від московських і петербурзьких банкірів для останніх не було характерним мануфактурне виробництво та залізничне грюндерство. Особливістю ж їх комерційної діяльності було обов'язкове поєднання кредитно-фінансових операцій з експортною торгівлею, переважно хлібною. Тоді ж утворилися фірми, які мали мільйонні обороти, відзначалися стабільністю, здобули добру репутацію у російських і міжнародних ділових колах і проіснували досить тривалий час (практично всі – до кінця XIX – початку XX ст.).

У пореформений період виявлено піднесення банкірської діяльності. Чисельність банкірів зросла. Вони створювали нові підприємства. Деякі з них почали спеціалізуватися лише на фінансових операціях. Велика кількість рекламних оголошень свідчить про орієнтування цих установ на широке коло клієнтів, обслуговування як великого, так і середнього підприємництва та приватних осіб. Проте наприкінці XIX – на початку XX ст. більшість банкірів продовжувала поєднувати кредитно-фінансову діяльність з іншими видами господарювання.

Банкіри Одеси зробили значний внесок у розбудову кредитно-банківської системи Російської імперії. За їх участі було створено фактично всі комерційні і земельні банки регіону, а також великі столичні банки, зокрема Петербурзький міжнародний, Азовсько-Донський, Петербурзький обліковий та позиковий, Центральний банк російського поземельного кредиту.

На початку XX ст. припинили своє існування практично всі фірми, засновані у дореформений період. Деякі банкірські дома та контори були поглинуті великими комерційними банками або перетворилися на самостійні акціонерні банки. Проте в Одесі така практика не набула широкого поширення, а лише означилася. У період революційних подій 1905–1907 рр. кількість банкірських установ дещо скоротилася, а заснування нових не відбувалося. У роки передвоєнного підйому (1909–1913 рр.) спостерігається активізація приватної банкірської ініціативи. Однак більшість установ, що виникли у той час, не відзначалися стабільністю («фірми одного дня»). Суттєвої ролі у фінансовому житті вони вже не відігравали, а займалися переважно спекуляцією, про що свідчить велика кількість звернень до міністерства фінансів та спроби уряду законодавчо регламентувати їх діяльність.

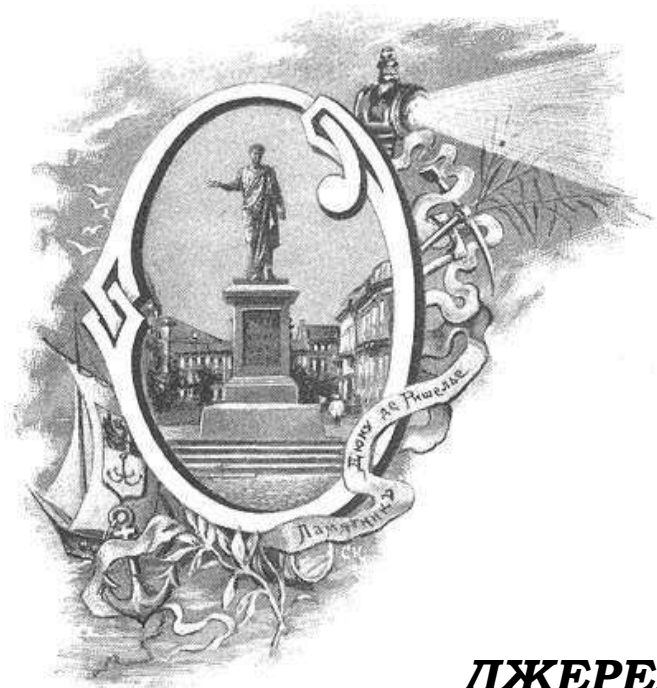
Важливу роль у приватному банкірському підприємстві відігравала особистість банкіра. Його соціальний статус визначався законодавством Російської імперії і мав певні особливості. До 1898 р. легально здійснювати приватну кредитно-фінансову

діяльність могли тільки купці першої гільдії. Тому загальна кількість приватних банкірів у порівнянні з чисельністю всього торгово-промислового прошарку є дуже малою. Незважаючи на скасування принципу становості після реформи промислового оподаткування та збільшення доступності комерційної діяльності для інших верств населення, у сфері здійснення банкірських операцій основні позиції залишилися за купцями. Тому банкірську діяльність можна вважати прерогативою великої і середньої буржуазії.

Етнічна належність банкірів Одеси була досить сталою. Серед них переважали євреї (їх частка у цій сфері діяльності на рубежі XIX–XX ст. становила майже 70%), греки, італійці та німці.

У суспільному житті більшість банкірів дотримувалася принципу соціальної відповідальності підприємця. Вони брали активну участь у місцевому самоврядуванні. Багато хто з них був гласним міської думи, очолював різноманітні комісії та комітети, керував роботою підрозділів міської управи, займався благоустроєм міста тощо. Суттєво впливали вони і на роботу професійних представницьких організацій підприємців – очолювали або були членами біржового комітету, комітету торгівлі й мануфактур, купецької управи. Специфічною формою громадської активності власників банкірських домів і контор Одеси було виконання консульських повноважень. Також вони були представлені в етнічних, спортивних, мистецьких, сільськогосподарських та інших громадських організаціях.

Важливе місце у житті одеських банкірів посідала доброчинність, яка проявлялася у різних формах й охоплювала практично всі сфери: охорону здоров'я, надання допомоги бідності, людям похилого віку, дітям, інвалідам, розвиток освіти і культури тощо. Благодійництво було для них не лише способом задовольнити своє честолюбство, а й стало невід'ємною нормою соціальної поведінки.

***ДЖЕРЕЛА
ТА
ЛІТЕРАТУРА***

Архівні фонди

Центральний державний історичний архів України (м. Київ)(ЦДІАК України)

Фонд 268. Південне районне охоронне відділення

Опис 2. (1902–1914 рр.)

Спр. 72. Сведения и переписка с Департаментом полиции, одесским полицмейстером и др. о деятельности еврейской буржуазно-националистической партии сионистов-социалистов и о лицах, принадлежащих к этой партии. – (1909 р.). – 114 арк.

Спр. 148. Переписка с Департаментом полиции, охранными и жандармскими управлениями о деятельности Одесского комитета общества вспомоществования евреям земледельцам и ремесленникам в Сирии и Палестине. Списки членов общества. 1912 г. – (1912–1913 рр.). – 96 арк.

Фонд 385. Одеське жандармське управління (1839–1917 рр.)

Опис 1, т. 1 (1867–1903 рр.)

Спр. 630. Наряды по анонимным доносам и заявлениям на лиц, подозреваемых в хранении нелегальной литературы, организации нелегальных сходок, хранении печатных машинок и др. – (1898 р.). – 122 арк.

Опис 7. (1902–1917 рр.)

Спр. 88. Переписка с Департаментом полиции и жандармскими управлениями и отчёты о деятельности еврейских буржуазно-националистических сионистских партий и организаций «Гехавер», «Союза сионистской учащейся молодёжи», Петербургского комитета сионистов и о лицах, принадлежащих к этим организациям. – (1915 р.). – 27 арк.

**Фонд 442. Канцелярія київського, подільського
і волинського генерал-губернатора (1796–1916 рр.)**

Опис 46

Спр. 329. Дело о пожертвовании купцом Бродским 5 тыс. руб. на учреждение в м. Златополе принята для бедных стариков. – (1867–1884 рр.). – 82 арк.

Опис 543

Спр. 312. Дело по отношению одесского градоначальника со списком агентов по сбору пожертвований в пользу евреев в Киевской, Подольской и Волынской губернии. – (1890–1910 рр.).

Державний архів м. Києва (ДАК)

Фонд 16. Київський університет св. Володимира (1834–1920 рр.)

Опис 300. Рада університету (1861 р.)

Спр. 223. Отчёт о работе университета за 1860–1861 учебный год. – (1861 р.). – 56 арк.

Державний архів Миколаївської області (ДАМО)

**Фонд 230. Канцелярія миколаївського військового губернатора
(1805–1901 рр.)**

Опис 1. (1805–1900 рр.)

Спр. 13717. Отчёты Николаевского биржевого комитета о торговой деятельности г. Николаева за 1893 и 1894 гг. – (1895 р.). – 36 арк.

**Фонд 239. Миколаївський міський статистичний комітет
(1861–1909, 1915–1917 рр.)**

Опис 1. (1861–1909 рр.)

Спр. 133. Краткий обзор о развитии хлебной торговли в г. Николаеве. – (1894–1896 рр.). – 46 арк.

Спр. 140. Годовой отчёт николаевского военного губернаторства за 1894 г. – (1895 р.). – 79 арк.

Державний архів Одеської області (ДАОО)

Фонд 1. Управління новоросійського і бессарабського генерал-губернатора (1803–1874 рр.)

Опис 17. 1-й стіл 2-го господарського відділення (1867–1874 рр.)

Спр. 116. Об учреждении в Одессе городского кредитного общества. – (1869–1871 рр.). – 38 арк.

Опис 166. Особлива канцелярія (1845 р.)

Спр. 45. О видах устройства евреев в России. – (1845 р.). – 6 арк.

Опис 167. Особлива канцелярія (1846 р.)

Спр. 17. Об одесском порто-франко. – (1846 р.). – 21 арк.

Фонд 2. Канцелярія одеського градоначальника (1802–1837, 1848–1854, 1856–1917 рр.)

Опис 1. Розпорядчий стіл (1803–1916 рр.)

Спр. 255. По рапорту одесской думы о торговом доме одесского 1-й гильдии купца Абрама Рафаловича. – (1850 р.). – 5 арк.

Спр. 259. По рапорту одесской думы о торговом доме почётного гражданина Масса. – (1850 р.). – 6 арк.

Спр. 924. Об исходатайствовании коммерции советнику Аристу Масу дворянского достоинства. – (1874 р.).

Спр. 1171. О пожертвовании Бродским 50 тыс. руб. на сооружение сиротского дома для еврейских детей. – (1879 р.). – 33 арк.

Спр. 2066. О существующих в Одессе банкирских конторах и домах. – (1894 р.). – 8 арк.

Опис 3

Спр. 2068. О постройке евангелической больницы в г. Одессе. – (1890 р.). – 7 арк.

**Фонд 3. Головний статистичний комітет
Новоросійського краю (1843–1874 рр.)**

Опис 1. Статистичні дані про торгівлю (1843–1863 рр.)

Спр. 30. Сведения о числе купеческих капиталов в крае. – (1848–1849 рр.). – 28 арк.

Спр. 54. Статистические сведения о городе Одессе за 1857 и 1858 годы. – (1857–1858 рр.). – 157 арк.

Фонд 4. Одеська міська дума (1796–1920 рр.)

Опис 1 а. Ревізкий стіл (1795–1825 рр.)

Спр. 411. О причислении в одесское 1-й гильдии купечество уроженца острова Хиос Фёдора Родоканакя... – (1819 р.). – 38 арк.

Спр. 296. По предложению г. одесского градоначальника о причислении в одесское 2-й гильдии купечество швейцарско-подданного Ильи Тработти. – (1825 р.). – 12 арк.

Опис 10. Ревізкий стіл (1834 р.)

Спр. 919. Алфавит купцам и мещанам коим выдаются плакатные паспорта и билеты. – (1834 р.). – 46 арк.

Фонд 16. Одеська міська управа (1873–1920 рр.)

Опис 104. Відділення народної освіти

Спр. 38. Об основании городского 4-классного училища имени Ефрусси. – (1882 р.). – 118 арк.

Опис 107. Єврейське відділення (1873–1883 рр.)

Спр. 60. О жертвуемом потомственным почётным гражданином Абрамом Бродским одесскому еврейскому обществу двухэтажном доме, состоящим в 1 части в 3 квартале по Александровскому проспекту за №№ 11, 12, 13 на учреждение в нём при Талмуд-горе сиротского дома. – (1865 р.). – 50 арк.

Опис 108. Єврейське відділення (1884–1895 рр.)

Спр. 10. О пожертвовании купцом Мозесом Ашкенази по духовному завещанию 17 000 руб. на раздачу благотворительным учреждениям по усмотрению сына его Евгения. – (1888 р.). – 53 арк.

Спр. 26. О пожертвовании одесским купцом О. Хаисом 2000 руб. для приобретения % бумаг на содержание в Одесской еврейской больнице на % с них одной кровати его имени по случаю 25-летия его свадьбы. – (1891 р.). – 6 арк.

Спр. 34. О пожертвовании Зигфридом Евгеньевичем Ашкенази в пользу неприкосновенного капитала еврейского сиротского дома 2050 руб. на учреждение при сиротском доме стипендии имени покойного брата его Гавриила и 1000 руб. на нужды существующей при сиротском доме земледельческой фермы. – (1893 р.). – 30 арк.

Спр. 41. О постройке детского отделения при Одесской еврейской больнице имени одесского купца Евгения Моисеевича Ашкенази на пожертвованные г. Луизою Ашкенази 25 000 руб. – (1890 р.).

Спр. 42. О пожертвовании Луизою Ашкенази, во исполнение воли покойного мужа её Евгения Ашкенази, 6200 руб. в пользу разных еврейских благотворительных учреждений. – (1890 р.). – 20 арк.

Спр. 50. О пожертвовании Луизой Гесселевной Ашкенази 20 000 руб. на устройство при Одесской еврейской больнице паровой прачечной, дезинфекционной камеры и кухни. – (1894 р.). – 102 арк.

Спр. 56. Об учреждении в Одессе Общественного женского еврейского профессионального училища на пожертвованные одесским купцом Абрамом Моисеевичем Бродским 15 000 руб. – (1887 р.). – 249 арк.

Спр. 57. Об устройстве при Одесской еврейской больнице особого барака для 30 хронических и неизлечимых больных на пожертвованные одесским купцом Абрамом Моисеевичем Бродским 20 000 руб. – (1891 р.). – 228 арк.

Спр. 64. О пожертвовании потомственным почётным гражданином О.С. Хаисом 2200 р. 5½ % облигациями городского кредитного общества и наличными 50 руб. для учреждения в Одесской еврейской богадельне кровати его имени. – (1895 р.). – 25 арк.

Опис 125. Міська канцелярія

Спр. 2. Списки почётных граждан г. Одессы. – (1876 р.). – 119 арк.

Спр. 5. Списки почётных граждан г. Одессы. – (1888 р.).

Спр. 112. Списки гласных Одесской городской думы. – (1894 р.). – 113 арк.

Фонд 18. Одеський комерційний суд (1801–1920 рр.)

Опис 1. (1801–1920 рр.)

Спр. 1109. О взыскании торговым домом «М. Ашкенази» с А.Н. Голубятникова 2000 руб. – (1891 р.). – 10 арк.

Спр. 1220. О взыскании торговым домом «Ф.П. Родоканаки» с Е.Х. Кричмара 548 руб. 10 коп. – (1891 р.). – 8 арк.

Спр. 1237. По иску правления Московского торгового банка к торговому дому «Фёдор Рафалович и К^о» в сумме 27 000 руб. – (1891–1894 рр.). – 31 арк.

Спр. 1244. По иску правления Волжско-Камского коммерческого банка к торговому дому «Фёдор Рафалович и К^о» в сумме 5005 руб. – (1891 р.). – 30 арк.

Спр. 1253. По иску торгового дома «Ф.П. Родоканаки» к Леону Мускату в сумме 350 руб. – (1891 р.). – 20 арк.

Спр. 1265. По иску торгового дома «Ф.П. Родоканаки» к Бродскому и Котлову в сумме 42 998 руб. – (1891 р.). – 179 арк.

Спр. 1277. По иску Генриха Пика к администрации торгового дома «Ф. Рафалович и К^о» в сумме 18 677 руб. – (1891 р.). – 65 арк.

Спр. 2759. О взыскании банкирского дома «Братья Куссис» с имущества умершей Елены Цакни по векселю 500 руб. – (1909 р.). – 7 арк.

Опис 2. (1808–1919 рр.)

Спр. 134. Судебное дело Самуила Барбаша с Моисеем Ройтштейном по 9 векселям 7900 р. – (1914 р.). – 28 арк.

Спр. 150. Судебное дело Иовеля Гепнера с банкирским домом «Бр. Куссис» о 4350 руб. по маклерским запискам. – (1915 р.). – 46 арк.

**Фонд 175. Банкірська контора Барбаша Самуїла Матусовича
(1880–1919 рр.)**

Опис 1. (1880–1919 рр.)

Спр. 1. Деловая переписка С. Барбаша с разными корреспондентами. – (1880–1918 рр.). – 152 арк.

Спр. 3. Промысловые, приказчицьи свидетельства и о принадлежности к купеческому сословию. – (1884–1913 рр.). – 121 арк.

Спр. 5. Обложение налогом по 1-й гильдии. – (1887–1915 рр.). – 22 арк.

Спр. 6. Квитанции Одесской купеческой управы, выданные С. Барбашу. – (1887–1897 рр.). – 12 арк.

Спр. 8. Полисы и копии полисов Петербургского общества страхования на имущество С. Барбаша. – (1890–1913 рр.). – 19 арк.

Спр. 9. Копии договоров на коммерческие сделки. – (1891–1919 рр.). – 49 арк.

Спр. 11. Выписи из актовых книг одесского нотариуса. – (1893–1918 рр.). – 26 арк.

Спр. 15. Торговый договор, зарегистрированный в г. Роттердам (Голландия) с фирмой Шутен. – (1900 р.). – 7 арк.

Спр. 16. Деловая переписка С. Барбаша с Леоном Мускатом. – (1906–1910 рр.). – 112 арк.

Спр. 17. Вкладные свидетельства командитного товарищества «Атид». – (1906 р.). – 5 арк.

Спр. 19. Отчёт, список пайщиков и протокол общего собрания фирмово-командитного товарищества «Геула». – (1912–1913 рр.). – 24 арк.

Спр. 20. Генеральные балансы. – (1913–1915 рр.). – 64 арк.

Спр. 32. Документы и переписка, связанные с участием С. Барбаша в обществе «Кармел» и вкладное свидетельство. – (1903–1919 рр.). – 42 арк.

Спр. 33. Заявления конторы С. Барбаша в податное присутствие о размерах доходов и квитанции об уплате налогов. – (1907–1918 рр.). – 56 арк.

Спр. 36. Вкладной лист в Палестинском индустриальном синдикате на 1000 марок. – (1909 р.). – 1 арк.

Спр. 38. Деловая переписка. – (1911–1914 pp.). – 7 арк.

Фонд 188. Родинний фонд Родоканаки-Юр'євичі (1847–1920 pp.)

Опис 1. (1847–1920 pp.)

Спр. 3. Свидетельство киевского генерал-губернатора на имение Перикла Ф. Родоканаки. – (1869–1895 pp.). – 2 арк.

Спр. 4. Документы по духовному завещанию Фёдора Родоканаки. – (1882–1908 pp.). – 8 арк.

Спр. 6. Документы об усыновлении Павла Станиславовича Юрьевича П.Ф. Родоканаки. – (1883–1884 pp.). – 7 арк.

Спр. 7. Духовное завещание П. Родоканаки (копия). – (1886 p.). – 3 арк.

Спр. 8. Документы по духовному завещанию Перикла Родоканаки. – (1889–1890 pp.). – 36 арк.

Спр. 11. Письма, телеграммы по случаю кончины Перикла Фёдоровича Родоканаки; циркуляры торгового дома Родоканаки. – (1893–1900 pp.). – 31 арк.

Спр. 13. Документы по духовному завещанию П.Ф. Родоканаки и акт о его смерти. – (1899 p.). – 37 арк.

Спр. 18. Документы о третейском суде по завещанию Родоканаки между Маврокордато и Синадино. – (1901–1906 pp.). – 8 арк.

Спр. 37. Документы о паровой мельнице в Севастополе. – (1890 p.). – 41 арк.

Спр. 79. Выписки и копии из купчих на покупку небольших участков земли Фёдором Родоканаки. – (1848–1867 pp.). – 13 арк.

Спр. 97. Протоколы заседаний правления Товарищества виноделия. – (1893 p.). – 2 арк.

Фонд 246. Банкірський дім Ашкеназі в Одесі (1893–1918 pp.)

Опис 1. (1893–1918 pp.)

Спр. 1. Материалы по учреждению и деятельности акционерного общества Юго-Восточного пароходства «Звезда» банковского дома Ашкенази. – (1893–1908 pp.). – 35 арк.

Опубліковані нормативно-правові акти

Высочайше утверждённое Городовое положение, 16/28 июня 1870 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т. 45, отд. 1. – № 48498. – С. 821–839.

Высочайше утверждённое Положение о государственном промысловом налоге, 8 июня 1898 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 3. – Т. 18, отд. 1. – № 15601. – С. 489–515.

Высочайше утверждённое Положение о евреях, 13 апреля 1835 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т. 10, отд. 1. – № 8054. – С. 308–323.

Высочайше утверждённое Положение о пошлинах за право торговли и других промыслов, 1 января 1863 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т. 38, отд. 1. – № 39118. – С. 3–15.

Высочайше утверждённое Положение о пошлинах за право торговли и других промыслов, 9 февраля 1865 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т. 40, отд. 1. – № 41779. – С. 157–175.

Высочайше утверждённое Положение об общественном управлении города Одессы, 30 апреля 1863 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т. 38, отд. 1. – № 39565. – С. 402–412.

Грамота на права и выгоды городам Российской империи, 21 апреля 1785 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Т. 22. – № 16188. – С. 358–384.

Инструкции московского купечества первой, второй и третьей гильдии старшинам и старостам со товарищи, 19 января 1742 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Т. 11. – № 8504. – С. 560–567.

О банкирских заведениях : Высочайше утверждённое мнение Государственного совета, 26 июня 1889 г. // Полное собрание зако-

нов Российской империи. – Собрание 3. – Т. 9. – № 6137. – С. 365–367.

О взимании с евреев-купцов 1-й гильдии за торговые свидетельства по 1800 рублей : Именной указ, данный Сенату, 31 мая 1835 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т. 10, отд. 1. – № 8193. – С. 671.

О воспрещении некоторых сделок по покупке и продаже золотой валюты, тратт и тому подобных ценностей, писанных на золотую валюту : Высочайше утверждённое мнение Государственного совета, 8 июня 1893 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 3. – Т. 13. – № 9741. – С. 411–412.

О высочайше дарованных разным сословиям милостях, по случаю заключенного мира с Портою Оттоманскою : Манифест, 17 марта 1775 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Т. 20. – № 14275. – С. 82–86.

О дарованных купечеству новых выгодах, отличиях, преимуществах и новых способах к распространению и усилению торговых предприятий : Манифест, 1 января 1807 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Т. 29. – № 22418. – С. 971–979.

О дозволении выпускать в чужие края пшеницу, со взиманием пошлины по 30 копеек с четверти : Высочайше утверждённое постановление министра коммерции князя Гагарина, генерал-прокурора Обольянинова и Коммерческого собрания, 13 сентября 1800 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Т. 26. – № 19554. – С. 292–295.

О дозволении жёнам и детям коммерции и мануфактур советников, умерших до издания манифеста 10 апреля 1832 года, пользоваться правом почётного гражданства : Высочайше утверждённое мнение Государственного совета, 27 мая 1836 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т. 11, отд. 1. – № 9231. – С. 623.

О дозволенні жителям городов Одессы, Таганрога, Феодосии и Керчи, кои устроят там какие-либо заведения своим иждивением, пользоваться льготою : Сенатский указ, 16 июля 1828 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т. 3. – № 2163. – С. 698–701.

О дозволеннии одесскому 1-й гильдии купцу Рафаловичу учредить в Берлине торговый и банкирский дом : Высочайше утверждённое положение Комитета министров, объявленное Сенату министром финансов, 31 января 1856 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т. 31, отд. 1. – № 30118. – С. 64–65.

О должности их и контролера : Именной указ, данный банкирам и комиссионерам, 04 марта 1798 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Т. 25. – № 18413. – С. 114–119.

О допущении купцов, именующихся торговыми фирмами, к торговле, по отобрании от них подписки : Высочайше утверждённое положение Комитета министров, 18 августа 1825 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Т. 40. – № 30456. – С. 428–429.

О количестве капиталов, каковое должны объявлять купцы по гильдиям : Именной указ, данный Сенату, 8 ноября 1807 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Т. 29. – № 22678. – С. 1321.

О льготе иностранцам, торгующим в Одессе : Высочайше утверждённое положение Комитета министров, 19 мая 1825 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Т. 40. – № 30346. – С. 274–276.

О мерах к охранению от расстройства торговых заведений, в случае смерти владельца : Высочайше утверждённое мнение Государственного совета, 13 марта 1835 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т. 10, отд. 1. – № 7950. – С. 252–254.

О назначении места для заведения на Лимане гавани и верфи, и о наименовании оною Херсоном : Именной указ, данный новороссийскому генерал-губернатору князю Потёмкину, 18 июня 1778 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Т. 20. – № 14764. – С. 722–723.

О некоторых изменениях в действующих постановлениях о правах жительства евреев в различных местностях империи : Именной высочайший указ, данный Сенату, 11 августа 1904 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 3. – Т. 24, отд. 1. – № 25016. – С. 871–873.

О переложении на серебро разных податей и сборов : Именной указ, данный Сенату, 9 ноября 1839 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т. 14, отд. 1. – № 12867. – С. 839–840.

О правах порто-франко, дарованных городу Одессе : Именной указ, данный Сенату, 13 июня 1849 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т. 24, отд. 1. – № 23310. – С. 323.

О праве на почётное гражданство купцов в льготных городах Новороссийского края : Высочайше утверждённое мнение Государственного совета, 10 мая 1837 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т. 12, отд. 1. – № 10224. – С. 310–311.

О предоставлении евреям – купцам 1-й гильдии и евреям – иностранному подданному права жительства и торговли вне черты постоянной оседлости евреев : Высочайше утверждённое мнение Государственного совета, 16 марта 1859 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т. 34, отд. 1. – № 34248. – С. 206–207.

О принятии пожертвованного дворянином Периклом Родоканки капитала на учреждение в Одесском детском приюте имени государыни императрицы Марии Фёдоровны стипендии имени её величества и об утверждении положения о сей стипендии // Вестник благотворительности. – 1898. – № 10. – С. 6–7.

О приобретении потомственного дворянства производством по гражданской службе в действительные статские советники или соответствующий сему чину 4-й класс, а по военной в полковники или же в соответствующий оному чин флота капитана 1-го ранга : Именной указ, данный Сенату, 9 декабря 1856 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т. 31, отд. 1. – № 31236. – С. 1052–1053.

О продолжении ещё на три года права одесского порто-франко : Именной указ, объявленный Сенату министром финансов, 9 июля 1854 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т. 29, отд. 1. – № 28408. – С. 708.

О продолжении на 25 лет дарованной городу Одессе льготы; об освобождении сего города навсегда от постоя, и об употреблении десятой части таможенных сборов для содержания гавани в Одессе : Именной указ, данный Сенату, 24 января 1802 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Т. 27. – № 20121. – С. 25–27.

О различии семейного капитала от товарищества под общей фирмой, относительно платежа гильдейской подати : Сенатский указ, 30 июня 1823 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Т. 38. – № 29528. – С. 1086–1088.

О распространении на иностранных купцов в Одессе льготы, всемилостивейше дарованной коренным жителям сего города : Высочайше утверждённое положение Комитета министров, 7 сентября 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т. 1. – № 577. – С. 934–937.

О собирании с дворянских имений особых сумм на содержание по губерниям судебных мест; о содержании на счёт городов городских полиций; о возвышении подушного оклада; о прибавке на купеческие капиталы по $\frac{1}{4}$ процента, а на мещан по 50 копеек; о оброчной накладке на казённых крестьян; о возвышении цен за гербовую бумагу и паспорта; о восстановлении гербовой для векселей бумаги и особливой бумаги для пересылки документов в чужие край

и о писании вообще всех актов, кои в судное место представлены быть могут, на гербовой бумаге; о печатных пошлинах в таможах и о сложении недоимок по 1797 г. : Именной указ, данный Сенату, 18 декабря 1797 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Т. 24. – № 18278. – С. 846–850.

О сборе с евреев, записавшихся по городам в мещанство и купечество, установленных податей вдвое противу положенных с мещан и купцов христианского закона разных исповеданий : Именной указ, данный Сенату, 23 июня 1794 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Т. 23. – № 17224. – С. 532.

О сборе с купечества единовременно в казну с объявленных ими капиталов по одному проценту со ста; о возвышении капиталов, объявляемых для вступления в гильдии и взыскании в доход казны с купеческих капиталов, переходящих к наследникам, единовременно по одному проценту : Именной указ, данный Сенату, 23 июня 1794 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Т. 23. – № 17223. – С. 531–532.

О сборе с купцов, вместо подушных, по одному проценту с объявленного капитала, и о разделении их на гильдии : Сенатский указ, вследствие именного, 25 мая 1775 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Т. 20. – № 14327. – С. 145–147.

О свободной торговле в городах Херсоне, Севастополе и Феодосии : Манифест, 22 февраля 1784 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Т. 22. – № 15935. – С. 50–51.

О том, какими орденами могут быть награждаемы нехристиане : Именной указ, объявленный в приказе военного министра, 1 января 1858 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т. 33, отд. 1. – № 32630. – С. 1.

О транзитном торге от европейской границы в Одессу : Высочайше утверждённое положение, 12 августа 1818 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Т. 35. – № 27479. – С. 449–457.

О транзитном торге чрез Одессу : Именной указ, данный Сенату, 24 марта 1811 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Т. 31. – № 24565. – С. 592–593.

Об изменении § 1 устава Бессарабско-Таврического земельного банка : Сенатский указ, 25 апреля 1873 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т. 48, отд. 1. – № 52152. – С. 495.

Об изменении правил о банкирских заведениях : Высочайше утверждённое мнение Государственного совета, 3 июня 1894 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 3. – Т. 14. – № 10711. – С. 358–359.

Об изменении правил о надзоре за банкирскими заведениями и меняльными лавками : Высочайше утверждённое мнение Государственного совета, 29 мая 1895 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 3. – Т. 15. – № 11733. – С. 329.

Об обложении 5% сбором доходов от вкладов, вносимых в банкирские заведения и меняльные лавки : Высочайше утверждённое мнение Государственного совета, 22 мая 1895 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 3. – Т. 15. – № 11698. – С. 313–314.

Об открытии свободного входа купеческим кораблям в Гаджибейскую гавань : Именной указ, данный екатеринославскому и таврическому генерал-губернатору графу Зубову, мая 1794 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Т. 23. – № 17208. – С. 514.

Об открытии учреждённых в Архангельске, Феодосии, Одессе и Таганроге учётных по векселям и товарам контор : Сенатский указ, 31 октября 1806 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Т. 29. – № 22334. – С. 801.

Об установлении нового сословия под названием почётных граждан : Манифест, 10 апреля 1832 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т. 7. – № 5284. – С. 193–195.

Об устройении селения единовѣрных народов в городе Одессе и окрестностях оного : Именной указ, данный екатеринославскому, вознесенскому и таврическому генерал-губернатору графу Зубову, 19 апреля 1795 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Т. 23. – № 17320. – С. 686–688.

Об устройстве гильдий и о торговле прочих состояний : Дополнительное постановление, 14 ноября 1824 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Т. 39. – № 30115. – С. 588–612.

Об учреждении для купечества особого отличия под названием коммерции советников, и о сравнении оного с восьмым классом статской службы : Именной указ, данный Сенату, 27 марта 1800 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Т. 26. – № 19347. – С. 102–103.

Об учреждении Новороссийской компании рафинирования сахара : Высочайше утверждённое положение Комитета министров, 11 мая 1837 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т. 12, отд. 1. – № 10233. – С. 318–321.

Об учреждении порто-франко в Одессе : Манифест, 16 апреля 1817 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Т. 34. – № 26792. – С. 208–211.

Об учреждении стипендий в Новороссийском университете и в Одесском коммерческом училище : Именной указ, объявленный Сенату министром народного просвещения, 12 апреля 1872 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т. 47, отд. 1. – № 50742. – С. 489.

Регламент или устав главного магистрата, 16 января 1721 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 1. – Т. 6. – № 3708. – С. 291–309.

Устав Азовско-Донского коммерческого банка // Свод узаконений и уставов кредитных. В 2 т. Т. 2. – Санкт-Петербург, 1873. – С. 295–308.

Устав Бессарабско-Таврического земельного банка // Свод узаконений и уставов кредитных. В 2 т. Т. 1. – Санкт-Петербург, 1873. – С. 197–213.

Устав Кишинёвского коммерческого банка // Свод узаконений и уставов кредитных. В 2 т. Т. 2. – Санкт-Петербург, 1873. – С. 339–352.

Устав кредитный // Свод законов Российской империи. – Т. 11, ч. 2. – Санкт-Петербург, 1903.

Устав Николаевского коммерческого банка // Свод узаконений и уставов кредитных. В 2 т. Т. 2. – Санкт-Петербург, 1873. – С. 397–411.

Устав о пошлинах // Свод законов Российской империи. – Т. 5. – Санкт-Петербург, 1857.

Устав Общества вспомоществования евреям земледельцам и ремесленникам в Сирии и Палестине. – Санкт-Петербург, 1890. – 6 с.

Устав Одесского коммерческого банка // Свод узаконений и уставов кредитных. В 2 т. Т. 2. – Санкт-Петербург, 1873. – С. 154–166.

Устав Одесского отделения Общества для распространения просвещения между евреями в России. – Одесса, 1867. – 3 с.

Устав Ростовского-на-Дону коммерческого банка // Свод узаконений и уставов кредитных. В 2 т. Т. 2. – Санкт-Петербург, 1873. – С. 370–384.

Устав Русского для внешней торговли банка // Свод узаконений и уставов кредитных. В 2 т. Т. 2. – Санкт-Петербург, 1873. – С. 264–280.

Устав С.-Петербургского международного коммерческого банка // Свод узаконений и уставов кредитных. В 2 т. Т. 2. – Санкт-Петербург, 1873. – С. 93–107.

Устав С.-Петербургского учётного и ссудного банка // Свод узаконений и уставов кредитных. В 2 т. Т. 2. – Санкт-Петербург, 1873. – С. 81–93.

Устав торговый // Свод законов Российской империи. – Т. 11, ч. 2. – Санкт-Петербург, 1857.

Довідкові і статистичні видання

Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1877 г. – Одесса : Тип. Р. Бейленсон, 1876. – 116, XXXVI с.

Адресная книга одесских 1-й и 2-й гильдии купцов. – Одесса, 1890. – 137 с.

Адресная книга России на 1886 год. – Москва, 1886. – 608, LXXXVIII, 72^a с.

Банки, банкирские конторы, казначейства и нотариусы в городах Российской империи: Справочник промышленности / Составлено по последним источникам А. Гадюкиным и А. Гласовым. – Первое издание. – Харьков, 1913. – 116 с.

Банки и банкирские конторы Российской империи. В 2 ч. / Сост. и издал Л.М. Варшавский. – Одесса : Тип. Гальперина и Швейцера, 1896. – 126 с.

Банки и банкирские конторы Российской империи. (Справочная книга для коммерсантов). В 2 ч. / Сост. и издал Л.М. Варшавский. – Изд. второе. – Москва : Т-во Типо-литографии И.М. Машистова, 1910. – 206 с.

Банки и кредитные учреждения : Торгово-промышленный, биржевой и банковый справочник-ежегодник / Сост. под ред. А.Ф. Макарова. – Петроград, 1915.

Банкирский дом «Р. Зоншейн и К^о» в Одессе. Тариф дамно по иногородним вексям, квитанциям, коносаментам, счетам и проч. документам. – Одесса, 1913. – 42 с.

Вся Одесса : Адресная и справочная книга всей Одессы с отделом Одесский уезд на 1912 год. Год издания 2-й. – Одесса : Одесские новости, 1912. – Разд. паг.

Греки Одеси. Именной показчик по метричним книгам одеської Свято-Троїцької церкви. – Ч. 2 : 1834–1852. Бібл. показчик. – (Праці Державного архіву Одеської області. – Т. 4). – Одеса : Друк, 2002. – 374 с. – Рос. мова.

Дайновский Г.А. Подробный банковый указатель / Дайновский Г.А. – Пятое испр. и доп. изд. – Минск : Электро-типография «Печатное дело», 1914. – 108 с.

Коханский В. Одесса и её окрестности : Полный путеводитель и справочная книга с тремя планами и рисунками / Коханский В. – Одесса, 1891. – I–XV, 490 с.

Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния / Составитель: Генерального штаба подполковник Шмидт А. В 2 ч. Ч. 1. – Санкт-Петербург, 1863. – 601 с. : прил.

Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния / Составитель: Генерального штаба подполковник Шмидт А. В 2 ч. Ч. 2. – Санкт-Петербург, 1863. – 874 с. : прил.

Памятная книжка Херсонской губернии на 1910 год. – Херсон : Тип. Херсонского губернского правления, 1910. – 15, VII–LIII, 240 с. : объявления.

Памятная книжка Херсонской губернии на 1913 год. – Херсон : Губернская типография, 1913. – 400 [55] с.

Перепись населения г. Одессы, произведённая 5 сентября 1873 года. – Одесса, 1875. – 82 с.

Сведения о торговых домах, действовавших в России в 1892 году. – Санкт-Петербург, 1893. – VIII, 212 с.

Список одесских 1-й и 2-й гильдии купцов 1887 года. – Одесса, 1887. – 47 с.

Список одесских купцов. – Одесса, 1859. – 16 с.

Список торговых домов и купечества г. Одессы. На 1892 год. Издание Одесского биржевого комитета. – Одесса, 1892. – 112 с.

Справочная книга о купцах первой и второй гильдии и вообще о лицах и учреждениях торгово-промышленного класса, получивших на 1910 год купеческие и промысловые свидетельства по городу Одессе на торговые и промышленные предприятия высших разрядов. Издана Одесскою купеческою управою. – Одесса, 1910. – 125 с.

Справочная книга о купцах первой и второй гильдии и вообще о лицах и учреждениях торгово-промышленного класса, получивших на 1912 год купеческие и промысловые свидетельства по городу Одессе на торговые и промышленные предприятия высших разрядов. Издана Одесскою купеческою управою. – Одесса, 1912. – 160, VIII с.

Справочная книга о купцах первой и второй гильдии и вообще о лицах и учреждениях торгово-промышленного класса, получивших на 1913 год купеческие и промысловые свидетельства по городу Одессе на торговые и промышленные предприятия высших разрядов. Издана Одесскою купеческою управою. – Одесса, 1913. – 154, VI с.

Справочная книга о купцах первой и второй гильдии и вообще о лицах и учреждениях торгово-промышленного класса, получивших на 1914 год купеческие и промысловые свидетельства по городу Одессе на торговые и промышленные предприятия высших разрядов. Издана Одесскою купеческою управою. – Одесса, 1914. – 166, X с.

Справочная книга о лицах с.-петербургского купечества и других званий, акционерных и паевых обществах и торговых домах, получивших с 1 ноября 1910 г. по 1 января 1911 г. сословные свидетельства по 1-й и 2-й гильдиям, промысловые свидетельства 1 и 2 разрядов на торговые предприятия, 1–5 разрядов на промышленные предприятия, 2–3 разрядов на личные промысловые занятия. – Санкт-Петербург, 1911. – 824 с.

Справочная книга по торгово-промышленной части для императорских российских консулов. – Санкт-Петербург, 1912. – 735 с.

Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1895 год. – Херсон, 1897. – 255 с.

Торгово-промышленная Россия. Справочная книга для купцов и фабрикантов / Под ред. А.А. Блау. – Санкт-Петербург, 1899. – VII ; Ч. 1. – 268, 448 стб. ; Ч. 2. – 2702 стб., 322 с.

Торгово-промышленная справочная книжка. Издана Одесским отделением Российского общества защиты женщин / Под ред. инженер-технолога Е.Ю. Зевальда. – Изд. первое. – Одесса, 1909. – 384, XLVI с.

Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов / Под ред. В.А. Дмитриева-Мамонова. В 2 т. Т. 1. – Санкт-Петербург, 1905. – 1808 с.

Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов / Под ред. В.А. Дмитриева-Мамонова. В 2 т. Т. 2. – Санкт-Петербург, 1905. – I–CIV, 1809–2323, 1–432, 1–783 с.

Звіти установ та організацій

Отчёт Бессарабско-Таврического земельного банка за 1889 г. – Одесса : Тип. «Труд», 1890. – 42 с.

Отчёт и труды Одесского отдела Императорского российского общества садоводства. За 1885 год. – Одесса : Тип. А. Шульце, 1886. – XL, 136 с.

Отчёт и труды Одесского отдела Императорского российского общества садоводства. За 1890 год. – Одесса : Тип. А. Шульце, 1891. – XCV, 117 с.

Отчёт комитета временного приюта для презрения беспомощных младенцев и беднейших родильниц с 1-го августа 1870 г., по 1-е августа 1871 г. Год седьмой. – Одесса : Тип. П. Францова, 1871. – 16 с.

Отчёт комитета Черноморского яхт-клуба. – Одесса. – За 1910 ; 1911 ; 1912 ; 1913 ; 1914 гг.

Отчёт о десятилетней деятельности попечительного совета Одесского еврейского сиротского дома с 23 марта 1880 года по 23 марта 1890 года. – Одесса : Рус. тип. Исаковича, 1890. – 14 с.

Отчёт о деятельности комитета Одесского отделения Общества распространения просвещения между русскими евреями. За 1879 г. – Одесса : Рус. тип. Исаковича, 1880. – 24 с.

Отчёт о деятельности общества призрения нищих в г. Одессе. – Одесса : Рус. тип. Исаковича. – За 1884 ; 1885 ; 1886 ; 1887 ; 1888 ; 1889 ; 1890 ; 1891 ; 1892 ; 1893 гг.

Отчёт о деятельности Одесского общества борьбы с туберкулёзом за годы 1911–1912-й. – Одесса : Тип. тов-ва «Бр. Кульберг», 1913. – 164 с.

Отчёт о деятельности Одесского общества для призрения младенцев и родильниц за 1875–1876 гг. – Одесса : Тип. П. Францова, 1876. – 15 с.

Отчёт о деятельности распорядительного комитета Одесского общества призрения нищих и средствах Общества за второй год существования. С 1 марта 1882 по 1 апреля 1883 г. – Одесса : Рус. тип. Исаковича, 1883. – 20 с.

Отчёт Одесского еврейского сиротского дома за 1880 г. – Одесса : Рус. тип. (Исакович), 1881. – 24 с.

Отчёт Одесского еврейского сиротского дома за 1898 г. – Одесса, 1899. – 86 с.

Отчёт Одесского комитета торговли и мануфактур за 1911 год. – Одесса, 1912. – 348 с.

Отчёт Одесского общества взаимного кредита за 1879 год. – Одесса : Тип. П. Францова, 1880. – II, 18 с.

Отчёт Одесского общества вспомоществования литераторам и учёным за годы 1904, 1905, 1906, 1907. – Одесса, 1908. – 11 с.

Отчёт Одесского общества призрения нищих за 3-й год. С 1 апреля 1883 г. по 1 апреля 1884 г. – Одесса : Рус. тип. Исаковича, 1884. – 28 с.

Отчёт Одесской еврейской богадельни имени императора Александра II. – Одесса : Тип. Г.М. Левинсона. – За 1891 ; 1892 ; 1893 ; 1894 ; 1895 ; 1896 ; 1897 ; 1898 ; 1899 ; 1900 ; 1901 ; 1902 гг.

Отчёт Одесской еврейской больницы. За 1892 г. – Одесса : Тип. Исаковича, 1893. – 84 с.

Отчёт парусного кружка при Черноморском яхт-клубе. – Одесса. – За 1895–1911 гг.

Отчёт правления Попечительства о недостаточных учениках Одесского коммерческого училища за 1897 год. – Одесса, 1898. – 14 с.

Отчёт распорядительного комитета Одесского общества призрения неимущих и помощи нуждающимся за 1896 год. – Одесса, 1897. – 43 с.

Отчёт Черноморского яхт-клуба за 1905 г. – Одесса, 1906. – 77+7 с., чертежи.

Матеріали особового походження

Витте С.Ю. Воспоминания. В 3 т. Т. 1 : 1849–1894 гг. / С.Ю. Витте. – Москва, 1960. – 555 с.

де Рибас А. Старая Одесса. Исторические очерки и воспоминания / Александр де Рибас. – Одесса, 1913. – 379 с.

Записка о средствах к развитию одесской торговли, составленная комиссией, избранной Одесской городской думою. – Одесса : Тип. Ульриха и Шульце, 1876. – 58 с.

Скальковский А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы. Составленные в 1859 году / Аполлон Скальковский. – Санкт-Петербург : Тип. В. Безобразова и Комп., 1865. – II, 181 с.

Скальковский А. Мои воспоминания о бароне А.Е. Массе / Аполлон Скальковский // Одесский вестник. – 1880. – № 6. – С. 2.

Періодична преса

Банковая и торговая газета. – 1904.

Биржевые ведомости. – 1907.

Ведомости Одесского городского общественного управления. – 1867.

Ведомости Одесского городского общественного управления. – 1870.

Ведомости Одесского градоначальства. – 1884.

- Новороссийский телеграф. – 1890.
Одесский вестник. – 1847.
Одесский вестник. – 1852.
Одесский вестник. – 1857.
Одесский вестник. – 1862.
Одесский вестник. – 1866.
Одесский вестник. – 1880.
Одесский вестник. – 1884.
Одесский вестник. – 1885.
Одесский вестник. – 1890.
Одесский листок. – 1913.
Одесский листок. – 1914.
Одесские новости. – 1907.
Разсвет. – 1860.
Разсвет. – 1861.
Торгово-промышленная газета. – 1905.
Торгово-промышленная газета. – 1907.
Торгово-промышленная газета. – 1914.
Южно-русский альманах. – 1899.
Южно-русский альманах. – 1900.
Южно-русский альманах. – 1902.

Література

А.Я. [Яновский]. Гильдии / А.Я. [Яновский] // Энциклопедический словарь / Издатели Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – Т. 8^а : Германия – Го. – Санкт-Петербург, 1893. – С. 677–680.

А.Я. [Яновский]. Купцы / А.Я. [Яновский] // Энциклопедический словарь / Издатели Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – Т. 7 : Култагой – Лёд. – Санкт-Петербург, 1893. – С. 57–58.

Авгитидис К.Г. Прогрессивная греческая эмиграция в Одессе (первая треть XIX в.) / Августидис К.Г. – К. : Вища школа, 1987. – 42 с.

Авгитидис К. Греки в Одессе / Костас Августидис // Вечерняя Одесса. – 1989. – № 293 (4928). – С. 3.

Ананьич Б.В. Банкирские дома в России, 1860–1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства / Ананьич Б.В. – Ленинград : Наука, 1991. – 198 с.

Ананьич Б. Капитализм с человеческим лицом [Электронный ресурс] / Борис Ананьич. – Режим доступа : http://www.istrodina.com/rodina_articul.php3?id=1558&n=84

Андреев П. Иллюстрированный путеводитель по Юго-Западной железной дороге [Электронный ресурс] / П. Андреев. – Режим доступа : <http://www.library.kr.ua/elib/andreev>

Атлас Д. Учебная книжка «Одесса» / Доротея Атлас. – Одесса, 1915–1916. – 40, 27 с.

Атлас Д. Старая Одесса, её друзья и недруги / Доротея Атлас. – Одесса : Типо-литография «Техник», 1911. – 114 с.

Афанасьев Г.Е. Капитал, спекуляция и банкиры / Афанасьев Г.Е. – Одесса : Тип. В. Кирхнера, 1893. – 25 с.

Банкир // Энциклопедический словарь / Под ред. проф. И.Е. Андреевского ; Издатели Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – Т. 3 : Банки – Бергер. – Санкт-Петербург, 1891. – С. 1–5.

Банкирские конторы (дома) // Большая советская энциклопедия. В 51 т. Т. 4 : Б – Березко / Глав. ред. С.И. Вавилов. – 2-е изд. – Москва : Большая советская энциклопедия, 1950. – С. 206–207.

Барковский Н.Д. Банки в России / Н.Д. Барковский, В.И. Бовыкин // Большая российская энциклопедия. В 30 т. / [Председатель науч.-ред. совета Ю.С. Осипов ; отв. ред. С.Л. Кравец]. Т. 3 : «Банкетная кампания» 1904 – Большой Иргиз. – Москва : Большая российская энциклопедия, 2005. – С. 5–8.

Барышников М.Н. Деловой мир России : Историко-биографический справочник / Барышников М.Н. – Санкт-Петербург : Искусство, 1998. – 448 с., илл.

Безобразов В.П. О влиянии экономической науки на государственную жизнь в современной Европе / Безобразов В.П. – Санкт-Петербург, 1867. – 71 с.

Беліков Ю.А. Купецтво Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Беліков Юрій Анатолійович. – Х., 2003. – 267 с.

Белоусова Л. Интеграция евреев в российское сословное общество: почётные граждане города Одессы еврейского происхождения [Электронный ресурс] / Л. Белоусова // Мория. – 2006. – № 5. – Режим доступа до журн. :

http://www.moria.farlep.net/ru/almanah_05/01_02.htm

Бердников Л. Как стать бароном ? [Электронный ресурс] / Л. Бердников // «Слово\Word». – 2007. – № 56. – Режим доступа до журн. : <http://magazines.russ.ru/slovo/2007/56/be31-html>

Бернарди А.В. Организация и операции банковских учреждений (банковских домов, банковских контор и меняльных лавок) / Бернарди А.В. – Санкт-Петербург, 1913.

Бимман А.Б. История банков. Историческое развитие банков в России и за границей с древнейших времён до наших дней / Бимман А.Б. – Санкт-Петербург, 1914. – 116 с.

Бовыкин В.И. Зарождение финансового капитала в России / Бовыкин В.И. – Москва : Изд-во Москов. ун-та, 1967. – 295 с.

Бовыкин В.И. Формирование финансового капитала в России, к. XIX в. – 1908 г. / Бовыкин В.И. – Москва : Наука, 1984. – 287 с.

Бориневич А.С. Очерк хлебной торговли в Одессе / Бориневич А.С. – Одесса, 1890. – 110 с.

Боровой С.Я. Кредит и банки России (середина XVII в. – 1861 г.) / Боровой С.Я. – Москва : Госфиниздат, 1958. – 288 с.

Боровой С.Я. Одесса (К 150-летию со дня основания) / С.Я. Боровой // Исторический журнал. – 1944. – № 5/6. – С. 41–49.

Боровой С.Я. Ростовщичество, казённые ссуды и государственный долг в процессе первоначального накопления в России / Боровой С.Я. – [Одесса ?], [19 -- ?]. – С. 497–537.

Боровой С.Я. До питання про місце України в системі російського фінансового капіталу / С.Я. Боровой // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – К. : Наукова думка, 1967. – Вип. 3 : Економічні передумови Великої Жовтневої соціалістичної революції (на матеріалах України). – С. 21–31.

Боровой С.Я. Особливості формування населення міст Південної України в дореформений період / С.Я. Боровой // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – К. : Наукова думка, 1982. – Вип. 16. – С. 63–68.

Боровой С.Я. Франция и внешнеторговые операции на Чёрном море в последней трети XVIII – начале XIX в. / С.Я. Боровой // Французский ежегодник. 1961 г. – Москва : Из-во АН СССР, 1962. – С. 496–506.

Бортник М.Ю. Банкирские дома / М.Ю. Бортник // Большая советская энциклопедия. В 30 т. Т. 2 : Ангола – Барзас / Глав. ред. : А.М. Прохоров. – Изд. 3-е. – Москва : Советская энциклопедия, 1970. – С. 610.

Боханов А.Н. Российское купечество в конце XIX – начале XX века / А.Н. Боханов // История СССР. – 1985. – № 4. – С. 106–118.

Бровер І.М. Україна на переломі до промислового капіталізму. Соціально-економічні нариси й матеріали. В 2 т. Т. 1 / Бровер І.М. – Одеса : Пролетар, 1931. – 175 с.

Бродские // Еврейская энциклопедия / Под общей ред. д-ра Л.И. Кацнельсона и барона Д.Г. Гинцбурга. – Т. 5 : Бресьюир – Гаддаси. – Санкт-Петербург, [конец XIX – начало XX в.]. – Стб. 22.

Бунге Н.Х. Заметки о современном экономическом кризисе в России / Н.Х. Бунге // Журнал для акционероv. – 1860. – № 194. – С. 1461–1464.

Вебер М. Избранное: протестантская этика и дух капитализма / Макс Вебер ; М.И. Левина (пер.) ; Ю.Н. Давыдов (сост.). – 2-е изд., доп., перераб. – Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2006. – 651 с. – (Серия «Книга света»). – Библиогр. : С. 572–574.

Верменич Я.В. Історична регіоналістика в Україні / Я.В. Верменич // Український історичний журнал. – 2001. – № 6. – С. 3–21.

Волониць В.С. Торговельно-комерційна діяльність греків-купців в Україні (середина XVII–XIX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В.С. Волониць. – Донецьк, 2007. – 20 с.

Вольтке Г. Купцы-евреи по русскому законодательству / Г. Вольтке // Еврейская энциклопедия / Под общей ред. д-ра Л.И. Кацнельсона и барона Д.Г. Гинцбурга. – Т. 9 : Иудан – Ладенбург. – Санкт-Петербург, [конец XIX – начало XX в.]. – Стб. 916–922.

Вольтке Г. Право торговли и промышленности в России в историческом развитии / Григорий Вольтке. – Санкт-Петербург, 1905. – 48 с.

Газарян Ю.Г. Банкирские дома / Ю.Г. Газарян // Новая российская энциклопедия. В 12 т. Т. 2 : А – Баяр / [Редкол. : А.Д. Некипелов, В.И. Данилов-Данильян, В.М. Карев и др.]. – Москва : Энциклопедия : ИНФРА-М, 2005. – С. 865–866.

Галаган А.А. История предпринимательства российского. От купца до банкира / Галаган А.А. – Москва : Ось-89, 1997. – 160 с.

Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794–1914 / Патриція Герлігі. – К. : Критика, 1999. – 383 с. : іл. – Бібліографія : с. 341–372.

Гиндин И.Ф. Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861–1892 гг.) / Гиндин И.Ф. – Москва : Госфиниздат, 1960. – 415 с.

Гиндин И.Ф. Русские коммерческие банки. Из истории финансового капитала в России / Гиндин И.Ф. ; под ред. акад. С.Г. Струмилина. – Москва : Госфиниздат, 1948. – 454 с.

Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період / Голобуцький В.О. – К. : Вища школа, 1970. – 298 с. : іл., карт. – Бібліографія : с. 288–295.

Головань В.І. Почесні громадяни міста Одеси : Істор.-біогр. нариси / Головань В.І. – Одеса : Астропринт, 2003. – 328 с. – Рос. мовою.

Гончаров Ю.М. Купеческая семья второй половины XIX – начала XX вв.: По материалам компьютерной базы данных купеческих семей Западной Сибири / Гончаров Ю.М. – Москва, 1999. – 240 с.

Гончарук Т.Г. Деякі аспекти полеміки щодо одеського портофранко на сторінках преси XIX ст. / Т.Г. Гончарук // Одеський державний університет імені І.І. Мечникова. Записки історичного факультету : Зб. статей / Гол. ред. В.Н. Станко. – Одеса, 1999. – Вип. 8. – С. 123–126.

Гончарук Т.Г. З історії виникнення шляхів міжнародного транзиту Броди – Одеса у 1805 р. / Т.Г. Гончарук // Одеський державний університет імені І.І. Мечникова. Записки історичного факультету : Зб. статей / Гол. ред. В.Н. Станко. – Одеса, 2000. – Вип. 10. – С. 152–156.

Гребцова И.С. Периодическая печать в общественном развитии южного степного региона Российской империи (1820–1865) : дисс. ... д-ра ист. наук : 07.00.02 / Гребцова Ирэна Светозаровна. – Одесса, 2002. – 407 с.

Губарь О. 101 вопрос об Одессе. Вопрос № 51: «И над тобою только паруса», или Откуда и зачем взялись яхт-клубы? [Электронный ресурс] / О. Губарь // Тиква. – № 556 (9). – Режим доступа : <http://tikva.odessa.ua/newspaper/news/?4386>

Губарь О. 185 лет назад / О. Губарь // Вечерняя Одесса. – 1989. – № 205 (4840). – С. 3.

Губарь О. Одесса – как памятник патриархальным менялам [Электронный ресурс] / О. Губарь. – Режим доступа : <http://www.migdal.ru/article-times.php?artid=5673&print=1>

Губарь О. Призрачное величие [Электронный ресурс] / О. Губарь. – Режим доступа : http://www.moria.farlep.net/ru/almanah_04/01_05.htm

Губарь О. Приморский бульвар, № 3 / О. Губарь // Дерибасовская – Ришельевская. – 2005. – Вып. 21. – С. 25–38.

Губарь О.И. Родословная Г.И. Маразли / Олег Губарь // Григорий Григорьевич Маразли : меценат и коллекционер : сборник. – Одесса, 1995. – С. 37–38.

Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVII ст. до 1861 року) / Гуржій І.О. – К. : Вид-во Акад. наук Української РСР, 1962. – 207 с.

Гуржій О.І. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні / Гуржій О.І. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2004. – 80 с.

Гуржій О.І. Купецький стан на Лівобережній і Слобідській Україні в другій половині XVII – у XVIII ст.: проблеми становлення та розвитку / О.І. Гуржій // Український історичний журнал. – 2004. – № 3. – С. 3–21.

Гурьев А. Очерк развития кредитных учреждений в России / А. Гурьев. – Санкт-Петербург, 1904. – 250, IV с.

Діанова Н.М. Особливості виникнення та розбудови міст Південної України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / Н.М. Діанова // Одеський державний університет імені І.І. Мечникова. Записки історичного факультету : Зб. статей / Гол. ред. В.Н. Станко. – Одеса, 2000. – Вип. 10. – С. 148–151.

Діанова Н.М. Формування населення міст Південної України у дореформений період (кінець XVIII ст. – 1861 р.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Діанова Наталія Миколаївна. – Одеса, 2003. – 208 с.

Донік О.М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.) / О.М. Донік // Український історичний журнал. – 2005. – № 4. – С. 159–177.

Донік О.М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) / О.М. Донік. – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. – 271 с.

Донік О.М. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.) / О.М. Донік // Український історичний журнал. – 2006. – № 3. – С. 16–41.

Донченко Л. Штрихи до історії розвитку кредитної системи Російської імперії / Л. Донченко // Вісник Національного банку України. – 2001. – № 8. – С. 49–53.

Дружинина Е.И. Южная Украина. 1800–1825 гг. / Е.И. Дружинина. – Москва : Наука, 1970. – 383 с.

Дружкова И. Еврейские банкиры в Одессе XIX века [Електронний ресурс] / Ирина Дружкова. – Режим доступу : <http://www.migdal.ru/article-times.php?artid=4477&print=1>

Дружкова І.С. Кредитно-банківські установи на Півдні України в XIX – на початку XX ст. (історичний аспект) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Дружкова Ірина Сергіївна. – Одеса, 2004. – 220 с.

Евреи Одессы и юга Украины. Кн. 1. : Кон. XVII – нач. XX вв. / Авт. сост. : Л.Г. Белоусова, Т.Е. Волкова [и др.]. – Одесса : Студия «Негоциант», 2002. – 300 с. : 16 ил.

Ефрусси [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.Epfrussi.com>

Економічна історія України : Навчальний посібник / [Упередко М.О., Кузнецов Е.А., Парієнко Г.К. та ін.]. – Х. : Одіссей, 2005. – 494 [1] с.

Енциклопедія народного господарства Української РСР. У 4 т. Т. 1 : А – Е / Редкол. : С.М. Ямпольський (відп. ред.) [та ін.]. – К. : УРЕ, 1969. – 599 с. : іл., карт. ; 8 л. іл. і карт.

Енциклопедія народного господарства Української РСР. У 4 т. Т. 2 : Є – Мех. / Редкол. : С.М. Ямпольський (відп. ред.) [та ін.]. – К. : УРЕ, 1970. – 595 с. : іл., карт. ; 9 л. іл. і карт.

Живописная Россия. Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении. Т. 5, ч. 2 : Малороссия и Новороссия / Под общ. ред. П.П. Семёнова. – Санкт-Петербург ; Москва : Издательство товарищества М.О. Вольфа, 1898. – 298 с.

Зомбарт В. Евреи и хозяйственная жизнь : авториз. пер. с нем. / Вернер Зомбарт ; Г. Гросман (ред. пер.) ; Межрегиональная акаде-

мия управления персоналом. – К. : МАУП, 2003. – 229 с. – (Библиотека журнала «Персонал»).

Известия о редких и малоизвестных книгах и брошюрах, касающихся Новороссийского края и Бессарабии // Юг. – 1882. – № 2. – С. 152.

Иловайский С.И. Учебник финансового права [Электронный ресурс] / Иловайский С.И. – Режим доступа : <http://allpravo.ru/library/doc4396p0/instrum4397/item4423.html>

История предпринимательства в России. В 2 кн. Кн. 2 : Вторая половина XIX – начало XX века / [В.И. Бовыкин, М.Л. Гавлин, Л.М. Епифанова и др.]; РАН, Институт российской истории. – Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. – 575 с.

История торговли и промышленности в России. Т. 1, вып. 3 : Биржи, товарные склады и другие торговые учреждения / Под ред. П.Х. Спасского. – Санкт-Петербург, 1911. – 82 с.

История торговли и промышленности в России. Т. 1, вып. 5 : История торговли в России с Петра Великого до начала XX века / Под ред. П.Х. Спасского. – Санкт-Петербург, 1912. – 96 с.

Івасюк І.М. «Одесский вестник» про зовнішню торгівлю Одеси у 20–30 рр. XIX ст. / І.М. Івасюк // Одеський державний університет імені І.І. Мечникова. Записки історичного факультету : Зб. статей / Гол. ред. В.Н. Станко. – Одеса, 2000. – Вип. 10. – С. 156–161.

Історія грошей і банківництва : Підручник / [Скоморович І.Г., Реверчук С.К., Малик Я.Й. та ін.] ; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. С.К. Реверчука. – К. : Атіка, 2004. – 340 с. – Бібліографія : в кінці тем.

Історія господарства: Україна і світ / Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. ; Б.Д. Лановик (ред.) ; Міжнародний фонд «Відродження». – К. : Вища школа, 1995. – 480 с. – (Трансформація гуманітарної освіти в Україні).

Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. Одеська область / Ред. кол. тому : Гладка Л.В. (гол. ред.) [та ін.]. – К. : Голов. ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1969. – 910 с. : 11 л. іл.

Історія народного господарства Української РСР. У 3 т., 4 кн. / Голов. редкол. : І.І. Лукінов (голов. ред.) [та ін.]. Т. 1 : Економіка досоціалістичних формацій / Редкол. : Т.І. Дерев'янкін (відпов. ред.) [та ін.]. – К. : Наукова думка, 1983. – 463 с.

Історія Одеси / Колектив авторів. Голов. ред. В.Н. Станко. – Одеса : Друк, 2002. – 560 с. : іл.

Каневский С. Бродские [Електронний ресурс] / С. Каневский. – Режим доступу :

<http://www.interestny.kiev.ua/old/population/gorojane/brodskie>

Карнович Е.П. Замечательные богатства частных лиц в России / Карнович Е.П. – 2-е испр. и доп. изд. – Санкт-Петербург : Издание А.С. Суворина, 1885. – VI, 330 с.

Климова Е.К. Психологические критерии успешности предпринимательской деятельности : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.13 «Психология развития, акмеология» / Е.К. Климова. – Калуга, 2004. – 23 с.

Комих Н.Г. Соціокультурний контекст становлення та розвитку підприємництва в Україні : автореф. дис. ... канд. соціолог. наук : спец. 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології» / Н.Г. Комих. – Х., 2006. – 20 с.

Константинова В.М. Джерела з соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII – 1853 р. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Константинова Вікторія Миколаївна. – Запоріжжя, 2004. – 281 с.

Котлер И. Очерк по истории евреев Одессы / И. Котлер. – Иерусалим, 1996. – 204 с.

Корнейчук Д. Банкиры царского двора [Електронний ресурс] / Д. Корнейчук. – Режим доступу :

<http://www.hrono.info/statii/2007/krn.bank.html>

Крохмалюк Д. Банківська справа в Україні у складі Російської імперії (друга половина XIX століття – 1917 р.) / Д. Крохмалюк // Вісник Національного банку України. – 2000. – № 9. – С. 58–63.

Кругляк Б.А. Роль постійної торгівлі в розвитку капіталізму на Україні (60–90-ті роки XIX ст.) / Б.А. Кругляк // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – К., 1983. – Вип. 17. – С. 53–57.

Кругляк Б.А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.) / Б.А. Кругляк // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С. 72–81.

Кульбин Н. Рафалович Артемий Алексеевич / Н. Кульбин // Русский биографический словарь / Издан под наблюд. А.А. Половцова. – Т. 14 : Притвиц – Рейс. – Санкт-Петербург : Тип. Императорской академии наук, 1910. – С. 505–506.

Лаверычев В.Я. Крупная буржуазия в пореформенной России. 1861–1900 / Лаверычев В.Я. – Москва : Мысль, 1974. – 252 с. – Библиогр. : с. 234–251.

Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Тамара Іванівна Лазанська. – К. : Ін-т історії НАН України, 1999. – 282 с.

Лазанська Т.І. Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892–1914 рр.) / Т. І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : Збірник наукових праць / НАН України, Інститут історії України ; О.П. Реєнт (голова ред. кол.). – К., 2001. – Вип. 2. – С. 24–41.

Левин И.И. Акционерные коммерческие банки в России. Т. 1 / Левин И.И. – Петроград, 1917. – XI, 301 с.

Лященко П.І. Історія народного господарства СРСР. У 2 т. Т. 2 : Капіталізм : переклад з другого російського видання / Лященко П.І. – К. : Держ. вид-во політичної літератури УРСР, 1952. – 691 с.

Маркевич А.И. Двадцатипятилетие деятельности Одесского общества для устройства дешёвых ночлежных приютов / Маркевич А.И. – Одесса : Тип. «Одесских новостей», 1900. – 16 с.

Марченко О.М. Міське самоврядування на Півдні України у другій половині XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Марченко Олег Миколайович. – Одеса, 1997. – 180 с.

Микулин А.А. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность Одесского градоначальства Херсонской губернии и Николаевского военного губернаторства в 1898 году с приложением списка фабрик, заводов и сельскохозяйственных мельниц / Микулин А.А. – Изд. 2-е. – Одесса, 1899. – 62, 264 с.

Мирский А. Благотворительность у древних евреев / А. Мирский // Еврейская энциклопедия / Под общей ред. д-ра Л.И. Кацнельсона и барона Д.Г. Гинцбурга. – Т. 4 : Бе-Абидан – Брес. – Санкт-Петербург, [конец XIX – начало XX в.]. – Стб. 610–615.

Мурашкинцев А. Херсонская губерния / А. Мурашкинцев // Энциклопедический словарь / Издатели Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – Т. 37 : Хаким – Ходоров. – Санкт-Петербург, 1903. – С. 166–174.

Наши банкирские заведения и законодательные о них нормы // Торгово-промышленная газета. – 1907. – № 57. – С. 1.

Німці Одеси та Одеського регіону : Збірник доповідей, зроблених на міжнародних наукових конференціях у Геттінгені (Німеччина) / Ін-т культури та історії німців Північно-Східної Європи, Люнебург – Геттінген, Німеччина ; Упор. А. Айсфельд, Е.Г. Плеська ; Наук. ред. Е.Г. Плеська. – Одеса : Астропринт, 2003. – 440 с.

Об Одесско-Днестровском водопроводе. – Санкт-Петербург : Тип. т-ва «Общественная польза», 1871. – 40 с.

Об учреждении коммандитного товарищества «Геула» для покупки и перепродажи земель в Палестине // Еврейская жизнь. – 1904. – № 1. – С. 238–240.

Общество для распространения просвещения между евреями в России за 50 лет. (Краткий исторический очерк). – Санкт-Петербург, 1913. – 48 с.

Оглоблин О. Одеське порто-франко / Олександр Оглоблин. – [Київ ?], [19—]. – 11 с.

Оглоблин О. Українська історіографія. 1917–1956 : переклад з англійської / Олександр Оглоблин. – К., 2003. – 253 с.

Одесса, 1794–1894. – Одесса : Типография А. Шульце, 1895. – 836 с.

Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем / Изд. С. Берштейна. – Одесса : Типография Л. Нитче, 1881. – 144 с.

Одесские банки прежних времён [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.odessapassag.com/arhiv/2001/sep2001/city80-81/index.php3>

Одесский еврейский сиротский дом. 9 мая 1868 г. – 9 мая 1893 г. – Одесса : Тип. А. Шульце, 1893. – 69 с.

Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період : Монографія / Орлик В.М. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с.

Орлов А. Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 год / А. Орлов. – Одесса : Тип. А. Шульце, 1885. – 144 с.

Папулидис К. Просветительская и культурная деятельность греков Одессы в XIX и XX вв. / К. Папулидис // Балканские исследования. – Москва : Наука, 1989. – Вып. 11 : Политические, общественные и культурные связи народов СССР и Греции (XIX – XX вв.). – С. 190–199.

Парадисопулос С. Деятельность Греческого благотворительного общества в Одессе в 1871–1896 гг. / С. Парадисопулос // Україна – Греція : Історія та сучасність : тези II міжнародної наукової конференції, Київ, 22–24 лютого 1995 р. – К., 1995. – С. 93–95.

Плаксин С. Коммерческо-промышленная Одесса и её представители в конце девятнадцатого столетия и история развития торговых фирм с приложением адресных сведений / С. Плаксин. – Одесса : Тип. Я.М. Сагала, 1901. – VI, 144, 60 с.

Плесская-Зебольд Э.Г. Одесские немцы. 1803–1920 : Научно-популярное издание / Э.Г. Плесская-Зебольд. – Одесса : ТЭС, 1999. – 520 с.

Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии. Социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии 1881–1904 / М. Полищук. – Москва : Мосты культуры, 2002. – 446 с. – (Библиотека «Иудаика»).

Полонский Л. Банкирский дом Ротшильда в Баку [Электронный ресурс] / Л. Полонский // Вестник Еврейского университета в Москве. – 1996. – № 3 (13). – Режим доступа до журн. :

<http://www.jewish-heritage.org/ve13a11r.htm>

Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2 т. Т. 2 : Від середини XVIII століття до 1923 року / Наталія Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1992. – 608 с.

Предпринимательство и предприниматели России. От истоков до начала XX века / [Захаров В.Н., Сорокин А.К., Боханов А.Н. и др.] ; Сорокин А.К. (ред.) ; Центр политической и экономической истории России Российского независимого института социальных и национальных проблем. – Москва : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1997. – 344 с. : илл.

Рафалович Артемий Алексеевич // Энциклопедический словарь / Издатели Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – Т. 26 : Рабочая книжка – Резолюция. – Санкт-Петербург, 1899. – С. 375–376.

Реєнт О.П. Актуальні проблеми історії України / О.П. Реєнт // Перечитуючи написане / Реєнт О.П. – К. : Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 201–226.

Розенберг В. Регламентация банкирского промысла / В. Розенберг // Торгово-промышленная газета. – 1914. – № 106. – С. 1–2.

Розенберг В. Регламентация банкирского промысла / В. Розенберг // Торгово-промышленная газета. – 1914. – № 111. – С. 1.

Русский энциклопедический словарь / Изд. И.Н. Березкин. Отд. 1, Т. 3 : Б. – Санкт-Петербург : Тип. И. Мордуховского, 1873. – XVII, III, 688 с.

Рыклис И.Г. Рафаловичи [Электронный ресурс] / И.Г. Рыклис, А.А. Шумков. – Режим доступа : <http://www.vgd.ru/R/raflvch.htm>

С. Г-н. Благотворительные учреждения в России // Еврейская энциклопедия / Под общей ред. д-ра Л.И. Кацнельсона и барона Д.Г. Гинцбурга. – Т. 4 : Бе-Абидан – Брес. – Санкт-Петербург, [конец XIX – начало XX в.]. – Стб. 633–643.

Скальковский А.А. Из портфеля первого историка г. Одессы / А.А. Скальковский // Из прошлого Одессы : Сборник статей / Сост. Л.М. де Рибасом. – Одесса, 1894. – С. 190–261.

Скальковский А. Перше тридцятиріччя історії міста Одеси: 1795–1825 / А. Скальковський. – [Репринт. вид.]. – Одеса : ОКФА, 1995. – 254 с. : іл., портр. – Рос. мовою.

Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. В 2 ч. Ч. 1 : География, этнография и народонаселение Новороссийского края / А. Скальковский. – Одесса : Тип. Л. Нитче, 1850. – 364 с.

Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. В 2 ч. Ч. 2 / А. Скальковский. – Одесса : Тип. Францова и Нитче, 1853. – 552, III с.

Скоморович І.Г. Еволюція банківської справи в українських землях / І.Г. Скоморович // Фінанси України. – 2002. – № 7. – С. 137–144.

Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ століття. В 2 т. Т. 1 / М.Є. Слабченко. – Одеса : Держвидав України, 1925. – 318 с.

Словарь иностранных слов в русском языке / Под ред. И.В. Лехина и проф. Ф.Н. Петрова. – Москва : ЮНВЕС, 1996. – 832 с.

Словник української мови / Редкол. : І.К. Білодід (гол.) [та ін.] ; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. В 11 т. Т. 1 : А – В / Ред. тому : П.Й. Городецький [та ін.]. – К. : Наукова думка, 1970. – 799 с.

Смакота В.В. Етос економічної поведінки в православ'ї та юдаїзмі: порівняльний аналіз : автореф. дис. ... канд. соціолог. наук : спец. 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології» / В.В. Смакота. – К., 2002. – 20 с.

Смольянинов К. История Одессы / Константин Смольянинов. – Одесса : Гор. типогр., 1853. – 284, XIV с.

Соломонов Б. Очерк развития торгово-промышленных фирм г. Одессы / Соломонов Б. // Южно-русский альманах. – Одесса, 1899. – С. 290 (2 паг.); 1900. – С. 264 (4 паг.).

Страховые общества дореволюционной России [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

http://www.finhistory.org/index.php?z=s2&w=st&fg

Судейкин В. Государственный банк: Исследование его устройства, экономического и финансового значения / Власий Судейкин. – Санкт-Петербург : Тип. М.М. Стасюлевича, 1891. – 520, [XVIII] с.

Терентьева Н.А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XX вв.) / Наталья Алексеевна Терентьева. – К. : Аквилон-Пресс, 1999. – 352 с.

Терентьева Н.А. Греческие купцы в Одессе (XIX столетие) / Н.А. Терентьева // Україна – Греція: Історія та сучасність : тези II міжнародної наукової конференції, Київ, 22–24 лютого 1995 р. – К., 1995. – С. 125–128.

Тицкий С.И. Всемирная история денег, кредита и банков / Тицкий С.И. – К. : Крещатик, 1997. – 837 с.

Толковый словарь живого великорусского языка / Сост. В.И. Даль. В 4 т. Т. 1 : А – З. – Москва : Гос. издат. иностранных и национальных словарей. – 1955. – X, LXXXVIII, 699 с.

Третьяк А. Основание. [К 195-летию Одессы] / А. Третьяк // Вечерняя Одесса. – 1989. – № 205 (4840). – С. 2.

Финкель И.С. О торговле, промышленности, просвещении и образовании одесских евреев / Финкель И.С. – Одесса : Гор. типогр., 1843. – 24 с.

Ципперштейн С. Евреи Одессы. История культуры. 1794–1881 / Стивен Ципперштейн. – Москва ; Иерусалим : Гешарим, 1995. – 207 с.

Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. / Валентина Степанівна Шандра. – К. : НАН України, Ін-т історії України. 2005. – 427 с.

Шевченко А.М. Розбудова залізничного транспорту в Південній Україні та його роль у поширенні зернового експорту в II половині XIX ст. / А.М. Шевченко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : Збірник наукових праць / НАН України, Інститут історії

України ; О.П. Реєнт (голова ред. кол.). – К., 2006. – Вип. 11. – С. 179–186.

Шевченко В.В. Підприємницька діяльність банкірів Півдня України (XIX – поч. XX ст.): окремі аспекти / В. В. Шевченко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : Збірник наукових праць / НАН України, Інститут історії України ; голова ред. кол. О.П. Реєнт. – К., 2008. – Вип. 14. – С. 88–97.

Шевченко В.В. Правове регулювання банкірської діяльності у підросійській Україні (кінець XIX – початок XX ст.) / В.В. Шевченко // Український історичний збірник : Збірник наукових праць / НАН України, Інститут історії України ; гол. ред. Т. Чухліб. – К., 2006. – Вип. 11. – С. 133–139.

Шевченко В.В. Соціально-правовий статус банкірів і банкірських установ Півдня України першої половини XIX ст. / В.В. Шевченко // Український історичний збірник : Збірник наукових праць / НАН України, Інститут історії України ; гол. ред. Т. Чухліб. – К., 2006. – Вип. 9. – С. 124–131.

Шевченко В.В. Участь одеських банкірів єврейського походження у соціальній доброчинності (XIX – поч. XX ст.) / В.В. Шевченко // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії : Збірник наукових праць / Міністерство освіти і науки України, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна ; гол. ред. С.І. Посохов. – Х., 2007. – Вип. 10. – С. 168–178.

Шляхов О.Б. Судновласники Азово-Чорноморського басейну наприкінці XIX – на початку XX ст. / О.Б. Шляхов // Український історичний журнал. – 2006. – № 1. – С. 61–72.

Шляхов О.Б. Судовласники і моряки Азово-Чорноморського басейну: 90-ті рр. XIX ст. – 1914 р. : Монографія / О.Б. Шляхов. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003. – 188 с.

Штиглиц // Еврейская энциклопедия / Под общей ред. д-ра Л.И. Кацнельсона и барона Д.Г. Гинцбурга. – Т. 16 : Шемирамонт – Уссоп. – Санкт-Петербург, [конец XIX – начало XX в.]. – Стб. 116–117.

Яковлев В.А. Кое-что об иноплеменниках в истории г. Одессы / В.А. Яковлев // Из прошлого Одессы : Сборник статей / Сост. Л. М. де Рибасом. – Одесса, 1894. – С. 372–393.

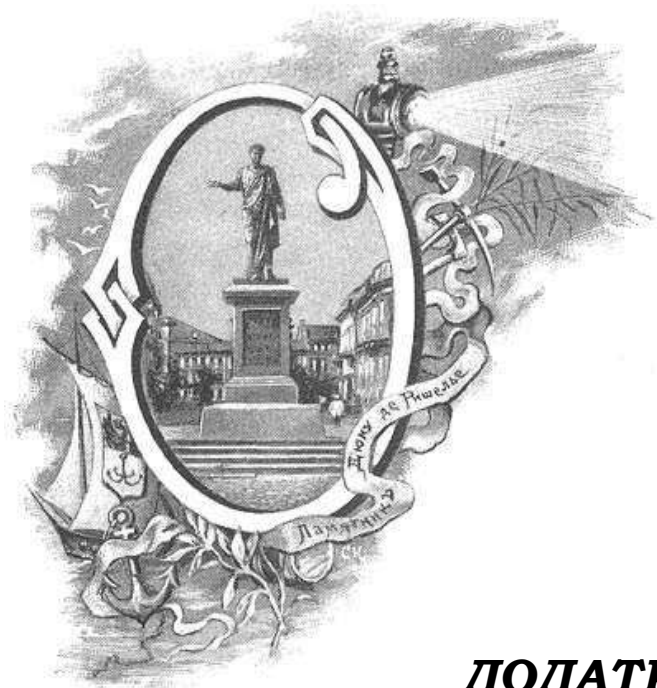
Янници Ф. Греческий мир в конце 18 – начале 20 вв. по российским источникам (к вопросу об изучении самосознания греков) / Феодора Янници. – Москва, 2002. – 219 с.

Яновский А. Гражданство почётное / А. Яновский // Энциклопедический словарь / Издатели Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – Т. 9^а : Гравилат – Давенант. – Санкт-Петербург, 1893. – С. 523–524.

Яновский А. Дворянство / А. Яновский // Энциклопедический словарь / Издатели Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – Т. 10 : Давенпорт – Десмин. – Санкт-Петербург, 1893. – С. 203–214.

Янсон Ю. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе / Ю. Янсон // Труды экспедиции, снаряжённой императорскими Вольным экономическим и Русским географическим обществами, для исследования хлебной торговли и производительности в России. Т. 2, вып. 2. – Санкт-Петербург, 1870. – 414 с., прилож.

ДОДАТКИ

Додаток А
Основні статті експортно-імпортних операцій
одеських банкірських домів у 1852 р.*

П.І.П. власника торгового дому	Експорт		Імпорт	
	вантаж	пункти призна- чення	вантаж	пункти відправки
Ф. Родоканакі	пшениця, кукуруд- за, різне	Лондон, Марсель, Констан- тинополь, Ліворно, Антверпен	різне, вугілля, олія, кава машини	Констан- тинополь, Мессіна, Ньюкасл Марсель, Ліворно, Мессіна, Лондон
А. Мас	пшениця, жито, горох, насіння льону, шкіра, різне	Корк, Лондон, Ліворно	вугілля, цукор, перець, кава, різне	Ньюкасл Лондон
А. Рафалович	пшениця, жито, насіння льону, овес, кукуруд- за, різне	Антверпен, Трієст, Ліворно, Дронтгейм, Лондон, Марсель	апельси- ни, ли- мони, різне	Марсель, Мессіна

I. Тработті	пшениця, жито, різне	Трієст	–	–
I. Єфруссі	пшениця, жито, сало, різне, насіння льону, ячмінь	Антверпен, Лондон, Галац, Берген, Трієст	–	–

* Таблицю складено за: Одесский вестник. – 1852.

Додаток Б
Зовнішньоторговельні обороти
одеських банкірських домів
у 40–50-х рр. XIX ст. (сума в руб. сріблом)*

П.І.П. власника торгового дому		1846 р.	1851 р.	1856 р.
Ф. Родоканакі	увіз	659 402	645 016	495 415
	вивіз	2 771 548	985 373	863 946
	усього	3 430 950	1 630 389	1 359 362
А. Мас	увіз	96 632	127 991	143 037
	вивіз	2 255 882	736 441	762 040
	усього	2 352 514	864 432	905 077
А. Рафалович	увіз	104 838	166 144	328 294
	вивіз	754 723	436 929	750 928
	усього	859 561	603 073	1 079 222
І. Сфруссі	увіз	31 241	51 461	18 604
	вивіз	1000	225 026	791 672
	усього	32 241	276 487	810 276
І. Тработті	увіз	–	13 400	1920
	вивіз	–	337 880	235 431
	усього	–	351 280	237 351
Г. Люльки	увіз	–	–	258 929
	вивіз	–	–	200
	усього	–	–	259 129

* Таблицю складено за: Одесская торговля в 1846 году // Одесский вестник. – 1847. – № 8; Одесская торговля в 1851 году // Одесский вестник. – 1852. – № 11; Одесская торговля в 1856 году // Одесский вестник. – 1857. – № 26.

Додаток В
Банкіри м. Одеси – власники банкірських
(торгових) домів і контор (XIX ст. – 1914 р.)*

№	П.І.П. власника (засновника, учасника) (в різні роки існування)	Тип установи, її назва	Рік засну- вання
1	Анатра Анжело Анжелович Анатра Антон Анжелович Анатра Варфоломій Анже- лович Анатра Йосип Анжелович	Торговий дім «Брати Анатра»	?
2	Ашкеназі Мойсей Нафтолі- йович – засновник Ашкеназі Луїза Геселівна Ашкеназі Зігфрид Євгено- вич	Торговий дім «М. Ашкеназі»	1864
3	Барам Давид Львович Барам Леон Давидович Барам Філіп Давидович Бертик Абрам Нусинович	Торговий дім «Д. Барам і К ^о » Банкірська контора	1892
4	Барбаш (Бармаш) Самуїл (Шмуль) Матусович	Банкірська контора	? (з 1880 р. фігурує у хлібній торгівлі)
5	Бродський Абрам Маркович	Торговий дім	1854
6	Бродський Абрам Мойсе- йович Бродський Яків Абрамович	Банкірський дім «А.М. Бродський і К ^о »	1896

7	Букштан Шевель-Герц Срульович	Банкірська контора	вересень 1897
8	Вальтух Карл Давидович Вальтух Бернард Давидович	Торговий дім «Д. Вальтух»	1885
9	Вучина Олександр Георгійович Вучина Іван Георгійович	Торговий дім «Георгій Вучина»	1876
10	Гальперін Шая Іцкович Гальперін Іцек-Меєр Шайович	Банкірський дім «Ш. Гальперін і син»	?
11	Гутник Сергій Михайлович (Сруль Михелів)	Банкірський дім	?
12	Грінберг Абрам Шимонович	Банкірська контора	?
13	Грубер Ісаак Соломонович – засновник Грубер Ілля Ісаакович – власник київської контори	Банкірська контора Повне товариство «М.І. Грубер» мало київське відділення на Хрещатику (з 1890 р.)	?
14	Динін Абрам Давидович (?) Динін Яків Абрамович	Банкірська контора	?
15	Єфруссі Іоакім Айзикович Єфруссі Леон Іоахимович Єфруссі Ігнатій Іоахимович	Торговий дім «Єфруссі і К ^о »	1858
16	Зейлер Іцхок Кельманів	Банкірська контора	?
17	Зейлігер Шмуль (Лев) Ілліч	Банкірська контора	1884 (?)
18	Зографос Іван	Банкірська контора	?
19	Зоншейн Рувин Рахмільович Зоншейн Мойсей Рувинович	Банкірський дім «Р. Зоншейн і К ^о »	06.09.1875

	Зоншейн Лея Йосипівна 1914 р.		
20	Зусман Соломон Григорович	Банкір Банкір.контора «А.С. Зусман і син»	?
21	Кастелучи Карл Іванович	Банкірська контора	?
22	Кон (Коган) Моріц	Банкірська контора під фірмою «Коган та Аронсон»	1882
23	Ксідіас Іван Спиридонович	Банкірська конто- ра «І. Ксідіас»	?
24	Куссіс Олександр Фокіонович Куссіс Володимир Фокіонович	Банкірський дім «Брати Куссіс»	?
25	Левін Вульф Хаїмович	Банкірські операції	?
26	Лівшиць Мойсей Йосипович	Банкірська контора	?
27	Лур'є Саул Самойлович	Банкірська контора «С.С. Лур'є»	?
28	Люльки Герц Самуїлович	Міняльна контора Банкірська контора	?
29	Мас Арист (Ернст) Юхимо- вич – засновник Шульц Євген Іванович (з 1860 р.) Мас Арист Аристович Мас Фома Аристович	Торговий дім «Арист Мас і К ^о »	08.07.1838

30	Мінц Давид Абрамович	Банкірська контора	?
31	Михельсон Хаїм Беркович	Банкірські операції	?
32	Рафалович Абрам Зейлікович – засновник Рафалович Федір Абрамович (Олексійович) Рафалович Олександр Федорович Рафалович Георгій Федорович Рафалович Марк Федорович	Торговий дім «Ф. Рафалович і К ^о »	1843
33	Рашевський Давид Абрамович	Банкірські операції	?
34	Родоканакі Федір Павлович – засновник Родоканакі Перикл Федорович Маврокордато Микола Матвійович	Торговий дім «Ф.П. Родоканакі»	1819
35	Ротштейн Яків Мойсейович	Банкірські операції	?
36	Таубеншляг Мошко-Лейзер Пінквасів	Банкірський дім	?
37	Топоровський Генріх Ієреміївич	Банкірські операції	?
38	Тработті Ілля Йосипович – засновник Тработті Альфред Ілліч Тработті Олександр Ілліч	Торговий дім «Тработті і К ^о », банкірські операції – з 1885 р.	1836 (1833 ?); під вказ. назвою – з 1862
39	Урисон Гюго Йосипович	Банкірський дім «Брати Урисон»	?

40	Хаїс Озіас Савелійович – засновник Шварц Тобіас Львович – товариш на вірі Хаїс Луїза Бенямінівна Хаїс Альфред Озіасович	Торговий дім «О. Хаїс» Банкірський дім «О. Хаїс і К ^о » – з 1910 р.	1870 (1878 ?)
41	Харі Рафаїл Львович	Банкірський дім «Р.Л. Харі»	?
42	?	Банкірська контора «Вурін Г.»	?
43	?	Банкірська контора «Ю. Гейзель»	?
44	?	Банкірська контора «Г.Х. Ліпецкер»	?
45	?	Банкірська контора «Мавро син і К ^о »	?
46	?	Банкірська контора «Трантафіле і К ^о »	?
47	?	Банкірський дім «М.М. Фішерович»	?
48	?	Банкірський дім «І.Я. Ципоркес»	?

* Таблицю складено за: Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1877 г. – Одесса : Тип. Р. Бейленсон, 1876. – 116, XXXVI с.; Адресная книга одесских 1-й и 2-й гильдии купцов. – Одесса, 1890. – 137 с.; Адресная книга России на 1886 год. – Москва, 1886. – 608, LXXXVIII, 72^a с.; Банки, банкирские конторы, казначейства и нотариусы в городах Российской империи : Справочник промышленности / Составлено по последним источникам А. Гадюкиным и

А. Гласовым. – Первое издание. – Харьков, 1913. – 116 с.; Банки и банкирские конторы Российской империи. В 2 ч. / Сост. и издал Л. М. Варшавский. – Одесса : Тип. Гальперина и Швейцера, 1896. – 126 с.; Банки и банкирские конторы Российской империи. (Справочная книга для коммерсантов). В 2 ч. / Сост. и издал Л. М. Варшавский. – Изд. второе. – Москва : Т-во Типо-литографии И. М. Машистова, 1910. – 206 с.; Банки и кредитные учреждения : Торгово-промышленный, биржевой и банковый справочник-ежегодник / Сост. под. ред. А. Ф. Макарова. – Петроград, 1915; Вся Одесса : Адресная и справочная книга всей Одессы с отделом Одесский уезд на 1912 год. Год издания 2-й. – Одесса : Одесские новости, 1912. – Разд. паг.; Дайновский Г. А. Подробный банковый указатель / Дайновский Г. А. – Пятое испр. и доп. изд. – Минск : Электро-типография «Печатное дело», 1914. – 108 с.; Коханский В. Одесса и её окрестности : Полный путеводитель и справочная книга с тремя планами и рисунками / Коханский В. – Одесса, 1891. – I–XV, 490 с.; Памятная книжка Херсонской губернии на 1910 год. – Херсон : Тип. Херсонского губернского правления, 1910. – 15, VII–LIII, 240 с. : объявления; Памятная книжка Херсонской губернии на 1913 год. – Херсон : Губернская типография, 1913. – 400 [55] с.; Сведения о торговых домах, действовавших в России в 1892 году. – Санкт-Петербург, 1893. – VIII, 212 с.; Список торговых домов и купечества г. Одессы. На 1892 год. Издание Одесского биржевого комитета. – Одесса, 1892. – 112 с.; Справочная книга о купцах первой и второй гильдии и вообще о лицах и учреждениях торгово-промышленного класса, получивших на 1910 год купеческие и промысловые свидетельства по городу Одессе на торговые и промышленные предприятия высших разрядов. Издана Одесскою купеческою управою. – Одесса, 1910; 1912; 1913; 1914; Торгово-промышленная Россия. Справочная книга для купцов и фабрикантов / Под ред. А. А. Блау. – Санкт-Петербург, 1899. – VII ; Ч. 1. – 268, 448 стб. ; Ч. 2. – 2702 стб., 322 с.; Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов / Под ред. В. А. Дмитриева-Мамонова. В 2 т. – Санкт-Петербург, 1905.

Додаток Д
Стипендії, засновані євреями – власниками
банкiрських домiв i контор та членами
їхнiх родин в Одеському єврейському
сирiтському будинку з 1882 по 1897 рр.*

Засновник	Подія, на честь якої засновано стипендію	Рік заснування	К-сть стипендій	Сума пожертви (руб.)
Абрам Маркович Бродський, син	пам'яті покійної матері Маріам-Етлі Бродської	1882	1	2000
Євген Мойсейович Ашкеназі, син	пам'яті покійного батька Мозеса Нафтолійовича Ашкеназі	1887	1	2000
Юлія, Карл, Ігнатій Єфруссі та Фанні Канн, спадкоємці	пам'яті покійної Міни Єфруссі	1888	1	2000
Луїза Гесселівна Ашкеназі, дружина	пам'яті покійного Євгена Мойсейовича Ашкеназі	1890	1	2000
Озіас Савелійович Хаїс, батько	весілля доньки Емми	1890	1	2000
Зігфрід Євгенович Ашкеназі, брат	пам'яті покійного Гаврила Євгеновича Ашкеназі	1893	1	2050

Шевченко В.В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі _____

Озіас Савелійович Хаїс, батько	весілля сина Альфреда	1896	1	2000
Амалія С. Ліпман- Вульф, донька	пам'яті постійного попечителя сирітського будинку Самуїла Абрамовича Бродського	1897	3	10 000

* Таблицю складено за: Одесский еврейский сиротский дом. 9 мая 1868 г. – 9 мая 1893 г. – Одесса : Тип. А. Шульце, 1893. – С. 62–63; Отчёт Одесского еврейского сиротского дома за 1898 г. – Одесса, 1899. – С. 37–38; ДАОО. – Ф.16. – Оп. 108. – Спр. 34.

Додаток Е
Одеська єврейська богадільня
імені імператора Олександра II.
Список пожертв від банкірських родин Одеси
за 1891–1902 рр. (готівкою в руб. сріблом)*

Жертво- давець	Рік											Разом	
	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1897	1898	1899	1900	1901		1902
Ашкеназі З.С.	–	–	200	–	–	–	–	–	–	50	–	–	250
Ашкеназі Л.Г.	–	–	–	–	–	250	–	250	33,25	–	–	–	533,25
Барбаш С.М.	–	3	–	–	–	–	–	–	–	50	–	–	53
Бродська Р.А.	–	–	–	15	–	–	15	15	15	15	10	15	100
Єфруссі С.	–	–	–	–	–	–	–	–	3 000	–	–	–	3 000
Хаїс О.С.	22	–	–	–	200	–	–	–	–	50	–	–	272

* Таблицю складено за: Отчёты Одесской еврейской богадельни имени императора Александра II. За 1891–1902 гг. – Одесса : Тип. Г. М. Левинсона, 1891–1902.

Додаток Ж
Стипендії (ліжка) в Одеській єврейській
богадільні імені імператора Олександра II,
засновані банкірськими родинами*

Засновник	Кількість	Сума пожертви	Рік	Подія, на честь якої засноване ліжка
Ашкеназі Євген	1	2000	1887	пам'яті батька Мозеса Ашкеназі
Ашкеназі Луїза	1	2000	1890	пам'яті покійного чоловіка Євгена Ашкеназі
Хаїс Озіас	1	2050	1895	свого імені
Ліпман-Вульф Амалія	1	2300	1896	пам'яті покійного батька С.А. Бродського

* Таблицю складено за: Отчёт Одесской еврейской богадельни имени императора Александра II. За 1900 г. – Одесса : Тип. Г.М. Левинсона, 1901. – С. 20.

Додаток 3

Условия гонок на переходящие призы парусного кружка*

**Почётный переходящий кубок вице-командора
Черноморского яхт-клуба барона В.А. Маса.
Учреждён в 1897 году**

1. В гонке могут участвовать только суда, состоящие в списках кружка.
2. Дистанция 6 м. миль по треугольнику, каждая сторона которого равна 1 м. мили.
3. Старт хронометрический.
4. Гонка устраивается ежегодно.
5. Кубок хранится в парусном кружке.
6. На кубке гравировается название яхты, выигравшей гонку, фамилия владельца и рулевого; последний получает от барона В.А. Маса в память гонки золотой жетон.

Годы	Название яхты	ФАМИЛИИ	
		Владел.	Рулевой
1897	Ласточка	П. Шевченко	
1898	Сфинкс	В. Морозов	
1901	Гейша	П. Катранов	
1902	Гейша	П. Катранов	
1903	Девет	В. Орловский	
1904	Бабочка	П. Катранов	
1906	Али II	С. Скибенко	
1907	Али II	С. Скибенко	

Шевченко В.В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі _____

1908	Кореец	Н. Рехберг
1909	Дельфин	Н. Рехберг
1910	Дельфин	Д. Пудичев
1911	Дельфин	Н. Рехберг
1912	Снодроп	Б. Попов
1913	Снодроп	А. Джонсон

* Джерело: Отчёт комитета Черноморского яхт-клуба за 1913 год. – Одесса, [1914]. – С. 36.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК*

- Абаза Олександр Агійович, міністр фінансів (1880–1881), голова Департаменту державної економіки Державної ради (1874–1881, 1884–1893), голова Комітету фінансів (1892–1893) – 81, 104, 105, 106
- Ананьїч Борис Васильович* – 113
- Анатра Анжело Анжелович, банкір, промисловець – 86, 88, 98, 152
- Анатра Артур Антонович, банкір, промисловець, засновник одеського аероклубу та одного з перших підприємств авіаційної промисловості у Російській імперії – 157
- Андросов Іван Ілліч, купець, одеський міський голова (1809–1812) – 52
- Андросов Семен Ілліч, купець, одеський міський голова (1812–1815) – 52
- Андросови, брати – 52
- Арпс Едуард Миколайович, промисловець – 79, 96
- Ашкеназі, банкіри – 13, 89, 91, 96, 172, 174
- Мозес Нафтолійович, засновник фірми «М. Ашкеназі» – 74, 75, 79, 92, 93, 115
- Євген Мозесович (Мойсейович), син – 75, 172
- Зігфрід Євгенович, син Євгена Мойсейовича і Луїзи Гесселівни – 75, 76, 86, 92, 96, 150, 151, 153, 179, 183, 184, 191, 194
- Луїза Гесселівна (уроджена Розенберг), дружина Є.М. Ашкеназі – 75, 172, 173, 175, 179, 184
- Бадель, банкір – 103
- Барам Давид Львович, банкір – 115
- Баранов Е.Т., граф – 147
- Барбаш Самуїл (Шмуль) Матусович, банкір – 13, 74, 89, 101, 114, 115, 116, 124, 150, 164, 165, 166, 167, 179, 191
- Баснін Павло Петрович, іркутський купець, золотопромисловець – 99
- Бенардакі Микола Дмитрович, статський радник, банкір – 84

---

* Іменний покажчик не охоплює посилань, бібліографії та додатків.

- Бернарді О.В., економіст – 114
Бернштейн Н.О. – 176
Бергенсон Василь Олексійович,
агроном, науковець, гро-
мадський діяч – 178
Білоусова Лілія Григорівна – 11, 22
Блау Андрій Андрійович, економіст,
статистик – 137
Бориневич Антон Самойлович (Са-
муїлович), статистик-демограф
– 90
Боровой Саул Якович – 10, 34, 48
Брандт Е.Г., банкір, власник торго-
вих домів в Архангельську та
Петербурзі – 82
Бродський Абрам Мойсейович,
купець, банкір – 110, 111, 112,
115, 172, 188
Елеонора Рафаїлівна, дружина
Я.А. Бродського – 112
Яків Абрамович, син, банкір –
111, 112, 153
Бродський Абрам Маркович, негоці-
ант, банкір – 14, 74, 88, 89, 95,
102, 146, 148, 162, 163, 173, 174,
175, 176, 178, 179, 183, 187, 191,
192, 193
Марія, донька – 179, 184
Олександр Абрамович, син –
95, 174, 178, 179
Розалія Артурівна, дружина
А.Марк. Бродського – 175, 178,
184, 194
Самуїл Абрамович, син – 87,
146, 174, 178, 179
Бродський Ізраїль Маркович, цукро-
заводчик – 173
Бродський Ісаак Маркович – 173
Бродський Зельман Маркович – 173
Бродський Йосип Маркович – 173
Бродські, підприємці – 180, 190
Букштан Шевель-Герц Срульович,
банкір – 95
Бунге Микола Християнович, еко-
номіст, міністр фінансів (1881–
1886), голова Комітету мініст-
рів (1887–1895) – 7, 64
Бухарін Микола Іванович, одеський
градоначальник (1868–1876) –
130
В'яземський Олександр Олексійо-
вич, князь, державний діяч – 54
Вальтух Бернард Давидович, банкір
– 146, 174, 191
Вальтух Карл Давидович, банкір –
155
Варбург Сигізмунд, гамбурзький
банкір – 75
Теофіла (уроджена Розенберг),
дружина С. Варбурга – 75
Вебер Макс, німецький соціолог,
економіст і правознавець – 137
Вейштейн Григорій Еммануїлович,
промисловець, інженер, гро-
мадський діяч – 179
Веліо Іван Йосипович, одеський
градоначальник (1863–1865) –
142
Вертгейм Юлій, власник банкір-
ського дому у Варшаві – 81
Вишнеградський Іван Олексійович,
міністр фінансів (1887–1892) –
105, 106, 148
Вінекен, власник банкірського дому
у Петербурзі – 81
Вітте Сергій Юлійович, міністр
фінансів (1892–1903), голова
Комітету міністрів (1903–1905),
Ради міністрів (1905–1906),

- Комітету фінансів (1906–1915)
– 103, 104, 106, 107, 148, 183
- Вогау, власники торгового дому
в Москві – 81
- Волониць Віра Степанівна* – 11, 32
- Вольтке Григорій Самойлович,
юрист, публіцист – 120
- Воронцов Михайло Семенович,
граф, князь (з 1845 р.), генерал-
фельдмаршал, генерал-
ад'ютант, новоросійський гене-
рал-губернатор (1823–1854) –
29, 33, 39, 40, 52, 56, 149, 158
- Вучина Іван Георгійович, неогоціант,
банкiр, грецький генеральний
консул – 80, 170
- Галаті Фома (Томаз), віденський
грек, тесть Ф.П. Родоканакі –
59
- Ге Григорій Миколайович, критик,
письменник, публіцист, гро-
мадський діяч – 140
- Гейне Соломон, гамбурзький банкiр
– 56
- Герлігі Патриція* – 97
- Герцфельд, будапештський фінан-
сист – 75
- Розалія (уроджена Розенберг),
дружина Герцфельда – 75
- Гінцбург І.Є. – 81, 86, 98
- Гінцбурги, барони – 64, 99
- Анна (уроджена Розенберг),
дружина Г.Є. Гінцбурга – 75
- Гораций Євзельович (Осипо-
вич), барон, банкiр, промисло-
вець, фiлантроп – 75, 84, 94,
166
- Євзель (Йосип) Габріельович
(Гаврилович), барон, банкiр,
фiлантроп – 162, 163
- Гірш Моріц, барон – 75, 166
- Роза (уроджена Розенберг),
дружина М. Гірша – 75
- Грагеров Абрам Онисимович, ку-
пець – 92
- Гуржій Іван Олександрович* – 9
- Гур'єв Дмитро Олександрович,
граф, державний діяч, міністр
фінансів (1810–1825) – 47
- Гвайер С.К., власник торгового дому
в Петрограді – 81
- Гейман, власник банкiрського дому
в Ризі – 81
- Грінберг Абрам Шимонович, банкiр
– 165
- Грубер Ісаак Соломонович, банкiр –
74, 110, 115, 179, 191
- Ілля Ісакович, син І.С. Грубера,
власник банкiрської контори
у Києві – 110, 191
- Джекобс Вільям, британський під-
даний – 92
- Дрейфус Луї, швейцарський банкiр
– 89
- Дружиніна Олена Іосафівна* – 9
- Дуранте К.А., поміщик – 107
- Енні Фрідріх Гаврилович, купець –
97
- Ерікс М. – 147
- Єлизавета Петрівна, російська імпе-
риатриця – 121
- Єлісєєві, підприємці – 81

- Єрмолов Олексій Сергійович, державний діяч, міністр землеробства й державних мастностей (1894–1905) – 179
- Єфимов Михайло Никифорович, один із перших російських авіаторів – 158
- Єфруссі, банкіри – 57, 62, 81, 82, 84, 87, 89, 99, 102, 103, 114, 115, 179, 180, 188, 190, 191
- Іоахім Айзикович, засновник фірми – 62, 64, 96, 102, 147
- Ігнатій Іоахимович, син – 82, 94, 96, 102, 154, 175, 181, 185, 188, 191
- Леон Іоахимович, син – 82, 96, 102, 126, 172, 191
- Михайло Іоахимович, син – 102
- Моріс Іоахимович, син – 100, 101, 103
- Віктор Ігнатійович, син І.І. Єфруссі – 102
- Емілія, дружина І.І.Єфруссі – 185
- Ігнатій Леонович, син Л.І. Єфруссі – 174
- Юлій Леонович, син Л.І. Єфруссі – 188
- Жом, ліворнський банкір – 35, 52
- Зейлігер Шмуль (Лев) Ілліч, банкір – 175
- Зомбарт Вернер, німецький економіст, соціолог, історик, філософ – 137
- Зоншейн Рувин Рахмільович, банкір – 74, 80, 179
- Зубов Платон Олександрович, граф (1793), князь (1794), новоросійський генерал-губернатор (1792–1796) – 27
- Зусман Абрам Олександрович, один з перших єврейських агрономів у Російській імперії, палестинофіл – 178
- Зусман А.С. – 101
- Зусман Соломон Григорович, банкір – 83, 126
- Ігнат'єв Микола Павлович, граф, російський генерал від інфантерії, посол у Константинополі (1864–1877), міністр внутрішніх справ (1881–1882) – 159
- Ізмайлов Володимир Васильович, російський письменник, журналіст, цензор – 43
- Калоті Костянтин Петрович, особистий почесний громадянин – 109
- Камондо К., паризький банкір – 103
- Канкрін Єгор Францович, граф, державний діяч, міністр фінансів (1823–1844) – 37, 47, 48, 55, 56, 70, 123, 151
- Катерина II, російська імператриця – 27, 33, 120, 121, 130
- Катишевцев Йосип Петрович, син П.Й. Катишевцева, золотопромисловець – 99
- Катишевцев Петро Йосипович, іркутський купець, золотопромисловець – 99
- Карпов Віктор Іванович, дворянин, землевласник, юрист, державний діяч – 112
- Клейн Пітер, ризький (?) банкір – 55
- Козлов С., власник торгового дому у Петербурзі – 84

- Колемін О.І., дійсний статський радник – 147
Котлер Ізаль – 160
Коханський В. – 16
Коцебу Павло Євстафійович, новоросійський і бессарабський генерал-губернатор (1862–1874) – 159
Кранцфельд М.І., лікар – 183
Кроненберг Леопольд, банкір – 81
Ксідіас Іван Спиридонович, банкір – 88, 156, 157, 158
Куссіси, банкіри – 101, 150, 156
Володимир Фокіонович – 88, 150, 156
Олександр Фокіонович – 150, 156
- Лазанська Тамара Іванівна* – 137
Ламанський Євген Іванович, керуючий Державним банком (1867–1883) – 7
Ланжерон Олександр Федорович, граф, одеський градоначальник (1815–1820), новоросійський генерал-губернатор (1815–1822) – 39, 51, 57
Леві Рафаель-Жорж, фінансист – 103
Левін Вульф Хаїмович, банкір – 191
Левін Ісаак Іларіонович, економіст – 8, 81
Лівшиць Мойсей Йосипович, банкір – 95
Лілієнблум Моше Лейб, єврейський письменник і публіцист, громадський діяч – 164
Люльки Герц Самуїлович, банкір – 62, 179
Лященко Петро Іванович – 9, 65
- Маврокордато (Маврогордато), одеські купці – 53
Матвій Миколайович, внук Ф.П. Родоканакі – 83, 109
Микола Матвійович, зять Ф.П. Родоканакі – 112
Маразлі, підприємці, меценати – 53
Григорій Григорович, син Г.І. Маразлі, одеський міський голова (1878–1896) – 84, 170, 183, 193
Марія Федорівна, імператриця – 180
Маси, барони, банкіри – 81, 82, 89, 131, 171, 181, 182, 187, 190
Арист (Ернст) Юхимович, негоціант, банкір, засновник фірми «Арист Мас і К^о» – 57, 60, 71, 83, 87, 95, 109, 112, 126, 127, 129, 130, 131, 142, 145, 146, 149, 151, 152, 154, 155, 156, 158, 175, 179, 182, 184, 185, 186, 191, 194
Арист Аристович, син – 146, 155, 174, 183
Володимир Аристович, син А.А. Маса – 156
Єлизавета Оттівна (?), дружина А.А. Маса – 194
Марія (Вільгельміна) Георгіївна, дружина А.Ю. Маса – 183
Фома (Томас) Аристович, син – 95, 146, 148, 155, 171, 182, 183
Мейєр Е.М., власник банкірського дому в Петербурзі – 81
Местмахер Павло Федорович, барон, одеський градоначальник (1857–1861) – 141
Миклашевський Михайло Павлович, представник відомого українського козацько-старшинського роду, військовий і державний

Шевченко В.В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі _____

- діяч, новоросійський губернатор (1801–1802) – 52
- Микулич-Радецький А.А. – 98
- Мінц Давид Абрамович, банкір – 74
- Мінчаки Костянтин Матвійович, одеський поліцеймейстер, громадський діяч – 181
- Монтефіоре Мозес (Моше) Хаїм, сер, баронет, один із найвідоміших британських фінансистів, громадський діяч, філантроп – 164
- Моргуліс М.Г., присяжний повірений – 165, 176, 179
- Муравйов Микола Валеріанович, державний секретар (1892–1893), міністр юстиції (1894–1905) – 107
- Нессельроде Карл Васильович, граф, державний діяч, міністр іноземних справ (1828–1856) – 29, 56
- Новосельський Микола Олександрович, одеський міський голова (1867–1878) – 88
- Оболонський Василь Якович, власник торгового дому у Петербурзі – 81
- Овен – 92
- Оглоблин Олександр Петрович* – 37
- Олександр I, російський імператор – 29, 54, 55, 68
- Олександр II, російський імператор – 130, 160, 162, 174
- Олександр III, російський імператор – 105
- Орлик Василь Михайлович* – 123
- Пенль Роман Іванович, керуючий справами страхового товариства «Росія» – 94
- Перетц Абрам Ізраїльович, петербурзький банкір, відкупник, громадський діяч – 54
- Петро I, цар московський, перший російський імператор – 31, 121, 130
- Петрококкіно, підприємці, банкіри – 53
- Петрококкіно Дмитрій Іванович, підприємець, комерції-радник – 94
- Пирогов Микола Іванович, хірург, анатом, педагог, державний діяч, попечитель Одеського і Київського навчальних округів – 191, 193
- Писаржевський К.Г., землевласник Бессарабської губернії – 84
- Пінскер Л.С., лікар – 165
- Піхно Дмитро Іванович, економіст, журналіст, професор Київського університету – 7
- Полякови, банкіри, підприємці – 64
- Пуріц С.Ф., купець – 165
- Раллі, підприємці – 53
- Раллі Степан Іванович, підприємець – 83
- Ралль Александр-Франц Францович, барон, придворний банкір – 56
- Рафаловичі, банкіри, підприємці – 57, 62, 63, 81, 82, 87, 96, 180, 190
- Абрам Зейлікович, засновник торгового дому – 62, 63, 71, 172
- Аннета, донька – 63

- Герман Абрамович, син – 63, 82, 94, 154
Лев (Леон) Олексійович (Абрамович), син – 63, 82, 84, 188
Олена, донька – 63
Онисим Абрамович, син – 63, 154
Соломон-Артур (Артемій) Абрамович (Олексійович), син, лікар, науковець – 63
Федір (Давид?) Олексійович (Абрамович), син – 63, 79, 81, 84, 85, 88, 91, 96, 97, 99, 103, 104, 107, 115, 174, 175, 181
- Рафаловичі, банкіри, підприємці, сини Ф.О. Рафаловича – 84, 85, 87, 99, 103, 104, 106, 107, 112, 114
Аркадій Федорович – 108
Артемій Федорович – 97, 108, 126
Георгій Федорович – 103, 107, 154, 156, 191
Євген Федорович – 91
Марк Федорович – 85, 97, 103, 126, 155
Олександр Федорович – 85, 87, 103, 105, 107
Рафалович Тереза – 185
Реснт Олександр Петрович – 22
Рено, французький неогоціант – 35
Ришкан-Держинський Єгор Леопольдович, дворянин, землевласник Бессарабської губернії – 84
Рібас де, Александр Михайлович, внучатий племінник засновника Одеси, історик-краєзнавець, автор нарисів про Одесу – 193
- Рішельє Арман Еммануель дю Плессі (Дюк Рішельє), герцог, французький і російський державний діяч, одеський градоначальник (1803–1814), новоросійський генерал-губернатор (1804–1814) – 35, 36, 39, 50
Родоканакі, банкіри, підприємці – 13, 57, 80, 81, 82, 87, 89, 91, 92, 93, 95, 96, 97, 99, 114, 187, 190
Федір Павлович, банкір, засновник фірми «Ф. Родоканакі» – 57, 58, 59, 64, 65, 82, 84, 87, 92, 95, 97, 98, 99, 109, 112, 115, 126, 129, 141, 145, 147, 154, 158, 159, 170, 185, 188, 189
Орієта (Аргета) Фомівна (уроджена Галаті), дружина Ф.П. Родоканакі – 59
Перикл Федорович, син, дворянин, банкір – 59, 84, 87, 88, 98, 99, 109, 110, 131, 155, 174, 175, 180, 182, 183, 191
Розенберг Гессель, цукрозаводчик – 75
Розенберг Е.Г., власник банкірської контори у Києві – 99
Розенталь Леон Мойсейович, банкір, почесний громадянин – 81, 84, 86, 87
Рондо П., підприємець – 95
Ростовцев Іван Ілліч, купець – 52
Ротшильди, барони, банкіри – 100, 101, 103
Альфонс, барон, паризький банкір – 100, 103
Беатриса, донька Альфонса Ротшильда, дружина Моріса Єфруссі – 100

- Ротштейн Яків Мойсейович, банкір – 101
- Сінадіно, брати, підприємці – 79, 97
- Сінадіно Іван Пантелійович, дворянин, підприємець – 98, 109
- Скальковський Аполлон Олександрович, історик, економіст, статистик, публіцист – 8, 18, 31, 61, 185, 194
- Скараманга, власники торгових домів у Петербурзі й Таганрозі – 81
- Соловейчик Еммануїл Михайлович, лікар, громадський діяч – 163
- Сороченков Я. – 147
- Стерн А.І., московський банкір – 103
- Строганов Олександр Григорович, граф, новоросійський і бесарабський генерал-губернатор (1855–1862) – 33, 39, 40, 41, 141
- Стуарт О.Ф., барон – 84
- Стукен, власник торгового дому в Москві – 81
- Судейкін Власій Тимофійович, економіст, державний діяч – 7
- Тарнополь Іоахім Ісаакович, єврейський письменник, громадський діяч – 61
- Тарнопольський І., архітектор – 176
- Терентьєва Наталія Олексіївна* – 11
- Тимченко Ю., голова Одеського товариства нічліжних притулків – 182
- Тіктін М.І., помічник присяжного повіреного – 99
- Тицький Сергій Іванович* – 113
- Тодоров А.Д., архітектор – 182
- Толстой Михайло Дмитрович, граф – 147, 181
- Толстой Михайло Михайлович, граф, громадський діяч – 183
- Тработті, банкіри, підприємці – 59, 89, 95
- Ілля Йосипович, засновник торгового дому – 57, 59, 83
- Альфред Ілліч, син І.Й. Тработті, банкір, громадський діяч – 83, 98, 126, 153, 156, 174, 175, 180, 182, 183, 191, 193
- Емілія, дружина А.І. Тработті (уроджена Шульц) – 184
- Унгерн-Штернберг Карл Карлович, барон, будівничий залізниць, зокрема на Півдні Російської імперії – 81
- Фареній Ігор Анатолійович* – 22
- Філіппов Тертії Іванович, державний контролер (1889–1899) – 107
- Френкель А.Е., варшавський банкір – 86, 87
- Френкель С.А., банкір, власник банкірського дому у Варшаві – 81
- Фрізель Іван Григорович, литовський, литовсько-віленський цивільний губернатор (1799–1801) – 33
- Фурн'є, французький негоціант – 35, 52
- Хаїс Озіас Савелійович, банкір – 74, 83, 126, 146, 150, 151, 153, 164, 165, 174, 176, 179, 191
- Луїза Беньяминівна, дружина О.С. Хаїса – 175

- Харал Дебора, сестра Абрама та
Ізраїля Бродських – 173
- Харі Рафаїл Львович, банкір – 86,
176, 178, 194
Альберт Рафаїлович, син
Р.Л. Харі – 98, 150
- Ходоровський І. – 147
- Циммерман, власник банкірського
дому у Ризі – 81
- Ципперштейн Стівен* – 161
- Чихачов Микола Матвійович, контр-
адмірал – 84, 107
- Шандра Валентина Степанівна* – 39
- Швабахер Шимон-Ар'є, одеський
рабин (1860–1888) – 175
- Шварц Михайло Всеволодович,
дворянин – 112
- Шестопад Костянтин Якович,
купець – 112
- Шляхов Олексій Борисович* – 22
- Шпіс, власник торгового дому – 81
- Штігліц, барони, банкіри – 53, 56, 57
Бернгард Лазарович, відкупник,
поміщик – 53, 56
Еміль Лазарович – 53
Лазар, засновник династії – 53
- Людвіг Лазарович, барон,
банкір – 55, 56, 57, 60
- Микола Лазарович, барон,
підприємець – 53, 54, 55, 56
- Олександр Людвігович, син
Л.Л. Штігліца, барон, банкір,
промисловець, керуючий Дер-
жавним банком (1860–1866) –
53, 57
- Шульц Євген Іванович, банкір, спів-
власник банкірського дому
«Арист Мас і К^о» – 18, 83, 87,
95, 112, 126, 127, 145, 146, 148,
151, 152, 153, 155, 171, 175, 191
- Шульци – 187
- Юр'євич Павло Станіславович,
дворянин, прийомний син
П.Ф. Родоканакі – 109
- Юр'євичі, дворяни – 13
- Янніци Феодора* – 110
- Янсон Юлій Едуардович, економіст,
статистик – 8
- Яхненко Семен Степанович, підпри-
ємець, цукрозаводчик, одесь-
кий міський голова (1860–
1863) – 147

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Валентина Віталіївна Шевченко

**БАНКІРСЬКЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО В ОДЕСІ
(XIX – ПОЧАТОК XX ст.)**

Редактор – В'ячеслав Григор'єв

Комп'ютерна верстка і художнє оформлення – Світлана Блащук

У монографії використано ілюстрації з фондів ДАОО, книг «Одесса, 1794–1894», «Історія Одеси» й інші фотографічні твори, які є суспільним надбанням України та інших держав.

Підписано до друку 27.04.2010р. Формат 60x84/16
Ум.друк.арк. 15,75. Обл.вид.арк. 16,75.
Наклад 300 прим. Зам. 29.2010 р.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул. М. Грушевського,4.